

ISSN 0235-3490

2 1989

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЇ.
ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.
ХРОНІКА.

У журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень на території України, дискусійні проблеми та рецензії, матеріали про охорону пам'яток історії та культури, нарис про одного із засновників української радянської археологічної науки — Т. М. Мовчанівського, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів, студентів історичних факультетів.

В журнале помещены статьи по вопросам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований на территории Украины, дискуссионные проблемы и рецензии, материалы об охране памятников истории и культуры, очерк об одном из исследователей украинской советской археологической науки — Ф. Н. Молчановском, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов исторических факультетов.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора), І. І. АРТЕМЕНКО, В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ, В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар редакції), М. І. ГЛАДКИХ, В. І. КАДЄЕВ, В. Н. СТАНКО, В. М. ЦИГИЛИК.

Адреса редакції:

252025 Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228 44 05

Здано до набору 09.02.89. Підп. до друку 20.05.89. Формат 70×108^{1/8}. Палір друк. № 1. Висок. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбовідб. 14,5. Обл.-вид. арк. 15,95. Тираж 2030 пр. Зам. 4221. Ціна 1 крб. 20 к.
Київська друкарня № 1,
вул. Краківська, 5.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу

Редактор Т. Г. РУДНИЦЬКА

Художній редактор А. С. ЗАЄЦЬ

Технічний редактор Г. Ф. МІХАЛКІНА

Коректор Є. І. МІХНОВА

АРХЕОЛОГІЯ

2 1989

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
заснований у березні 1989 р.

видається
щоквартально

Київ Наукова думка

ЗМІСТ

Статті

- 4 ЗБЕНОВИЧ В. Г. Пам'яті вчителя
- 6 БІБІКОВ С. М. Теріоморфні зображення в орнаменті Трипілья (трипільський «звіриний стиль»)
- 11 ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку
- 20 ОТРОЩЕНКО В. В., МОЦЯ О. П. Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н. е.— I тис. н. е.)
- 32 ПЕТРАШЕНКО В. О. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення)
- 44 ГЕНІНГ В. Ф. Проблеми формаційної структури первісності

Публікації археологічних матеріалів

- 56 ІВАНОВА С. В., ВЕТЧИННІКОВА Н. Є. Поселення епохи бронзи та заліза в Одеській області
- 63 ОРЛОВ К. К., СКОРИЙ С. А. Комплекс з бронзовим посудом римського часу з поховання в Центральному Криму
- 74 ЗУБАР В. М., САВЕЛЯ О. Я. Сарматський могильник другої половини I — початку II ст. н. е. в Південно-Західному Криму
- 83 КУБИШЕВ А. І., СКИБА Л. Є. Пирогівський могильник
- 96 КУЧІНКО М. М., ОРЛОВ Р. С. Городищенський скарб з Волині

Дискусії

- 107 ЛЕЙПУНСЬКА Н. О. До питання про хронологію деяких античних матеріалів у скіфських пам'ятках
- 115 БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю. Про черняхівську культуру

Пам'ять археології

- 125** БЕЛЯЄВА С. О., КАЛЮК О. П., Т. М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії (До 90-річчя з дня народження)

Охорона пам'яток археології

- 131** СУПРУНЕНКО О. Б., ТЕЛЕГІН Д. Я., ТИТОВА О. М. Із робіт експедиції «Славутич» на Середньому Дніпрі
- 136** ПУЗДРОВСЬКИЙ О. Є. Охоронні роботи на скіфському городищі Кермен-Кир

Рецензії

- 143** КОЛЕСНИКОВ М. І. Deneff R. W. European Economic Prehistory: A New Approach.—London: Academic Press, 1985.—217 p.
- 148** ВИСОЦЬКИЙ С. О. ФРАНЧУК В. Ю. Літописні оповіді про похід князя Ігоря.—К., 1988.—190 с.

Хроніка

- 150** БЕЛЯЄВА С. О., СОН Н. О. Про завдання та перспективи роботи сектору джерелознавства ІА АН УРСР
- 152** ЯКОВЕНКО Е. В. Керченський науково-методичний семінар
- 154** МОЗОЛЕВСЬКИЙ Б. М., БОКІЙ Н. М. «Кімерійці та скіфи», семінар, присвячений пам'яті О. І. Тереножкіна

*Пам'яті члена редколегії
журналу «Археологія» ІА АН УРСР,
члена-кореспондента АН УРСР
СЕРГІЯ МИКОЛАЙОВИЧА БІБІКОВА*

**Сергій Миколайович Бібіков
(1908—1988)**

Пам'яті вчителя

В. Г. Збенович

Пішов з життя Сергій Миколайович Бібіков. Він знав, що приречений (кілька перенесених інфарктів не залишали надії), але відкидаючи надмірні прояви співчуття, на запитання про стан здоров'я відповідав коротким — «як завжди». І працював, працював... Смерть спостигла його 21 листопада 1988 р. за роботою над черговою статтею, її недописаний аркуш залишився у друкарській машинці. Незабаром з'являться офіційні некрологи, які вшанують пам'ять відомого радянського вченого-археолога, члена-кореспондента АН УРСР, заслуженого діяча науки, лауреата Державної премії УРСР С. М. Бібікова. Буде докладно висвітлений його життєвий та науковий шлях, опублікований довгий список друкованих праць, від складання якого він постійно ухилявся. Ці ж суб'єктивні рядки пишуться, поки перед очима немов живий стоїть Сергій Миколайович, ще чути його голос. Вони — наче невіголошене слово прощання біля могили вчителя.

Для археологів мого покоління, що прийшли до Інституту археології АН УРСР наприкінці 50-х — початку 60-х років, його директор С. М. Бібіков був абсолютним авторитетом. Це пояснювалося не посадою і високими званнями, а, насамперед, незаперечним моральним і науковим лідерством. Уже тоді він був одним із старійшин, що зберігали вогонь і традиції нашої науки. Його відрізняли рідкісні широта і різнобічність інтересів, високі професіоналізм та ерудиція, обумовлені природною талановитістю й невтомним науковим пошуком. Ще у шкільні роки він захопився археологією рідного Криму і протягом значного часу вивчав місцевий мезоліт під керівництвом відомого лєнінградського дослідника Г. А. Бонч-Осмоловського. Після закінчення Лєнінградського університету і військової служби у Качинській школі льотчиків Сергій Миколайович у 1934 р. почав працювати у Державній Академії історії матеріальної культури (згодом — в Інституті історії матеріальної культури), де за кілька років пройшов шлях від науково-технічного співробітника до заступника директора по науці. В атмосфері високої духовності Лєнінграда 30-х років сформувалися його інтелігентність, культурний рівень, наукові принципи. На той час в ІІМКу та Державному Ермітажі ще працювало багато корифеїв російської та молоді радянської археології, спілкування з якими збагачувало Сергія Миколайовича. Пізніше він багато розповідав нам про цих легендарних учених, здійснюючи живий зв'язок часів.

Наприкінці 30-х років С. М. Бібіков уже був визнаним спеціалістом з археології кам'яного віку, але справжній розквіт його таланту припадає на повоєнний час, коли він, змінивши наукове амплуа, поринув у вирішення важливих проблем трипільської культури. Тут усе здається надзвичайним: глибина наукового передбачення, яке дозволило розпізнати у досить-таки скромному трипільському поселенні Лука-

Врублівецька на Дністрі справжній науковий скарб; подвижницька праця, завдяки якій він швидко і сповна оволодів новою складною проблематикою. У 1953 р. вийшла друком фундаментальна монографія, написана на матеріалах Луки-Врублівецької. Минували роки показали, що вона і досі не втратила своєї наукової ваги і належить до золотого фонду вітчизняної археологічної літератури. Славнозвісний V розділ цієї книги (Сергій Миколайович цілком серйозно запевняв, що саме за нього він одержав учений ступінь доктора наук) і нині постійно цитується в усіх працях, присвячених вивченню ідеології стародавніх землеробських племен. Монографія про Луку-Врублівецьку показала не лише дослідницький талант її автора, а й наукову принциповість і навіть мужність: походження трипільської культури Сергій Миколайович цілком обґрунтовано пов'язував з приходом на нашу територію населення більш південних районів, і це тоді, коли панувала ідея автохтонізму, а слово «міграція» було небезпечним.

У 50-ті роки С. М. Бібіков став одним з найавторитетніших в Європі спеціалістів у галузі первісної археології. Не випадково саме він очолив радянську делегацію на V Міжнародному конгресі прото- і доісториків (Гамбург, 1958) — першому науковому форумі, в якому взяли участь археологи СРСР.

Праці, написані Сергієм Миколайовичем у 60—70-х рр., зберігають основні риси його творчої індивідуальності: змістовність і глибину, оригінальність, історизм. Особливого наукового значення їм надає розробка теоретичних питань, пов'язаних із започаткуванням нових напрямів в археології — палеоекономіки та палеодемографії. Не визнаючи абстрактного теоретизування, в основу своїх методичних прийомів дослідник поклав дані конкретних палеолітичних і трипільських пам'яток, одержавши вірогідні відомості про людський та господарчий потенціал стародавніх суспільств. Звичайно, наука не стоїть на місці, методичні засади археологічних досліджень постійно вдосконалюються. Але пріоритет С. М. Бібікова у згаданих галузях незаперечний, і відкриваючи книжки з написом «Palaeoeconomy» або «Palaeodemography» на обкладинці, ми з гордістю відзначаємо, що біля джерел цих наукових напрямів стояв С. М. Бібіков.

Чи не найяскравіше відбилися наукова індивідуальність Сергія Миколайовича та його нестандартний підхід до археологічного матеріалу в останній великій праці — монографії, присвяченій вивченню музичних інструментів Мізинської палеолітичної стоянки. Він виділив ці інструменти серед багатьох інших кісток, детально проаналізував, поставив у певний історико-культурний контекст, навіть примусив «звучати». Отже було дещо піднято завісу, що ховає від нас духовний світ первісної людини. Книга мала широкий відгук і була перевидана в Японії.

Коло наукових інтересів Сергія Миколайовича не обмежувалося первісною археологією. Людина високоосвічена, він добре знав скіфо-античні старожитності, історію та археологію Середньовіччя, етнографію; жваво цікавився новинами у цих галузях науки, міг зробити критичні зауваження або дати корисну пораду. Здатність широко розглядати наукову проблему, бачити перспективу він намагався прищепити своїм учням. Взагалі, вченого не можна було віднести до звичайного типу вчителя-наставника. Принцип «роби, як я» був досить ефективним під час польових досліджень, коли Сергій Миколайович передавав нам свою чудову техніку ведення розкопок. Але хіба можна передати не повторну гостроту і своєрідність думки, здатність бачити цікаве і важливе там, де ніхто інший не побачить? З цим треба народитися. Молоді люди — лаборанти, аспіранти, наукові співробітники — вчилися у Сергія Миколайовича чесно ставитися до своєї справи, критично оцінювати конкретне джерело і розглядати його в контексті всієї археологічної культури, вмінню відстоювати свою думку й вести коректну наукову полеміку. Він завжди уважно слухав свого молодого співрозмовника, але не терпів пустослів'я й ковзання по поверхні.

Сергій Миколайович був яскравою, непересічною людиною, особистістю з широкою суперечливою натурою. Самоповага і відчуття власної гідності співіснували в ньому з невідомим, глибинним демократизмом. Він міг несподівано, якимось по-дитячому образитися, додати металу у голос, проте швидко заспокоювався. З ним не завжди було легко, але завжди — дуже цікаво. Я й досі згадую нескінченні вечірні розмови біля експедиційного вогнища десь поблизу Фатьма-Коби, печер на Білій Горі у Подністров'ї, або на стрімкій дніпровій кручі в Гребенях. Неможливо забути розповіді Сергія Миколайовича — не лише цікаві історії, сповнені гумору та тонких і дотепних спостережень, а й спогади про людей, що вже пішли з життя, міркування про добро і зло, про нашу професію.

Прожиті роки з такими гіркими відзнаками, як війна і блокада Ленінграда, наділили його життєвською мудрістю, стійкістю, терпимістю до людей. Усі колеги Сергія Миколайовича — від доктора наук до лаборанта — завжди могли розраховувати на його доброзичливість, увагу, допомогу словом і ділом. Таким він і залишиться у нашій пам'яті — старшим другом і радником, живою і діяльною людиною, що мужньо протистояла жорстокій хворобі, зробивши працю своєю зброєю, вченим, який і в останні години не втратив сили до наукового пошуку.

Сергій Миколайович залишив по собі велику наукову спадщину, але далеко не всі його праці були опубліковані. Наш обов'язок — зробити їх надбанням археологічної науки, до літопису якої назавжди вписане його ім'я.

Теріоморфні зображення в орнаментіці Трипілья

[трипільський «звірний стиль»]

С. М. Бібіков

Дана стаття — текст доповіді С. М. Бібікова на засіданні Вченої ради ІА АН УРСР у березні 1964 р. На матеріалі нечисленних тоді зооморфних зображень трипільської культури зроблено попередні висновки про їх стилеві особливості, семантику і локальні відмінності.

Багато років тому на Лівобережжі Пруту, в Подністров'ї, Побужжі і Середньому Подніпров'ї (розкопки В. В. Хвойка) були досліджені трипільські пам'ятки, де вперше виявлено розписний посуд, з досить своєрідно зображеними тваринами. Вони відомі в Шипинцях, Петренах, Кошилівцях, Більче-Злотому, Крутобородинцях, Томашівці, Старій Буді, Попудні. Недавно кількість теріоморфних зображень на посуді поповнилась новими знахідками в Стіні, Гребенях і, особливо, у Варварівці (дослідження В. І. Маркевича).

Подібні зображення відомі і на кукутенській кераміці західніше Пруту. У Фрумушиці (район Пятра Нямц) трапилася посудина, на якій, очевидно, зображені коні¹. На іншій розписній посудині з цього ж району (поселення Велені) бачимо чудовий рисунок тварини, можливо, бика². Декоративний фриз на посудині із Валя Лупулуй³, очевидно, відтворює міфічних тварин. Нарешті, на одній із амфор, що похо-

¹ Matasă C. Frumușica. — București, 1946.

² Dumitrescu H. Cercetări arheologice la Văleni (jud. Neamț) // SCIV. — 1950. — Т. II. — Fig. 14, 1.

³ Dinu M. Șanțierul arheologic Valea Lupului // MCA. — 1957. — Т. VIII. — Fig. 2, a.

дять з Серата Монтеору (район Бузеу), також зустрічаємо рисунки тварин⁴.

Таким чином, у районі від Дніпра до Бистриці зараз відомо кілька десятків зооморфних зображень на трипільсько-кукутенській кераміці. Деякі з них вже досліджувалися, з точки зору їхнього походження і можливого використання їх як датуючих індикаторів. Найбільше вивчалися теріоморфні зображення так званого стрічкового стилю (насамперед, на посуді з Петрен) Б. Л. Богаєвським, Л. Чикаленком, К. Гадачеком, Г. Чайлдом та іншими дослідниками. Були зроблені висновки про тісний внутрішній зв'язок стрічкової манери зображень тварин і спірально-стрічкової орнаментики трипільського посуду, виявлена стилістична спільність фігур тварин на керамічних виробках Попруття і Подністров'я.

Б. Л. Богаєвський⁵ уперше підготував зведення всіх відомих до 30-х років трипільських зооморфних зображень, до якого включив також матеріали, розпорошені по музеях Центральної Європи. Він намагався внести елементи класифікації в сукупність цих зображень відповідно до їхнього ареалу. Однак досить надуманим був його висновок про те, що масові зображення собак свідчать про «зміни пізніх общин у Дунайсько-Дністро-Дніпровському районі, коли в землеробському північно-городньому господарстві велике значення почала набувати дрібна рогата худоба, що вимагала посиленої її охорони»⁶.

В цілому ж, дослідження Б. Л. Богаєвського — це перша спроба широкого історичного підходу в осмисленні рисунків тварин на трипільській кераміці. Після її публікації майже 30 років ніхто не повертався до теми зооморфних трипільських зображень.

Незважаючи на стилізацію образів тварин, зображених силуетно в стрічковому стилі, реалістичні риси рисунків часто дають можливість визначити вид тварин. У більшості випадків собаки зображені у воєвничій позі з досить великими пазурами (можливо, міфічні образи). Г. Чайлд писав про грифона, зображеного на кераміці з Шипинців. Не можна виключити і припущення, що «стрічкові» звірі — це якісь міфічні хижаки, можливо, з родини котячих, пам'ять про яких збереглася в трипільському середовищі, колись тісно пов'язаному з середземноморським регіоном (згадаймо про знахідки на трипільських пам'ятках кісток і кігтів великих котячих).

Дослідники звертають увагу на декоративну функцію зооморфних зображень Трипілья. Таку роль могли, зокрема, виконувати дрібні фігурки тварин, вплетені у звичайний орнаментальний рисунок на посуді із розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї. І все ж вони могли мати і первинний апотропаїчний зміст.

Окрім собак, у рисунках на кераміці зустрічаються бики (Шипинці, Петрени), олені чи кози, коні та інші тварини, вид яких неможливо визначити; причому, деякі зображення виконані не в стрічковому стилі (тварини, передані в спокійному, природньому стані).

Багато зображень на керамічних виробках західного ареалу Трипілья наділені реалістичними рисами, дещо ускладненими стилізацією чи схематизацією рисунка. Це, головним чином, бики на посуді із Петрен, Більче-Злогого, Велені, кози (Крутобородинці), олені (Варварівка). Друга група рисунків (умовно-реалістичні, з сильними ознаками схематизму, виконані переважно в стрічковому стилі) добре представлена на кераміці таких пам'яток, як Шипинці, Петрени, Стіна, Валя Лупулуй та ін. Тварина в динамічній воєвничій позі з характерним обрисом морди, наставленими вухами і пазуристими лапами розглядається дослідниками (Б. Л. Богаєвський) як собака.

⁴ Nestor I., Zaharia E. Şanţierul arheologic Sărata-Montereou // SCIV.— 1955.— N 3—4.— Fig. 3.

⁵ Богаєвський Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья.— Л., 1937.— 309 с.

⁶ Там же.— С. 204—206.

Не слід проводити досить чітку межу між двома згаданими групами зображень. Обидві вони беруть свій початок в реалістичному образі, обом притаманні такі деталі, як піднятий круп тварини, передані дугою хвіст і задні лапи. Спосіб оформлення задньої половини тулуба єдиним дугоподібним мазком полегшив Б. Л. Богаєвському дешифрування найбільш стилізованих рисунків на посуді з розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпр'ї. Вони нанесені в невеликому масштабі і виділити в них теріоморфний образ нелегко (рис. 1, 15—18, 20—22). У композиційному відношенні згадані зображення представлені як групові рисунки в декоративних фризах (Крутобородинці, Варварівка VIII), але частіше вони заповнюють вільні площини, утворені ритмічною орнаментальних побудов, у метапах або ж ізольовано від загальної композиції, але художньо переплітаючись з нею.

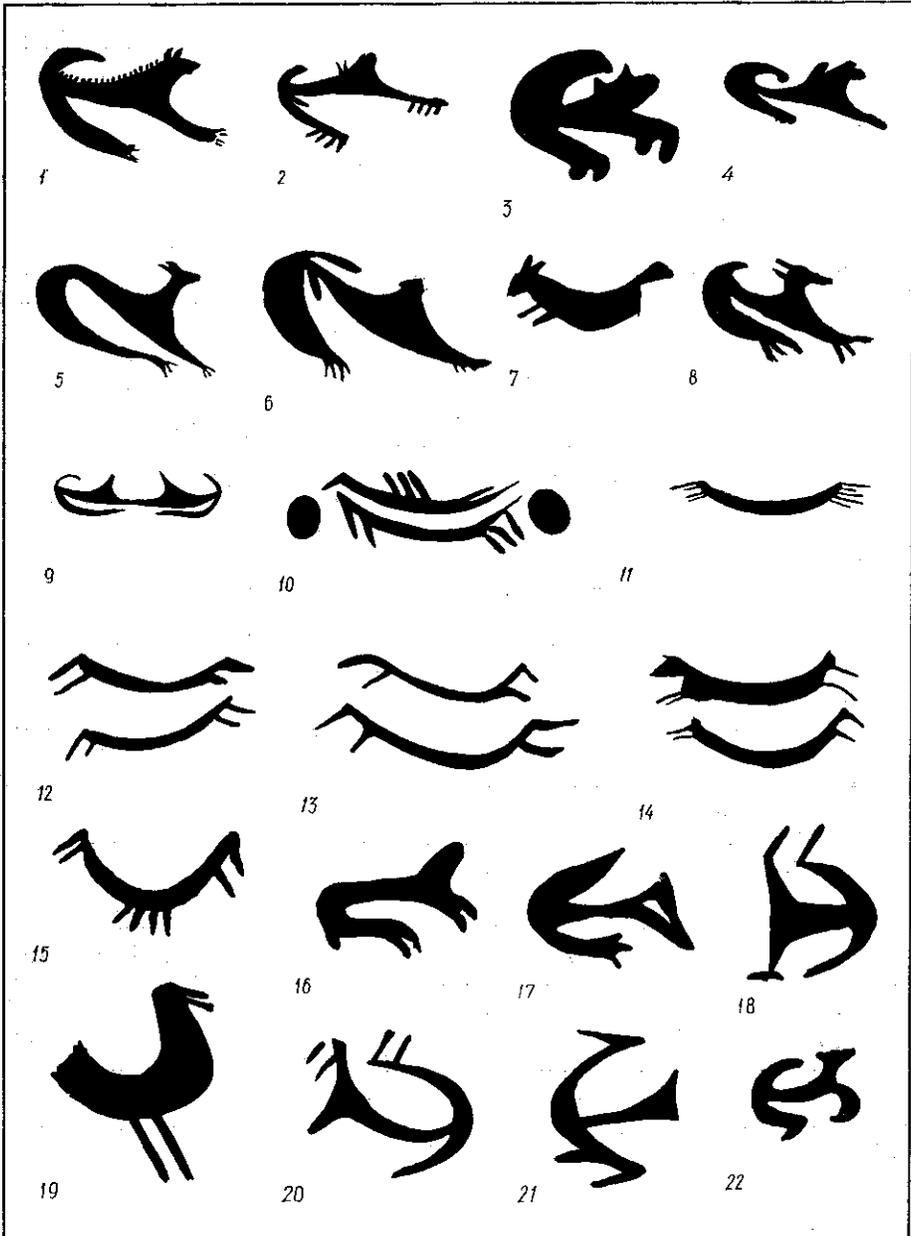

Рис. 1. Зображення тварин на посуді культури Трипілля-Кукутені: 1—2 — Валя Лупулуй; 3—4 — Шипинці; 5—6 — Петренці; 7 — Варварівка VIII; 8—10 — Стіна; 11 — Томашівка; 12—14 — Попудня; 15—18, 20—22 — Середнє Подніпр'я (розкопки В. Хвойки); 19 — Коломийщина 1.

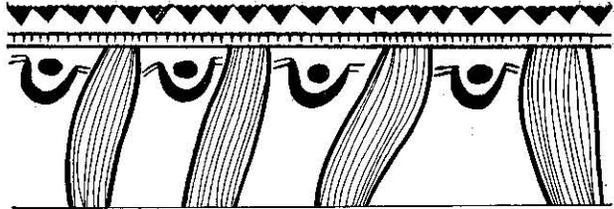

Рис. 2. Посудина з поселення Гребені.

Вище йшлося про рисунки, які більш-менш реально передають зображення тварин. Однак з'являється ще один шар вкрай стилізованих теріоморфних фігур, уявлення про які дає кераміка Попудні. На деяких мисках цього поселення⁷ в узагальненій манері, що нагадує стрічковий стиль, зображені тварини у стрімкому бігу (рис. 1, 12—14). Аналогічні рисунки, часто в поєднанні з іншими розписними сюжетами, зустрічаються на поселеннях Побужжя (Томашівка, Стара Буда) (рис. 1, 11), Подністров'я (Стіна) (рис. 1, 8—10), Подніпров'я. Під час розкопок поселення Гребені в зоні «класичного» Трипілля Середнього Дніпра знайдено горщик, безсумнівно, місцевого походження, розписаний чорною фарбою. Тулуб посудини від основи вінець до дна розчленований 4-ма вигнутими стрічками із вузьких ліній, облямованих двома ширшими. Прогалини між стрічками утворюють своєрідні підтрикутні метопи, у верхній частині яких розміщені дугоподібні стрічкові зображення, на кінцях яких знаходяться подвійні короткі паралельні риски. У центрі дуги вміщене коло (рис. 2). Добре врівноважений і зі смаком виконаний рисунок передає стилізоване зображення тварини, що стрімко мчить; порівняння його з рисунком на посудині із поселення Стіна (Середнє Подністров'я) демонструє надзвичайну схожість фігур тварин і солярних знаків у вигляді кіл⁸.

Принципова схожість зооморфних зображень різних районів, що інколи проявляється у тотожності прорисовок окремих деталей, заважає зробити висновок про конвергентність їх виникнення. Їхній зв'язок з якимось віддаленим центром також уявляється мало вірогідним. Здається можливим припущення про місцеве походження трипільського «звіриного стилю» з якогось досі ще не визначеного центру.

Матеріальна передача зооморфного зображення спочатку могла бути здійснена лише «з природи», коли майстер чи копіювальник подібних рисунків бачив тварин у природі. Багато залежало від манери митця, його уміння бачити і професійно передавати зміст рисунка. Образотворчі можливості трипільських майстрів у всьому ареалі поширення культури в однаковій мірі репрезентовані умовно реалістичним і схематичним стилем. Сутність цього орнаментального «симбіозу» поки що залишається нерозкритою, але саме явище широко простежується, підкреслюючи тим самим єдність художніх традицій. Семантичне навантаження умовно реалістичних зображень майже завжди пов'язується з охоронною функцією (при цьому дослідники посилаються на войовничу агресивну позу тварин). На нашу думку, художнє явище може бути пов'язане з культовими ритуальними витоками, але підкорюючись неусвідомленим естетичним почуттям, воно трансформується в орнаментику, або ж стає таким історико-культурним явищем, як мода, що звичайно випадає навіть з найбільш змістовних археологічних досліджень.

Певні локальні відмінності в теріоморфних зображеннях трипільсько-кукутенських пам'яток різних регіонів (кількість рисунків, їх під-

⁷ Himmer M. Etude sur la civilisation prémycénienne dans le bassin de la mer Noire après des fouilles personnelles // Światowit.— 1933.— Т. XIV.— Fig. VIII, 1.

⁸ Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре // КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 10.— С. 23—32.— Рис. 4.

бірка, стиль виконання і т. ін.), швидше за все, пояснюються художньою індивідуальністю їхніх творців, аніж різночасовістю цих поселень. Так, дослідник вже згаданого поселення Стіна М. Л. Макаревич, правильно зіставляючи його керамічний комплекс з Петренами, звернув увагу на присутність у Стіні рисунків, виконаних у відносно реалістичній манері (стрічковий стиль)⁹, поряд з досить схематичними зображеннями, про які йшлося вище. До цього слід додати і пазуристу «собаку», зображену в агресивній позі. Належність всіх цих зображень до хронологічно єдиного комплексу є безсумнівною. Очевидно, пам'ятки, де знайдена кераміка з теріоморфним розписом (Шипинці, Петрени, Рашків, Крутобородинці, Стіна, Більче-Злате, Гребені, Велені, Валя Лупулуй і ін.), попередньо можна віднести до одного хронологічного горизонту.

Остаточний висновок можна буде зробити лише після комплексного зіставлення багатьох датуючих факторів (робота, яку ще належить виконати). В цілому, цей горизонт (перехід від етапу В/II до С/1) датується початком III тис. до н. е. У цьому хронологічному відрізку фіксується загальна тенденція: поступове посилення стилізації рисунка, схематизму образу тварини, що йде з заходу на схід¹⁰.

Протягом десятиріч дослідники збирають дані про зв'язки населення різних частин трипільського ареалу. Так, ще В. Хвойка свого часу звернув увагу на те, що розписна кераміка з глянцевою поверхнею, знайдена при розкопках поселень Середнього Подніпров'я, не місцева. Пізніше Л. Чикаленко з деяким здивуванням згадав про посудину, що, можливо, потрапила на поселення Більче-Злате з Васильківців або Київщини, і кваліфікував її як імпорт¹¹. Зараз можна простежити проникнення кераміки петренського типу в Побужжя і Подніпров'я, досить чітко фіксується присутність у Подніпров'ї типів і орнаментативі посуду із Побужжя. Кераміка з теріоморфними зображеннями багато в чому уточнює картину взаємодії між окремими трипільськими спільнотами, що мешкали в різних районах і мали свої етнографічні риси. Поряд з іншими археологічними джерелами вона створює передумови для більш поглибленої історичної характеристики такої великої етнічної єдності, як трипільська культура.

С. Н. Бибиков

ТЕРИОМОРФНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ В ОРНАМЕНТИКЕ ТРИПОЛЬЯ (ТРИПОЛЬСКИЙ «ЗВЕРИНЫЙ СТИЛЬ»)

В статье рассмотрены зооморфные изображения (в основном фигуры собак) на расписной керамике культуры Триполье-Кукутени, уже служившие объектом внимания многих исследователей (Г. Чайлд, Б. Л. Богаевский и др.). Выделяются реалистические, условно-реалистические с чертами схематизма и сильно схематизированные изображения. Установлено, что процесс схематизации нарастал по мере продвижения трипольцев с запада на восток. Указывается на местное происхождение изображений из еще не выясненного центра. Широкое распространение зооморфных изображений связано не только с культурными и эстетическими потребностями, но и со своеобразной «модой».

Все изображения отнесены автором к единому хронологическому горизонту — переходу от этапа В к этапу С, т. е. к началу III тыс. до н. э.

⁹ Там же. — С. 23, 31.

¹⁰ Бибиков С. Н. О некоторых вопросах синхронизации и расселения трипольских племен (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук). — М., 1964. — С. 7.

¹¹ Чикаленко Л. Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — С. 116.

TERIOMORPHIC IMAGES IN ORNAMENTICS OF TRIPOLIE
(TRIPOLIE "ANIMALISTIC STYLE")

The paper deals with zoomorphic images (mainly, figures of dogs) on painted ceramics of the Tripolie-Kukuteni culture. They have already attracted attention of numerous researchers (G. Child, B. L. Bogaevsky, and others). Realistic, conditional-realistic images with features of sketchiness and strongly schematized ones are distinguished. It is stated that the process of schematization grew with migration of Tripolian dwellers from the west to the east to Tripolie. The above images are indicated to be of local origin from the centre not revealed yet. Wide spreading of zoomorphic images is a result not only of cult and aesthetic need but also of original "fashion".

The author refers all the images to the common chronological horizon — transition from stage B to stage C, that is, to the early 3d millenium B. C.

Одержано 28.12.88

Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку

Л. Л. Залізняк

Характерною рисою кам'яного віку є розміщення пам'яток невеликими групами. Стаття являє собою спробу пояснити цю закономірність специфікою соціально-економічного функціонування общини первісних мисливців та особливостями їх природного оточення.

Картографування пам'яток показує, що більшість стоянок кам'яного віку розміщуються компактними групами від 2—3 до кількох десятків поселень у кожній. Вузли палеолітичних, мезолітичних та неолітичних пам'яток поділяються за своїми стратиграфією, планіграфією та культурною належністю на кілька типів: 1) однокультурні (а) та різнокультурні (б) пам'ятки розміщені поряд; 2) значні за площею поселення, що виникли в результаті злиття невеликих різночасових стоянок; 3) багатшарові пам'ятки, які являють собою групу однокультурних або різнокультурних стоянок, що функціонували в різний час, але на тому ж самому місці. Для виникнення останніх необхідні наявність винятково зручних умов для багаторазового заселення даного місця (наприклад, печера, зручний мис і т. ін.) та інтенсивне нагромадження відкладів (печера, схил лесового плато і т. д.), що відокремлювали окремі горизонти пам'ятки один від одного.

Однією з важливих причин формування кушів пам'яток кам'яного віку є виходи мінеральної сировини, насамперед кременю, вохри тощо. Такі місця завжди привертала увагу первісної людини, яка широко використовувала ці матеріали в своїй господарській діяльності. Тому майже біля кожного родовища кременю відомі численні майстерні різних періодів кам'яного віку.

Причиною виникнення багатшарових стоянок кам'яного віку та їх вузлів могла стати наявність зручних для житла гrotів та печер.

Однак більшість відомих скупчень стоянок палеоліту, мезоліту та неоліту не пов'язана безпосередньо з виходами сировини чи печерними сховищами. Тому, крім вказаних вище, були також інші причини зосередження пам'яток кам'яного віку на певних обмежених ділянках місцевості. У даній статті спробуємо пояснити їх за допомогою коре-

ляції археологічних матеріалів з результатами аналізу етнографічних даних для первісних мисливців, що знаходились на стадії кам'яного віку.

Закономірності укладу та способу життя етнографічних первісних мисливців без пізніх запозичень дійсні і для первісних мисливців, які вивчаються археологією. Відкидаючи це припущення, ми фактично визнаємо існування двох первісних суспільств — археологічного та етнографічного, що розвивалися незалежно одне від одного, кожне за своїми законами. А це являє собою заперечення закону єдності соціально-економічного розвитку людства. Тобто, для реконструкції способу життя мисливців кам'яного віку, від якого в значній мірі залежало розміщення стоянок, правомірно використовувати дані, характерні для традиційного способу життя первісних етнографічних мисливців.

Первісні мисливські суспільства за способом життя та господарським укладом поділяються на три основні типи: 1) відкритих просторів (палеолітичні мисливці прильодовикових степів, тундростепів та лісостепів, голоценових лісотундр та степів); 2) закритих просторів (мисливці гір, тропічних лісів, лісів помірної зони); 3) морських та річкових узбереж (мисливці, рибалки та збирачі узбереж теплого, помірного та холодного поясів). Основою економіки мисливців першого типу було колективне полювання на стадних траводічних; другого — індивідуальне полювання на нестатних тварин, а третього — експлуатація ресурсів водоймищ. Специфіка економіки кожного типу обумовлювала своєрідність принципів вибору ними місць поселень.

Закономірності розміщення стоянок мисливців відкритих просторів розглянемо на прикладі етнографічних мисливців на тундрового оленя. Порівняння річних господарських циклів нгансан Таймиру, ескімосів карібу Канади, нунаміотів Аляски¹ та інших первісних мешканців лісотундри свідчить, що до поширення тут оленярства транспортного та м'ясного напрямків річний цикл піших мисливців на північного оленя лісотундри був продиктований біологічним циклом об'єкта полювання. Весною північні олені великими стадами мігрували з зимових пасовиськ у лісовій зоні на північ у тундру. У цей час общини мисливців збиралися на місцях традиційних переправ мігруючих тварин через ріки, де здійснювався масовий забій оленів — поколка. Основна її мета — забезпечення мисливців та їх сімей м'ясом на літній період. Різні способи консервування м'ясних продуктів дозволяли харчуватися весняними м'ясними запасами до початку міграції оленів восени. Істотним доповненням до раціону в цей час були м'ясо та яйця водоплавних птахів, риба.

З наближенням похолодань восени олені великими стадами мігрують з північних тундрових пасовиськ на південні лісотундри, де пасуться невеликими групами всю зиму. Якщо весною олені намагаються переправитись через ріки по льоду, то восени вони перепливають їх у найвужчому місці. Тому місце весняного полювання не співпадає з місцем осінньої поколки². Це змушує мисливців лісотундри двічі на рік переселятися з весняних до осінніх поколочних таборів і навпаки. Насправді таких переселень на рік було значно більше.

Під час осіннього полювання необхідно було заготовити багато їжі, щоб вистачило на всю зиму до нової весняної міграції. Похолодання, що настає слідом за осінньою поколкою, створює умови для збереження м'яса протягом усієї зими. Але м'ясні запаси можуть вичерпатись ще до початку весняного ходу оленів. Тоді зимове общинне поселення на місці осінньої поколки розпадається на окремі сім'ї та їх невеликі групи, що розосереджуються на мисливській території общини для максимального її опромислення. У цих випадках населення

¹ Симченко Ю. Б. Культура охотників на оленей северной Евразии.— М., 1976.— 310 с.; Моуэт Ф. Люди оленного края.— М., 1963.— 315 с.; Gubser N. Nunamint Eskimos. Hunters of Caribou.— New Haven— London, 1965.— 384 p.

² Расмуссен К. Великий санный путь.— М., 1958.— 181 с.

відкочувало на південь у лісотундру, де взимку концентрувались північні олені. Через відсутність транспорту піші мисливці на оленя могли переселятися на відстані лише близько 150—200 км. Таке переселення могло статися і влітку, коли весняна поколка не давала достатньої кількості м'яса, щоб проіснувати на її місці до початку осінньої міграції оленів.

Таким чином, піші мисливці на північних оленів мешкали на межі літніх тундрових та зимових лісових пасовиськ об'єкта полювання в районах переправ оленів через ріки та озера під час їх сезонних міграцій. Основою раціону мисливців лісотундри було м'ясо, здобуте під час осінньої та весняної поколок.

Шляхи міграції, місця сезонних пасовиськ, переправ через водоймища у тундрових оленів постійні³. Так, на Таймирському півострові відомі стежки, пробиті дикими північними оленями під час міграцій у скельному ґрунті⁴. Оскільки біологічний цикл тундрового оленя обумовлював спосіб життя лісотундрових мисливців, що спеціалізувалися на його промислі, то мисливські групи із року в рік користувалися постійними шляхами перекочувань і поверталися для полювання на місце своїх традиційних стоянок на міграційних шляхах тварин. Про тісний зв'язок стоянок мисливців на північного оленя з місцями сезонних переправ тварин через ріки свідчать цікаві спостереження над сучасними мисливцями Таймирського півострова. З метою скорочення поголів'я дикого оленя, що почав знищувати пасовиська свійських оленів у 1971 р., дозволили централізований відстріл диких тундрових оленів на осінніх переправах через ріки. Для визначення оптимальних місць осіннього бою оленів на ріках Таймиру був використаний мисливський досвід корінного населення — нганасан. Засідки сучасних мисливців на берегах річок поставили на стоянках археологічних та етнографічних мисливців лісотундри. Річкові узбережжя в таких місцях укріті кістками оленів, що були здобуті тут у минулому під час численних поколок⁵.

У мисливців на північного оленя, як і в інших первісних мисливських суспільствах, промисловими угіддями володіла община. Конкретно це проявлялося у винятковому праві членів даної общини та їх родичів з сусідніх общин полювати на певних переправах через ріки. Тому один і той самий общинний колектив протягом багатьох років повертався на традиційне місце колективного полювання, розташоване на міграційному шляху тундрових оленів.

У літературі широко відоме визначення пізнього палеоліту як епохи колективного спеціалізованого полювання на стадних трав'янистих відкритих прильодовикових просторів⁶. Неважко помітити, що фактично це визначення економіки усіх первісних мисливців відкритих просторів, а не тільки мешканців прильодовикової зони пізнього палеоліту. Колективним спеціалізованим полюванням на стадних трав'янистих відкритих тундрових просторів займалися і етнографічні мисливці на північного оленя: нганасани, ескімоси карібу, нунамоги та ін. Тому традиційне суспільство піших мисливців лісотундри, що передувало поширенню в Заполяр'ї оленярства транспортного та м'ясного напрямків, а також транспортного собаківництва, багатьма рисами нагадує суспільство прильодовикових мисливців пізнього палеоліту⁷.

Стадні трав'янисті (мамонти, бізони, північні олені, дикі коні, сай-

³ Симченко Ю. Б. Указ. соч.— С. 75.

⁴ Попов А. А. Нганасаны: материальная культура.— М.— Л., 1948.— Вып. 1.— С. 19.

⁵ Грачев Г. И. Некоторые черты хозяйственной деятельности народностей севера Средней Сибири.— Л., 1986.— С. 103.

⁶ Долуханов П. М., Хотинский Н. А. Палеогеографические рубежи голоцена и мезо-неолитическая история Европы // Первобытный человек и природная среда.— М., 1974.— С. 211.

⁷ Birket-Smith K. The Eskimos.— London, 1936.— 250 p; Симченко Ю. Б. Указ. соч.— М., 1976.— С. 290; Кабо В. Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества.— М., 1979.— С. 90.

гаки та ін.), що були основною здобиччю пізньопалеолітичних мисливців у прильодовиковій зоні, вели сезонно мігруючий спосіб життя, аналогічний способу життя північних оленів сучасного Заполяр'я⁸. Тому пізньопалеолітичні прильодовикові мисливці, як і етнографічні мисливці на північного оленя, мешкали на кордоні південних літніх та північних зимових пасовиськ стадних трав'янистих. Основна кількість м'яса здобувалася на традиційних міграційних шляхах тварин під час осінньої та весняної їх міграції⁹. На концентрацію пізньопалеолітичних стоянок на межі літніх та зимових пасовиськ стадних трав'янистих звертав увагу В. П. Степанов¹⁰.

Таким чином, основою економічної стратегії прильодовикового населення, як і всіх мисливців відкритих просторів, був контроль над шляхами сезонних міграцій стадних трав'янистих. Тому община первісних мешканців прильодовиків'я фактично експлуатувала мисливські угіддя, що значно перевищували території, які мисливці могли обійти пішки. Цей фактор, разом з високою біомасою природного оточення, був головною причиною високої продуктивності прильодовикового мисливського господарства.

Коллективна мисливська діяльність на шляхах сезонних міграцій стадних трав'янистих можлива лише за умови мешкання мисливців та їх сімей поруч з місцями масового забою тварин. Адже в умовах повної відсутності транспорту неможливо вивезти з місця облоги велику кількість м'яса, що дає таке полювання. Тому мисливці відкритих просторів більшу частину року жили біля місць колективного полювання безпосередньо на шляхах сезонних міграцій трав'янистих.

Археологічним доказом цього є залишки черепів мамонтів та бізонів, що були знайдені на багатьох стоянках пізнього палеоліту. Якщо врахувати, що голова дорослого слона важить близько 130 кг, а голову бізона доросла людина ледве зрушує з місця¹¹, то при повній відсутності транспортних засобів у палеоліті, сумнівно, щоб голови цих тварин транспортувалися на стоянку з відстані понад кілька сот метрів. Особливо, якщо врахувати що для харчування людей ця частина тіла тварин не мала великої цінності через незначну кількість м'яса та жиру на ній. Навіть набагато легші голови північних оленів етнографічні мисливці приносили на стоянку лише в тому разі, коли тварина була впольована в найближчих її околицях¹².

Підтвердженням тісного зв'язку пізньопалеолітичних стоянок з місцями колективного полювання є стоянка Амвросіївка на Донбасі, що розташована за 200 м від костяща бізонів, а також стоянка Солжур у Франції, за 150 м від якої під скелею досліджене скупчення фауністичних решток 100 000 диких коней. Поряд з фінальнопалеолітичною стоянкою Меррей Спрінгс у штаті Арізона (США) відкрито два синхронних їй костяща. На одному з них знайдено кістки двох мамонтів, на іншому — 10 бізонів¹³. Характер культурного шару стоянки Анетівка II в північно-західному Причорномор'ї¹⁴ вказує на її розташування поряд з костящем бізонів.

За етнографічними та археологічними матеріалами видно, що при виборі місць колективного полювання на стадних тварин враховували-

⁸ *Формозов А. Н.* О фауне палеолитических памятников Европейской части СССР // *Природа и развитие первобытного общества.*— М., 1969.— С. 70—73.

⁹ *Зализняк Л. Л.* О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // *Исследование социально-исторических проблем в археологии.*— К., 1987.— С. 59—71.

¹⁰ *Степанов В. П.* Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // *Проблемы общей физической географии и палеогеографии.*— М., 1976.— С. 305.

¹¹ *Моуэт Ф.* Следы на снегу.— М., 1985.— С. 123.

¹² *Моуэт Ф.* Люди оленного края.— С. 94.

¹³ *Хеннес В.* Охотники на мамонтов в США и в СССР // *Берингия в кайнозое.*— Владивосток, 1976.— С. 427, 431.

¹⁴ *Станко В. Н.* Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— 173 с.

ся не лише близькість традиційних шляхів їх сезонних міграцій, але й наявність зручних для промислу стадних тварин елементів рельєфу. Травоїдні мамонтового фауністичного комплексу здійснювали сезонні міграції по долинах великих річок, що течуть у меридіональному напрямку (Дністер, Дніпро, Десна, Дон, Волга та ін.)¹⁵. Тому більшість пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи пов'язана саме з долинами цих рік та їх притоків. Етнографічні матеріали показують, що масовий забій північних оленів можливий лише при переправах через великі водоймища. Не виключено, що полювання на мамонтів теж було пов'язане з водою. Палеолітичні мисливці могли заганяти велетенських тварин у болотисті місця або на тонкий лід, де мамонти загрузали і їх добивали списами. А розміщення стоянок мисливців на бізонів далеко від значних рік на вододільних ділянках місцевості вказує, що методика їх промислу не була пов'язана з водою і дещо відрізнялася від методів полювання на мамонтів та північних оленів¹⁶.

Стоянки прильодовикових мисливців, як правило, розташовані в місцях з розчленованим рельєфом. Якщо в балочних системах з виходами в долини значних річок досліджені стоянки мисливців на мамонтів та північних оленів¹⁷, то стоянки степових мисливців на бізона знаходять поряд з ярами та балками на схилах вододільного плато. Така топографія поселень свідчить, що колективний загін стадних тварин в яри був одним з основних способів їх промислу. Тому системи ярів та балок на міграційних шляхах травоїдних, створюючи умови для успішного загінного полювання, були особливо привабливими для влаштування поселень первісними мисливцями.

Етнографічні дані свідчать, що в результаті постійності шляхів міграцій травоїдних мисливці відкритих просторів (степових чи тундрових) періодично поверталися на місця традиційних колективних полювань на шляхах сезонних міграцій тварин. Тому в таких місцях життєдіяльність періодично відновлювалася¹⁸.

Мисливською територією і, насамперед, місцями колективного полювання на шляхах сезонних міграцій тварин традиційно володіли окремі общини¹⁹. Тому на таких місцях виникали скупчення однокультурних стоянок, багатоярусні пам'ятки або значні за розмірами поселення, що були результатом злиття кількох сусідніх різночасових стоянок. Останні лягли в основу помилкового уявлення про значні розміри пізньопалеолітичної общини та її осілий спосіб життя²⁰.

Великі розміри пам'яток ще не значать, що на них довгий час жили численні колективи. Їх виникнення може пояснюватися багатоярусним заселенням одного й того ж місця. Л. Бінфорд досліджував у внутрішніх районах Аляски залишки різночасових мисливських таборів нунамутів, що безперервною смугою зустрічалися протягом 500 м вздовж берега річки²¹. Подібна картина простежується в розміщенні фінальнопалеолітичних пам'яток свідерської культури Польської та Поліської низовин. Стоянки свідерських мисливців на північного оленя рідко зустрічаються поодиночі і, як правило, утворюють значні скупчення на річкових терасах та плато (Любязь, Сенциці, Лютка, Красносілля, Березне, Тутовичі, Прибір, Смячка та ін.), які іноді зливаються в єдине поселення, що безперервно простягається на десятки і сотні метрів (Переволока, Мульчинці, Нобель та ін.). Такі скупчення завжди знаходяться на берегах річок та озер.

¹⁵ Пидопличко И. Г. О ледниковом периоде.— К., 1951.— Т. 2.— С. 29; Верещагин Н. К., Баршников Г. Ф. Вымирание млекопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии // Млекопитающие Северной Евразии в четвертичном периоде. Труды зоологического института.— Л., 1985.— Т. 131.— С. 10.

¹⁶ Зализняк Л. Л. Указ. соч.— С. 67—68.

¹⁷ Степанов В. П. Указ. соч.— С. 301.

¹⁸ Расмуссен К. Указ. соч.— С. 82; Симченко Ю. Б. Указ. соч.— С. 285; Binford L. In pursuit of the past.— Thames and Hudson, 1983.— P. 112, 118.

¹⁹ Симченко Ю. Б. Указ. соч.— С. 185.

²⁰ Зализняк Л. Л. Указ. соч.— С. 59—71.

²¹ Binford L. Op. cit.— P. 113—118.

При сталості шляхів сезонних міграцій трав'янистих всяка зміна населення, очевидно, обумовлювала появу стоянок іншої культурної приналежності в традиційних місцях колективного полювання на міграційних шляхах тварин. Звичайно така адаптація прийдешнього населення до місцевих умов можлива лише тоді, коли його господарський тип мало чим відрізняється від господарства попередників. Однією з основних причин зміни населення на міграційних шляхах трав'янистих і утворення характерних для пізнього палеоліту вузлів різнокультурних пам'яток типу Костенко-Боршівського могли бути періодичні зміни в напрямках міграцій тварин²².

У міграціях стадних трав'янистих дослідники простежують наявність певних циклів з періодом у кілька років, після якого змінюється конкретний шлях міграції при незмінному її загальному напрямку. Так, тундрові олені за кілька років витолочують пасовиська і тому залишають старий міграційний шлях, повертаючись на нього знову через кілька років²³. Масове полювання на традиційних шляхах сезонних міграцій також повинно було сприяти зміні конкретних доріг переміщення стад трав'янистих.

Можливо, періодична зміна шляхів міграцій стадних тварин у результаті витолочення пасовиськ та мисливської діяльності людини були головними причинами залишення общинами місць традиційного мисливського промислу. Відновлення пасовиськ та припинення на них мисливської діяльності створювало умови для повернення тварин на старі шляхи сезонних міграцій. Це, в свою чергу, приналежувало на старі мисливські угіддя ту ж саму або нову мисливську общину. Так утворювалися характерні для прильодовикового мисливського господарства вузли різнокультурних пам'яток типу Костенко-Боршівського.

Таким чином, мисливський контроль за міграційними шляхами стадних тварин, що був основою економіки первісних мисливців відкритих ландшафтів, обумовлював періодичне відновлення поселень на міграційних шляхах трав'янистих у найбільш зручних для колективного загінного полювання місцях.

Економіка мисливців закритих просторів будувалася на інших принципах. Тому причини виникнення вузлів стоянок у останніх дещо інші, ніж у мисливців степів та тундр. Зі способом життя мисливців закритих просторів познайомимось на прикладі суспільства первісних етнографічних мисливців лісової зони: хантів та мансі²⁴, селькупів²⁵, кетів²⁶, евенків²⁷, удегейців²⁸, саамів²⁹, північних алгонкінів, атапасків³⁰ та ін. Якщо суспільство піших мисливців на північного оленя Заполяря було в певній мірі етнографічним аналогом суспільства прильодовикових мисливців пізнього палеоліту, то перелічені первісні народи тайги — етнографічний аналог мезолітичних мисливців лісової зони Європи.

Згідно з річним господарським циклом лісових мисливців указані народи мали два типи довгочасових поселень: літні рибальські біля річки чи озера та зимові в глибині лісових мисливських угідь общини.

²² Зализняк Л. Л. Указ. соч.— С. 69.

²³ Симченко Ю. Б. Указ. соч.— С. 75.

²⁴ Шатилов М. Б. Ваховские остяки: Этнографические очерки.— Томск, 1931.— 176 с.; Кулемзин В. М., Луккина Н. В. Васюганско-ваховские ханты в конце XIX — начале XX вв.: Этнографические очерки.— Томск, 1977.— 121 с.

²⁵ Скалон В. В тундре верхнего Таза // Советский Север.— 1930.— № 3.— С. 129—139; Пелих Г. И. Происхождение селькупов.— Томск, 1972.— 392 с.

²⁶ Алексеев Е. А. Кеты: историко-этнографические очерки.— М., 1967.— 260 с.

²⁷ Василевич Г. М. Эвенки: историко-этнографические очерки (XVIII — начало XIX вв.).— Л., 1969.— 304 с.; Карлов В. В. Эвенки в XVII — начале XX вв.— М., 1982.— 140 с.

²⁸ Арсеньев В. К. Сочинения.— Владивосток, 1948.— Т. V.— 212 с.

²⁹ Лукьянченко Т. В. Материальная культура саамов конца XIX — XX вв.— М., 1971.— 132 с.

³⁰ Price T. A proposed model for procurement systems in the mesolithic of Northern — Western Europe // The mesolithic in Europe.— Warszawa, 1973.— P. 455—476; Хелм Д., Ликок М. Охотничьи племена субарктической Канады // Североамериканские индейцы.— М., 1978.— С. 361—397; Муэт Ф. Следы на снегу.— 240 с.

Кожне з них функціонувало на протязі 3—4 місяців. Весною та восени переселялися до короткочасових таборів, де жили 1—2 місяці.

Місяця літніх традиційних рибальських поселень були більш постійними, ніж зимових. Влітку для спільного лову риби на березі річки чи озера збиралася вся община, що нараховувала 5—10 окремих сімей. Кожна сім'я мала свій чум. Сім'ї нерідко переселялися в межах літнього табору на нове чистіше місце. Для літніх поселень вибирали високі, чисті від заростів миси над річкою, що добре продувалися вітром, який відганяв комах.

Восени переходили жити далі од річки в зарості кущів, що захищали поселення від холодного вітру.

Оскільки основою економіки мисливців закритих лісових ландшафтів було полювання на нестадних травоядних, що поодинокі та невеликими групами паслися у лісі, то з метою максимального опромислення території в зимовий мисливський період община ділилася на невеликі мисливські групи, які розходилися на зиму за її мисливськими угіддями. Саме взимку невеликими групами добувалася основна кількість м'яса. Тому зимові поселення були менші від літніх і нараховували від 2 до 4 напівземлянок, у яких жило не більше 4—5 сімей. Землянки рили колективно з першими морозами на традиційних лісових мисливських угіддях общини на сухих, високих мисах. Важливою умовою для вибору місця зимового поселення були наявність сухих дров та невеликої річки або озера, де на початку зими можна було ловити рибу. Одна землянка експлуатувалася 3—4 зимових сезони, а потім переселялися на сусіднє, багате сухими дровами, місце.

Весною перебиралися до тимчасового табору на високому і забезпеченому дровами місці, де росли тополі або осики, необхідні для виготовлення човнів-довбанок, а також були невеликі протоки, зручні для лову риби заколами та ставними сітками.

Після спаду повені общини знову збиралися у повному складі на традиційних місцях літньої ловлі риби на берегах водоймищ. Починався новий річний господарський цикл, який основними рисами повторював минулий.

Таким чином, залежно від пори року первісні мисливці лісів помірної зони мешкали на сезонних поселеннях 3—4 типів. Розміщення стоянок кожної общини на її промислових угіддях було більш-менш постійним. Із року в рік одні й ті ж колективи у певний сезон поверталися на традиційні місця своїх стоянок. Їх розташування нерідко змінювалося, але, як правило, нові поселення влаштовувалися поряд з минулорічними.

На існування вказаних закономірностей розміщення поселень у стародавніх мисливців лісової зони свідчать дані розкопок мезолітичних стоянок Європи. Багаторазовим поверненням общин та їх окремих сімей на місця їх колишніх стоянок пояснюється розміщення мезолітичних пам'яток компактними групами по кілька однотипових поселень у кожній. Такі групи однокультурних пам'яток з однотиповим інвентарем, найімовірніше, залишені членами однієї общини, були досліджені на Десні біля стоянок Пісочний Рів, Ком'ягине, Студенок, на Київщині поблизу сіл Мартиновичі та Бородянка, на Житомирщині поблизу озера Корма, на Ровенщині біля сіл Рудня, Поляни та ін. Оскільки напівземлянки у первісних мисливців використовувалися як зимові житла, то пам'ятки з залишками заглиблених у землю жител, швидше за все, були зимовими поселеннями (Рудий Острів), а без них — літніми (Бородянка 3 в, Корма та ін.).

Повертаючись, мисливці могли поселитися в межах колишніх своїх стоянок. Так, через циклічність мисливського господарства життєдіяльність на деяких мезолітичних поселеннях у певні пори року могла неодноразово відновлюватися. Виникали значні за площею пам'ятки з великою кількістю жител та господарських об'єктів. Оскільки такі поселення з'явилися внаслідок багаторазового повернення на місце минулих стоянок однієї й тієї ж общини, окремі їх об'єкти складаються з одно-

типових матеріалів, що заважає поділу такої пам'ятки на окремі разові стоянки.

Прикладом такого поселення може бути стоянка Рудий Острів на Київщині, культурний шар якої так насичений кременем, що окремі його концентрації злилися в суцільну пляму діаметром у кілька десятків метрів. Мезолітичні пам'ятки такого типу добре відомі в лісовій зоні Європи. Так, на стоянці Аутобан досліджено 27 жител, Таншток—54³¹. Очевидно, мали рацію ті дослідники, що пояснюють виникнення таких значних за площею мезолітичних селищ періодичним поверненням первісних мисливців на традиційні місця свого мешкання³². Однак нерідко пам'ятки вказаного типу інтерпретуються як постійні так звані базові поселення.

За етнографічними даними відомо, що у первісних народів, які зберегли традиційний уклад життя, відсутні постійні, базові поселення. Всі стоянки були сезонними, функціонували від кількох днів до кількох місяців, але щорічно влаштовувалися в тих же самих традиційних місцях, вибір яких був обумовлений, передусім, потребами первісного господарства в певний сезон, а також традицією.

Постійні поселення з'являються у первісних мисливців, які переходять до осілого способу життя, під впливом більш цивілізованих народів. Наприклад, на початку ХХ сторіччя на стадії переходу від традиційного для мисливських суспільств бродячого способу життя до осілості знаходились південні (наримські) сількупи, які, на відміну від північних (тазівських), зазнали сильного впливу російських купців та колоністів³³. У цей час у наримських сількупів з'являються постійні поселення на берегах річок (зимові юрти), в яких на протязі всього року жили старі люди, діти, хворі. Працездатне населення, а іноді цілі сім'ї в повному складі, залишали зимові юрти тричі на рік: при переселенні на літні рибальські стоянки, під час осіннього полювання, а також на період мисливського сезону в кінці зими — на початку весни³⁴.

Подібний наримським сількупам спосіб життя під впливом цивілізації почали вести індіанці лісової зони Північної Америки. За останні сторіччя більшість з них осіли в постійних селищах біля торгових факторій на берегах водоймищ. Однак у певні пори року працездатне населення періодично відлучається на промисел звірів, птиці чи риби. Так, майже всю зиму чоловіки займаються хутряним промислом у тайзі, залишивши сім'ю з запасом харчів у постійних селищах біля торгової факторії³⁵.

Первісні мешканці узбереж існували за рахунок харчових ресурсів водоймищ, на березі яких жили. Така форма привласнюючого господарства в певній мірі прив'язувала її носіїв до узбереж водоймищ. Тому уклад життя мисливців, рибалок та збирачів узбереж загалом був менш рухливий, ніж у мисливців відкритих та закритих ландшафтів. Познайомимось з закономірностями розміщення їх поселень на прикладі первісних етнографічних народів, що мешкали на узбережжях морів та великих річок: нивхів, ульчів, ітельменів, кереків, берегових коряків та ескімосів³⁶.

³¹ Gramsch B. Das Mesolithikum in Flachland zwischen Elbe und Oder // Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frucheschichte.— Potsdam, 1973.— Т. 7.— 231 s.

³² Clark G. The earlier stone age settlement of Scandinavia.— Cambridge, 1975.— P. 105; Gramsch B. Op. cit.— S. 13; Stromberg M. Signs of Mesolithic Occupation in South East Scania // Papers of the Archaeological Institute University of Lund 1985—86.— Stockholm, 1986.— P. 78.

³³ Гемцев И. Н. Семья у сількупов (XIX — начало XX вв.).— Новосибирск, 1984.— С. 98.

³⁴ Пелих Г. И. Происхождение сількупов.— Томск, 1972.— С. 8—9.

³⁵ Хелм Д., Ликкок М. Охотничьи племена субарктической Канады // Североамериканские индейцы.— М., 1978.— С. 385—387.

³⁶ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры.— М., 1985.— С. 190; Антропова В. В. Культура и быт коряков.— Л., 1971.— С. 53—55, 59; Василевский Р. С. Происхождение и древняя культура коряков.— Новосибирск, 1971.— 250 с.; Старкова Н. К. Ительмены: материальная культура XVIII—60-е гг. XX вв.— М., 1976.— С. 36, 38, 41; Леонтьева В. В. Этнография и фольклор кереков.— М., 1983.— С. 20.

Етнографічні дані свідчать, що річний господарський цикл первісних мешканців морських та річкових узбереж помірного поясу мав літній та зимовий періоди. Взимку община чисельністю 5—10 сімей жила в 1—2 великих округлих житлах діаметром 7—10 м. Весною переселялася з таких зимових землянок на місця літнього рибальського промислу на берегах річок поряд з землянками, або на досить віддалені від них миси та острови. У літніх рибальських таборах кожна сім'я жила до осені в окремому легкому курені. Восени всією общиною ремонтували стару зимову землянку або поряд з нею будували нову. Для нового житла нерідко використовували дерев'яні конструкції даху старої землянки. Влітку харчувалися рибою, яку також сушили на зиму. Взимку полювали на копитних прирічкових лісів та займалися підлідним ловом риби.

За археологічними матеріалами видно, що формування такого укладу життя почалося в мезоліті в результаті післяльодовикового потепління північної частини Світового Океану. Обумовлене цим збільшення біомаси водоймищ створило сприятливі умови для існування за рахунок їх природних ресурсів первісного населення, що мешкало на їх берегах.

На території України вищеописаний спосіб життя, мабуть, вело мезолітичне населення Надпоріжжя, зокрема стоянки Ігринь 8 під Дніпропетровськом³⁷. Розкопані тут великі округлі напівземлянки діаметром 7—9 м, судячи за знайденими в них археологічними та фауністичними матеріалами, були зимовими житлами мезолітичних рибалок та мисливців Надпоріжжя³⁸. Враховуючи річний господарський цикл первісних мешканців узбереж, землянки Ігринь 8 будувалися послідовно, в міру руйнації жител, в яких община жила в попередні роки. Тобто, ця пам'ятка являє собою результат багаторазових зимівль на одному місці общини мезолітичних рибалок та мисливців, а не є великим єдиним селищем з багатьма житлами, що функціонували одночасово.

Розміщення первісних поселень на місцевості було обумовлене способом життя населення, якому вони належали. Спосіб життя первісних мисливців, рибалок та збирачів, відомий за літературою під назвою бродячого, передбачав часту зміну місць мешкання первісного виборчого колективу. Але переміщення первісних мисливців не були безсистемними і хаотичними, а мали цілеспрямований, періодичний характер, циклічно повторюючись кожен рік так, що кожного сезону колектив знаходився в найбільш забезпеченому їжею місці общинної промислової території. Річний господарський цикл первісних мисливців був обумовлений річним біологічним циклом об'єктів їх мисливського, рибальського та збиральницького промислів, а також сезонними змінами клімату, тобто річним природно-кліматичним циклом.

З року в рік у певних місцях общинної території створювалися сприятливі умови для успішного полювання, рибальства чи збиральництва, що періодично привертало в ці місця первісні колективи. Традиційним господарем конкретної промислової території в первісному суспільстві є община. Тому внаслідок цього та циклічності мисливського господарства, тісно пов'язаного з порами року, ті самі первісні колективи періодично повертались на місця своїх колишніх стоянок. Ця закономірність простежена на матеріалах різних суспільств первісних мисливців всіх природно-географічних зон як етнографами³⁹, так і археологами⁴⁰.

Ведучи рухливий спосіб життя, первісне населення в певні пори

³⁷ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 187—192.

³⁸ Залізник Л. Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці плейстоцену та на початку голоцену // Археологія.— 1988.— № 64.— С. 11—21.

³⁹ Расмуссен К. Указ. соч.— С. 62; Алексеенко Е. А. Указ. соч.— С. 123, 124; Карлов В. В. Эвенки в XVII — начале XX вв.— М., 1982.— С. 123.

⁴⁰ Clark G. Op. cit.— P. 10; Petersen E. A survey of the late palaeolithic and the mesolithic of Denmark // The mesolithic in Europe.— Warsawa, 1973.— P. 77—127; Stromberg M. Op. cit.— P. 78; Binford L. Op. cit.— P. 113, 118.

року мешкало на традиційних місцях, багатих їжею. При поверненні общини або окремих її сімей до традиційного місця мешкання, мисливці могли розташуватися поряд зі своїми стоянками минулих років. Так виникали характерні для кам'яного віку вузли однотипових пам'яток. При багаторазових заселеннях одного й того ж місця виникали багаточисельні поселення, або значні за площею селища з насиченими залишками культурним шаром. Прихід нового населення іншої культурної приналежності, але з аналогічним типом господарства, обумовлював появу пам'яток іншої культури в місцях найбільш продуктивного мисливського, рибальського або збиральницького промислів.

Л. Л. Зализняк

ЗАКОНОМЕРНОСТИ В РАЗМЕЩЕНИИ СТОЯНОК КАМЕННОГО ВЕКА

В статье предпринята попытка объяснения факта размещения многих стоянок каменного века компактными группами с помощью корреляции археологических материалов с результатами анализа данных этнографии по первобытным охотничьим обществам, находящимся на стадии каменного века.

Передвижение первобытных бродячих охотников по общинной территории не были бессистемными и хаотичными, а носили целенаправленный, периодический характер, циклично повторяясь каждый год так, что в каждый конкретный сезон коллектив находился в наиболее обеспеченном едой месте. Вследствие цикличности первобытного хозяйства, тесно связанного с годовым природным циклом, и традиционного права общины промышленять в пределах своих угодий, охотничьи коллективы каменного века периодически возвращались на места своих прежних стоянок.

L. L. Zaliznyak

REGULARITIES IN LOCATION OF THE STONE AGE SITES

An attempt is made to explain a fact of location of numerous Stone Age sites in compact groups using archaeological data correlated with results obtained from analysis of data on ethnography of primitive hunting societies being at the stage of the Stone Age.

Migration of primitive vagrant hunters along the community territory was purposeful, of periodic character rather than of unsystematic and chaotic one. That migrations were cyclically repeated every year, so that in each concrete season hunters' group might be in the place most provided with food at the time. Due to the cyclicity of the primitive farming closely related to the annual natural cycle and a traditional right of the community to trade within the borders of their territories, prehistoric groups of hunters returned to the former camps of nomads.

Одержано 20.02.88.

Обряд кремації у стародавнього населення території України

(V тис. до н. е.— I тис. н. е.)

В. В. Отрощенко, О. П. Моця

На території України обряд кремації з'являється ще в епоху неоліту, зокрема у носіїв культури лійно-стрічкової кераміки. Його остання фаза — це перші віки існування Давньоруської держави. У таких регіонах, як Волинь, Закарпаття, Верхній Дністер, Київське Подніпров'я, обряд кремації використовувався постійно протягом тисячоліть. Його вивчення дає можливість зробити ряд спостережень з точки зору історії культури, етнічних процесів та ідеологічних уявлень.

Поховальний обряд є важливим історичним джерелом, що дозволяє розширити наші знання про суспільний устрій, демографію, господарство, ідеологію первісних племен. На території України археологічно засвідчені два різновиди поховань: інгумація та кремація, за якими стоять норми певного поховального ритуалу. Якщо інгумації або ж трупопокладення відомі ще з епохи мустьє, то звичай спалювати тіла померлих родичів почав практикуватися значно пізніше, у неоліті, і, напевно, є результатом розвитку ідеологічних уявлень на базі введення відтворюючих форм господарства. Даючи короткий нарис розвитку обряду кремації на території України, ми врахували всі можливі поховання: на поселеннях, у житлах, на окремо розміщених могильниках і в спеціально побудованих «крематоріях». При розгляді обряду кремації ключовим стає факт віддання тіла небіжчика вогню у тій чи іншій формі.

Обряд кремації поширюється в Європі серед населення культури лінійно-стрічкової кераміки у V тис. до н. е.¹ На пізньому етапі розвитку племена цієї культури проникають на Західну Волинь та у Верхнє Подністрів'я. На поселенні Незвисько Івано-Франківської області досліджено часткове трупоспалення дорослої людини, що супроводжувалось значною кількістю посуду (18 екз.)². Обряд кремації існував у носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки паралельно з традиційною інгумацією. На Микільському та Лисогірському могильниках неолітичної дніпро-донецької культури у Надпоріжжі зафіксовані випадки спалення дерев'яних поховальних споруд над колективними похованнями першої половини IV тис. до н. е. На кістках, розчищених під шарком горілого ґрунту, помітні сліди обпаленості³. Тут, ймовірно, мало місце очищення могильника для наступних поховань, які перекрили згарище.

Серед землеробських культур IV тис. до н. е. обряд кремації здебільшого простежується в межах поселень та жител. Хоча на могильнику лендельської культури біля с. Звенигород під Львовом (урочище Гоева Гора) одна кремація на стороні була виявлена поряд з чотирма трупопокладеннями⁴. В. В. Хвойка відкрив також і залишки трупоспалень на трипільських поселеннях періоду В (II)⁵. Він же відстоював думку про давність та місцеве походження цього ритуалу у Середньому Подніпров'ї⁶. Ю. М. Захарук підтвердив новими даними зауваження В. В. Хвойки про залишки кремації на поселеннях середнього етапу трипільської культури⁷. Аналізуючи причини появи обряду кремації в Трипільлі-В й центральноевропейських культурах Тисаполгар та Бодрогкерестур, Л. І. Авілова вважає, що він закономірно виникає на певній стадії розвитку поховального ритуалу⁸.

Найбільшого поширення обряд кремації на території лісостепової Правобережної України набуває на пізньому етапі розвитку трипільської культури (перша половина та середина III тис. до н. е.). Так, на чотирьох могильниках софіївського типу в Середньому Подніпров'ї

¹ Hoffmann E. Zur Problematik der handkeramischen Brandbestattungen in Mitteleuropa // Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte.— Berlin, 1973.— Band 57.— S. 71—103.

² Захарук Ю. Н., Телегін Д. Я. Культура лінійно-ленточної кераміки // Археологія Української ССР.— 1985.— Т. 1.— С. 128.

³ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура.— 1968.— С. 77—78, 196.— Рис. 27, 31.

⁴ Свешников И. К. Могильник в с. Звенигород Львовской области (культура ленточной керамики) // КСИИМК.— 1956.— Вып. 63.— С. 57—58.

⁵ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI АС в Киеве в 1899 г.— М., 1901.— Т. 1.— С. 809.

⁶ Хвойка В. В. Обряд погребения с трупосожжением и его древность.— К., 1906.— С. 3 и сл.

⁷ Захарук Ю. М. До питання про обряд поховання населення трипільської культури в Середньому Подніпров'ї // НЗ ІСН АН УРСР.— Львів, 1953.— Т. 1.— С. 153—162.

⁸ Авилова Л. И. Погребальный обряд земледельцев энеолита Центральной и Юго-Восточной Европы (по материалам культур Тисаполгар, Бодрогкерестур и Кукутени-Триполье) // Вестник МГУ.— 1981.— № 3.— Серия 8.— История.— С. 67.

відкрито 450 спалень, 172 з них — урнові *. Кремація здійснювалась на стороні, а прах висипався в посудини-урни чи загортався в тканину разом з речами супроводу⁹. Цікаве поховання з кальцинованими кістками людини у ямі під склепінням печі виявлене біля с. Цвиклівці Хмельницької області на Середньому Дністрі¹⁰. Співіснування кремацій та інгумацій простежено на межі степу та лісостепу, в курганах пізньотрипільської культури поблизу с. Колодистого, де, поряд з випро-станими кістяками, були також урни з прахом та окремі купки кальцинованих кісток¹¹. Показово, що пізньотрипільські племена степової смуги (усатівська культура) практикували виключно трупопокладення¹². У лісостепу ж відомі лише окремі могильники з обрядом інгумації (Вихватинці на Дністрі). Відзначимо, що на етапі Трипілля С/І продовжували ховати за обрядом кремації під підлогою жителів (поселення Кошилівці-Обоз та Кунисівці у Верхньому Подністров'ї)¹³.

Обряд кремації, поряд з інгумацією, відомий у племен волинської групи культури кулястих амфор (середина — друга половина III тис. до н. е.). Прах заносили до кам'яних гробниць в урнах або ж висипали кальциновані кістки на дно споруди. Але в південній, подільській, групі пам'яток цієї культури кремації відсутні¹⁴.

Огляд неолітичних та енеолітичних культур показав, що в V—III тис. до н. е. обряд кремації утвердився на території лісостепової Правобережної України, від Волині та Прикарпаття до Дніпра, серед землеробського населення, де він, як правило, практикувався паралельно з традиційним обрядом інгумації. В окресленому ареалі кремації мали найбільше поширення і в наступні епохи, зокрема у бронзовому віці.

На Закарпатті в 1900—1700 рр. до н. е. носії культури Ніршег вміщували прах спалених небіжчиків до керамічних урн. Паралельно практикувались інгумації. Поховання за обома ритуалами здійснювали на ґрунтових могильниках. Біритуальні поховання, але вже під курганами, характерні для культур з шнуровою керамікою на території України. Племена культури східнословачьких курганів, які займали й Закарпаття, здійснювали трупоспалення на рівні давнього горизонту і насипали над згарищем курган (1900—1800 рр. до н. е.)¹⁵. Носії верхньодністровської групи підкарпатської культури (остання чверть III — 1-ша половина II тис. до н. е.) залишали прах небіжчиків як на давньому горизонті, так і в ямах під курганами (могильники Колодлин та Вікторів на Івано-Франківщині). Винятком є відомий обряд кремації у племен подільської групи цієї культури (поодинокі поховання у курганах біля сіл Плужне Хмельницької та Мишина Івано-Франківської областей)¹⁶.

Поширення обряду кремації на північний схід пов'язане з середньодніпровською культурою на другому та третьому етапах її розвитку (кінець III — 1-ша половина II тис. до н. е.). Перепалені кістки людини виявлені на горизонті під курганом між селами Стретівка та Верем'я на Київщині (розкопки В. В. Хвойки) при значному речовому супроводі. Але трупоспалення переважають на ґрунтових могильниках (Стре-

* Під терміном «урнові кремації» автори мають на увазі кремації на стороні з подальшим вміщенням праху до глиняних посудин-урн.

⁹ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— С. 120—122.

¹⁰ Мовша Т. Г. Трипільське поховання в с. Цвиклівці // Археологія.— К., 1964.— Т. XVI.— С. 213—222.

¹¹ Захарук Ю. М. Вказ. праця.— С. 159.

¹² Збеневич В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.— К., 1974.— С. 35—47.

¹³ Кравец В. П. Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье // КСИА АН УССР.— 1955.— Вып. 4.— С. 133—136.

¹⁴ Свешиников И. К. Культура шаровидных амфор // САИ.— М., 1983.— Вып. В1—27.— С. 13, 15.

¹⁵ Балагури Э. А. История населения Верхнего Потисья в бронзовом веке: Автореф. дис. ... докт. истор. наук.— К., 1983.— С. 20, 22—23.

¹⁶ Свешиников И. К. История населения Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III— на початку II тисячоліття до нашої ери.— К., 1974.— С. 32, 36, 55.

лиця біля с. Рудня Гомельської області БРСР та ін.), а також на поселенні Мис Очкінський Сумської області¹⁷.

Отже, для горизонту культур шнурової кераміки обряд кремації відомий у курганах та на ґрунтових могильниках, але в жодній з цих культур він не став домінуючим. Невідомі, практично, кремації у племен ямної та катакомбної культур у степу та на півдні лісостепової зони. Кінець доби середньої бронзи (XVII—XV ст. до н. е.) позначений далшим розвитком цього ритуалу. Спираючись на угорські джерела, можна вважати, що носії культури Оттомань у Закарпатті ховали прах в урнах на ґрунтових могильниках¹⁸. Верхнє та Середнє Подністров'я займали племена комарівської культури, в поховальному обряді яких переважали інгумації. Але відомі й спалення на місці поховання. У 13-ти курганах виявлені залишки кремацій біля с. Буківна Івано-Франківської області¹⁹. Багате поховання досліджене в кургані поблизу с. Іванне Ровенської області, зі зброєю, прикрасами, ошатною керамікою²⁰.

Східно-тшинецька культура (XV—XIII ст. до н. е.) була поширена у північних районах лісостепу та на півдні Полісся. Під курганами тут відомі інгумації та кремації (могильник біля с. Народичі Житомирської обл.), а на 15-ти відомих ґрунтових могильниках зафіксовано виключно ритуал трупоспалення: перепалені кістки людини висипались на землю, а поряд розкладали інвентар супроводу. С. С. Березанська схильна пояснювати сталість обряду кремації у носіїв різних культур північних областей України збереженням місцевого етнічного середовища та культурних традицій, які йдуть від дніпро-донецького енеоліту та пізнього Трипілля²¹. Спосіб поховання у населення мар'янівської культури поки ще не встановлено. У племен культури багатопружної кераміки, що займали значну частину лісостепової і всю степову зони України у XVII—XV ст. до н. е., відомі лише окремі поховання за обрядом трупоспалення в курганах на тлі численних інгумацій²². Це об'єктивно вказує на східне відносно території України походження названої культури.

Обмежене застосування трупоспалень характерне для носіїв зрубної культури в степах Лівобережної України та на півдні лісостепу в XV—XIII ст. до н. е. Кремації відбувались на стороні з наступним вміщенням праху до могильної ями, розрахованої на зібгане трупопокладення, а також на місці, під курганом у спеціально побудованій кам'яній споруді чи ямі. Дискутується проблема походження кремацій у «зрубному» середовищі. Точчі зору про запозичення цього обряду від племен андронівської спільності²³ протиставляється теорія місцевого походження трупоспальної традиції, яка утворилась у результаті розвитку практики очищення вогнем місця поховання і самої поховальної споруди²⁴.

Племена сабатинівської культури Північно-Західного Причорномор'я та їх північні сусіди — носії культури Ноа в Середньому Подністров'ї — в XIV—XII ст. до н. е. кремацію не практикували. Винятком є поховання воїна у сабатинівському кургані с. Борисівки Одеської об-

¹⁷ Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы.— М., 1967.— С. 83, 89, 90, 105, 106.

¹⁸ Балагури Э. А.— Указ. соч.— С. 25—26.

¹⁹ Березанська С. С. Комарівська культура // Археологія Української РСР.— К., 1971.— С. 357.

²⁰ Сवेशников И. К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области // СА.— 1968.— № 2.— С. 159—168.

²¹ Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине.— К., 1972.— С. 63—69, 73—74.

²² Писларий И. А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1983.— С. 13.

²³ Отрощенко В. В. Погребения с трупосожжением у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 172—182.

²⁴ Волковой С. С. Срубные погребения с трупосожжением в Орельско-Самарском междуречье // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1979.— Вып. 3.— С. 98—103.

ласті, близького за елементами ритуалу до кремацій на стороні зрубної культури²⁵. Культура Станове, яка синхронна сабатинівській та Ноа, в поховальному ритуалі продовжує традиції культури Оттомань: кремація на стороні. Урни з прахом ховали на ґрунтових могильниках²⁶.

Заключний період доби пізньої бронзи (XII—X/IX ст. до н. е.) значений поширенням ритуалу трупоспалення практично на всій території України, крім степової зони. Для нечисленних пам'яток лужицької культури на крайньому північному заході характерний обряд кремації (могильник Млинище біля м. Володимир-Волинський). Лише на окремих могильниках (Ульвовек, Волинської області) інгумовані поховання переважали²⁷. На Закарпатті, Прикарпатті та Західній Подолії серед племен фракійського гальштату (культура Гава-Голігради) панували урнові кремації на ґрунтових могильниках (Колодрібка, Сопот, Остриця). Спалення тіл відбувалось на стороні у спеціально обладнаних вогнищах-крематоріях, розмірами 3×2 м, над якими простежувався грубий шар попелу та перепаленої землі²⁸. Носії лебедівської культури на півночі Київської та Житомирської областей теж висипали залишки кремації в урни, або ж купкою на дно неглибоких ямок на ґрунтових могильниках (Погреби, Київської області)²⁹.

Біритуальний обряд, що включав зібгані трупопокладення та урнові кремації під курганами та на ґрунтових могильниках, показовий для білгородівської культури у лісостепових районах Дніпропетровського Правобережжя³⁰. А в лісостеповому Лівобережжі панували в цей же час племена бондарихінської культури, обряд поховання яких представлений залишками кремацій на ґрунтових могильниках (Тимченки, Харківської області)³¹. У степовій зоні УРСР, серед племен білозерської культури, переважав обряд трупопокладення у зібганому стані. Проте, подібно до зрубної культури, відомі й окремі випадки кремації на місці, коли поховальна споруда під насипом кургану спалювалась разом з померлим (Широка Могила, Степний, Кочкувате, Соколове)³².

Таким чином, за період бронзового віку обряд кремації поширився на Полісся та лісостеп Лівобережної України. Зрідка зустрічається він і в степу. На заключній фазі доби бронзи за певними типами поховального ритуалу вимальовуються етнічні спільності: іраномовні племена у степовій зоні, фракійці у Середньому Подністров'ї та Карпатському ареалі, балто-слов'яни на півночі. Історично засвідчений обряд кремації у фракійців та балто-слов'ян. Відомий він також в іранському середовищі.

Доскіфський період раннього залізного віку (IX—VII ст. до н. е.) не вніс принципових змін у співвідношення поховальних обрядів на території України. Урнові кремації, як і раніше, характеризують ритуал носіїв лужицької та Гава-Голігради культур. Однак між ареалами поширення цих двох культур локалізуються пам'ятки висоцької культури з переважаючим ритуалом випростаних трупопокладень, хоча і тут відомі кремації в урнах³³. Інфільтрація з Середнього Подністров'я на лі-

²⁵ Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.) // МАСП.—Одесса, 1970.— Вып. 6.— С. 54—56.— Рис. 41—42.

²⁶ Балагури Э. А. Указ. соч.— С. 30.

²⁷ Захарук Ю. М. Дослідження пам'яток доби бронзи та раннього залізного віку на Волині в 1950 р. // АП УРСР.— К., 1956.— Т. 6.— С. 21—24.

²⁸ Малеев Ю. Н. История племен Западной Подолнии и Прикарпатья в конце бронзового — начале железного веков: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1981.— С. 11—12.

²⁹ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 77.

³⁰ Там же.— С. 81, 84.

³¹ Буйнов Ю. В. Бондарихинская культура: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1981.— С. 10—11.

³² Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 131.

³³ Кришельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.— К., 1976.— С. 26—29, 38—39, 48.

состепове Дніпровське Правобережжя окремих груп фракійського населення призвела до утворення чорноліської культури з обрядом поховання залишків кремацій в урнах на ґрунтових могильниках та в курганах³⁴. Окремі інгумації можуть бути пояснені проникненням населення з півдня.

На Лівобережжі певний час розвивались лебедівська та бондарихінська культури. У бондарихінське середовище вливались носії чорноліської культури з-за Дніпра. Обряд поховання тут — кремація з похованням праху в навмисне розбитих горщиках-урнах (ґрунтовий могильник Госпітальний Горб на р. Орелі)³⁵.

Культура іраномовних кімерійців у степовій смузі характеризується впускними, зрідка основними, похованнями у курганах за обрядом інгумації, у зібганому та випростаному станах. Окремі поховання воїнів-вершників у лісостепу та на Балканському півострові з трупопокладеннями позначають напрямки кімерійських набігів. У той же час окремі кремації в урнах чорноліського типу зафіксовані на південь від Орелі, в степу (поховання біля с. Веселе Дніпропетровської області)³⁶. Експансія кочових скіфських племен рішуче перекраєла етнічну карту України кінця VII—IV ст. до н. е. Власне скіфи практикували підкурғанні поховання за обрядом інгумації, витримуючи давню степову традицію. Прояви ритуалу вогню обмежувались очисними діями і лише в кургані № 3 біля с. Чкалове у Степовому Криму на верхівці кургану доби бронзи було влаштоване трупоспалення на місці³⁷.

Поширення культур скіфського типу на лісостеп відповідно обмежило традиції трупоспалень на території України. Лише в межиріччі Західного Бугу та Стиру носії лежницької групи пам'яток продовжували лужицьку традицію урнових кремацій. У межиріччі Стиру та Случу (могилянська група), крім ґрунтових могильників з урновими кремаціями, відомі також кургани з трупопокладеннями та трупоспаленнями. Цікавий різновид обряду кремації досліджено на могильниках черепинсько-лагодівської групи пам'яток у Верхньому Подністров'ї. Спалення відбувалось на прямокутному майданчику, викладеному вапняком поверх дерев'яного помосту. Дерево палало під камінням і над небіжчиком, а прах зсипали до урни, яку залишали поруч з майданчиком. Залишки згарища закладали землею, споруджуючи таким чином невисоку могилу (могильник біля поселення Лагодів)³⁸.

У Середньому Подністров'ї (Західне Поділля) встановлюється курғанний ритуал з переважанням трупоспалень. Показово, що кремації піддавали переважно тих небіжчиків, яких ховали основними, а впускні поховання представлені трупопокладеннями. Прах кремованих зсипали до урн. Східноподільська група пам'яток скіфського типу у басейні середньої течії Південного Бугу представлена курганами з обрядом інгумації. Загалом же на Правобережному лісостепу та Південному Поліссі для пам'яток скіфського типу характерне поєднання інгумацій та кремацій, з переважанням перших. Сам обряд кремації дещо модифікується: складна поховальна споруда спалювалась разом з небіжчиком та речами супроводу, а над згарищем будували курған (Ладичичі біля гирла р. Прип'ять, Глеваха на Київщині, курған № 36 біля с. Бобрися та курған № 7 поблизу с. Берестяги на Канівщині, курған № 383 поблизу с. Грушівка у басейні р. Тясмин). Урни з прахом трапляються тут зрідка, у тому числі бронзова з Гострої Могили біля с. Яб-

³⁴ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.— С. 86—87.

³⁵ Ромашко В. А. Поселение и могильник начала I тыс. до н. э. у с. Залинейное на Харьковщине // ДСП III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1983.— С. 56.— Рис. 2, 1—7.

³⁶ Ромашко В. А. Некоторые особенности погребального обряда чернолесской культуры Левобережья Днепра // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1984.— Вып. 1.— С. 107.— Рис. 1, 7.

³⁷ Нечитайло А. Л., Бунятян Е. П. Курғанная группа близ с. Чкалове // Курганы Степного Крыма.— К., 1984.— С. 18—20.

³⁸ Крушельницька Л. І. Вказ. праця.— С. 61—62, 72—77, 85—89.— Рис. 32, 33.

лунів на Канівщині³⁹ і керамічні з ґрунтового могильника Пирогів на південь від Києва⁴⁰.

Територія лісостепового Дніпровського Лівобережжя та басейн Сіверського Дінця, зайняті скифами, дають курганні споруди з обрядом інгумації. Багатовікова традиція трупоспалення була тут майже перервана. Лише на крайній півночі України племена підгірцівсько-милоградської культури практикували спалення на стороні. Кальциновані кістки зсипали до неглибоких ямок, де залишали також глиняний посуд та дрібні речі. Але у південному ареалі поширення цієї культури в зоні контактів з культурами скифського типу переважає обряд інгумації в курганах і ґрунтових могильниках⁴¹. Невідомі ще поховальні пам'ятки юхнівської культури на півночі Чернігівської та Сумської областей.

Отже, в період скифської експансії, обряд трупоспалень зберегли переважно племена лісостепової Правобережної України та Полісся і саме в тих регіонах, де кремації мали найдавніші традиції. Це наочний приклад консервативності поховального ритуалу.

За обрядом кремації в античних містах-державках Північного Причорномор'я, як і в самій Греції, порівняно з обрядом інгумації ховали значно менше. На різних некрополях VI ст. до н. е.— IV ст. н. е. кількість поховань за цим обрядом неоднакова. Наприклад, на могильнику Пантікапея кремація в VI—V ст. до н. е. складала 10—13% від загальної кількості могил, а для Херсонесу вона не характерна майже зовсім — лише одне поховання. Пізніше, в IV—III ст. до н. е. в Пантікапеї за цим обрядом ховали лише — 3%, а в II—I ст. і пізніше — відомо кілька поховань. У той же період в Херсонесі таких поховань було вже близько 20% і в римський час кремація тут використовувалась досить часто (відомо понад 440 комплексів). В інших античних містах цей обряд вживали зрідка. Вважається, що в першу чергу за ним ховали представників вільних прошарків суспільства⁴².

Дослідниками зафіксовані випадки кремації на місці поховання, а також на стороні від майбутньої могили на спеціальних майданчиках. Найбільш типовим було поховання залишків спалення в неглибоких овальних або чотирикутних ямках, а також у прямокутних ґрунтових могилах. У більшості випадків кісточки збирались у посудини і часто прикривались іншими або їх фрагментами. Як і в Греції, над багатьма похованнями зводили кам'яні надгробки, рідше (на Боспорі) насипали кургани. Іноді поховальні споруди являли собою більш складні конструкції: склепи, гробниці. Cremaція проводилась у катафалку чи домовині (від яких залишались залізні чи бронзові цвяхи) на рівні давньої поверхні чи в могильній ямі.

У південних районах Криму відомо кілька ґрунтових могильників за обрядом кремації IV ст. н. е. Спалення проводилось на стороні від місця поховання, кістки зсипались в урну, а зверху прикривались іншою посудиною. Могили часто накривали кам'яними плитами. Про етнічну належність цих поховань існує дві думки: потомки римлян чи готи⁴³. У зв'язку зі знахідками в похованнях перегнутої зброї, що було характерним для германців, друге припущення більш вірогідне.

Латенська культура відома на території УРСР лише в Закарпатті. На відміну від класичних ґрунтових некрополів Центральної Європи,

³⁹ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—V вв. до н. э.— К., 1983.— С. 294—299.

⁴⁰ Петровська Є. О. Ранньоскифські пам'ятки на південній околиці м. Києва // Археологія.— К., 1970.— Т. 24.— С. 139—145.

⁴¹ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннежелезном веке.— М., 1967.— 196 с.

⁴² Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического в I—IV вв. до н. э.— К., 1982.— С. 61; Цветаева Г. А. Грунтовой некрополь Пантыкапея, его история, этнический и социальный состав // МИА.— 1951.— № 19.— С. 75.

⁴³ Блаватский В. Д. Харакс // МИА.— 1951.— № 19.— С. 250—291; Мыц В. Л. Позднеантичный могильник на южном склоне г. Чатырдаг // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 153—156.

тут поховання знаходились під курганными насипами. Трупоспалення відбувалось на стороні, кістки зсипались в урни (частіше ліпні) або ж складались в неглибокі ямки⁴⁴.

Поянешти-лукашівська культура на Україні відома в долині Дністра. Залишки кремації на ґрунтових могильниках за обрядом спалення на стороні виявлені в урнах з кришками, хоча іноді зустрічаються і ямні поховання⁴⁵. Липицька культура локалізована у Верхньому Подністров'ї. Тут також зафіксований обряд трупоспалення на стороні. Залишки кремації ховали на безкурганних могильниках у відносно неглибоких ямках⁴⁶.

Вельбарська культура виявлена на території північно-західних областей України. Могильники ґрунтові, обряд поховання — спалення на стороні. Залишки кремації складались у неглибокі ямки овальної чи круглої форми. Урнові поховання нечисленні, більшість з них супроводжувалась кількома посудинами⁴⁷. Пшеворська культура, пам'ятки якої відомі між Дністром і Західним Бугом, представлена ґрунтовими могильниками за обрядом трупоспалення на стороні. Кальциновані кістки очищались від залишків вогнища і завжди зсипались в урни, які рідко накривались умбонами, плитами чи керамічними виробами⁴⁸.

Могильники зарубинецької культури в придніпровських та поліських районах — безкурганні, обряд кремації проводився на стороні від місця поховання. Очищені кістки складались у ліпні урни чи зсипались у неглибокі ямки овальної форми (рідше — круглої)⁴⁹. Київська культура, на думку більшості дослідників, генетично пов'язана з зарубинецькою. Померлих ховали аналогічним способом⁵⁰.

Черняхівська культура характеризується біригуалізмом поховального обряду, що багатьма дослідниками пояснюється різноетнічним складом її носіїв. Для поховання за обрядом кремації на ґрунтових могильниках використовувались неглибокі округлі ямки, куди (в урнах чи без них) складались залишки трупоспалень і супроводжуючий інвентар. Урни (горщики, миски, вазни, кубки) зустрічаються відкритими або ж прикритими іншими посудинами, кам'яними плитами, умбонами⁵¹.

Культура карпатських курганів представлена, на відміну від вищезазначених культур першої половини I тисячоліття н. е., величезними насипами. У переважній більшості випадків обряд кремації проводився на місці поховання. Кісточка збирались в урни, складались у невеликі ямки або просто залишались на кострищі. Місце кремації іноді оточувалось ровиком⁵².

Серед пам'яток другої половини I тисячоліття н. е. комплекси типу Вознесенки розглядати не будемо, оскільки останні дослідження показали, що вони не є похованнями, а сакральними спорудами, пов'язаними з культом померлих зверхників⁵³.

Корчацька культура локалізується в правобережних районах Полісся. Як і в більш ранній час, на цій території обряд кремації відбувався на стороні від місця поховання. Залишки трупоспалення збира-

⁴⁴ Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери.— К., 1967.— С. 42—45.

⁴⁵ Романовская М. А. Об этнической принадлежности населения, оставившего памятники типа Лукашевки // МИА.— 1969.— № 150.— С. 81—95.

⁴⁶ Цицилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери (плем'яна липицької культури).— К., 1975.— С. 75—77.

⁴⁷ Смішко М. Ю., Свешніков І. К. Могильник III—IV ст. н. е. біля с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ.— 1961.— Вип. 3.— С. 89—112.

⁴⁸ Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга // Проблемы этногенеза славян.— К., 1978.— С. 72—91.

⁴⁹ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 131, 167.

⁵⁰ Даниленко В. М. Пізнязарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія.— 1976.— Вип. 19.— С. 68—69.

⁵¹ Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ.— 1983.— Вып. Д1—22.— С. 41—51.

⁵² Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.— К., 1977.— С. 39, 89.

⁵³ Амброз А. К. Вознесенский комплекс VIII в. на Днепре — вопрос интерпретации // Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков.— М., 1982.— С. 220.

лись у ліпні урни, які ставили в неглибокі ямки круглої форми. Для початкової стадії культури характерними є ґрунтові могилиники, які пізніше змінюються курганами. Кургани типові також для наступної, генетично пов'язаної з корчацькою, культури Луки-Райковецької. Обряд продовжує залишатись аналогічним, хоча на останньому етапі розвитку з'являються трупоспалення на місці поховання⁵⁴.

На південь від розглянутого ареалу розміщені пам'ятки пенківської культури, відомі зараз на обох берегах Дніпра. Обряд поховання трупоспалення на стороні з наступним розміщенням залишків кремації в неглибокі ямки круглої форми на ґрунтових некрополях. Зустрічаються урнові та ямні поховання⁵⁵. Північно-західні області УРСР у третій чверті I тисячоліття н. е. займали носії колочинської культури, для яких також характерним був обряд кремації на стороні з похованням залишків кремації в неглибоких ямках круглої чи видовженої форми. Кістки зсипались в урни або просто в ямки⁵⁶. Крім ґрунтових могил, відомі і поховання під курганами насипами.

Волинцевська культура відома на Лівобережжі Дніпра в більш пізній час. Поховальний обряд — трупоспалення на стороні з наступним захороненням на незначній глибині на ґрунтових некрополях. В останній чверті I тисячоліття н. е. лівобережню територію займали носії роменської культури, які також спалювали своїх померлих на стороні від місця поховання. Але залишки кремації в ліпних урнах ставили в курганних насипах⁵⁷.

Наприкінці I тисячоліття н. е. у слов'янського населення південноруської території замінюється обряд трупоспалення на стороні обрядом кремації на місці поховання. Такий розвиток обрядності можна пояснити змінами ідеологічних поглядів східних слов'ян у цей період у зв'язку з процесом індивідуалізації окремих членів суспільства, що був оснований на все більшій господарчій самостійності невеликих колективів найближчих родичів⁵⁸.

Розглянутий вище стислий перелік ритуалу трупоспалень серед носіїв певних археологічних культур на території України дає можливість зробити ряд спостережень з точки зору історії культури, етнічних процесів та ідеологічних уявлень докласового суспільства.

Дослідження німецьких та польських археологів показали, що найдавніші випадки спалення померлих фіксуються на мезолітичних пам'ятках Центральної Європи VIII—VI тис. до н. е.⁵⁹ У носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки відомі вже десятки трупоспалень і Е. Хофман робить висновок про біритуальність їх поховального обряду (кремація та інгумація) в V тис. до н. е.⁶⁰ Тепер вже важко погодитись з гіпотезою М. Кабальської про єдиний центр походження ритуалу трупоспалень, який вона вбачає у культурах Месопотамії III тис. до н. е.⁶¹ Навіть найдавніші трупоспалення халафської культури, виявлені радянськими археологами на Ярим-Тепе II, датуються кінцем V тис. до н. е.⁶² До цього ж часу відносяться кремації гассульської культури на

⁵⁴ Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв.— М., 1976.— С. 42—44.

⁵⁵ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.— К., 1980.— С. 64, 77—78.

⁵⁶ Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л., 1981.— С. 42.

⁵⁷ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники).— К., 1975.— С. 71—75.

⁵⁸ Моця А. П. Трупосожжение и труположение у славян Среднего Поднепровья. Причины смены погребального обряда // Славяне и Русь.— К., 1980.— С. 115—122.

⁵⁹ Gumiński W. Kto wprowadził ciałopalenie w Europie Środkowej? // Z otchłani wieków.— Wrocław — Warszawa.— 1980.— N 1.— S. 12; Hoffmann E. Op. cit.— S. 90—92.

⁶⁰ Hoffmann E. Op. cit.— S. 87—88.

⁶¹ Kabalska M. Ze studiów nad systemami religijnymi związanymi z obrządkiem ciałopalnym (próba rekonstrukcji) // WA.— Warszawa, 1972.— T. XXXVII.— Zeszyt 1.— S. 16.

⁶² Мунчаев Р. М., Мерперт Н. Я. Раннеземледельческие поселения Месопотамии.— М., 1981.— С. 198—207.

території Палестини. Б. Брентьєс вважає, що там спалювали померлих «вперше в історії»⁶³.

Мають рацію дослідники, які вважають, що обряд кремації виник конвергентно у різних регіонах і навряд чи доцільно відстоювати пріоритет тієї чи іншої культури⁶⁴. Важливим є його формування у середовищі землеробів і поширення саме серед землеробського населення на території України, починаючи з культури лінійно-стрічкової кераміки. Слід відзначити, що в ареалі поширення цієї культури (Західна Волинь та Верхнє Подністрів'я) обряд кремації на території України найпоширеніше практикувався і в наступні епохи (єнеоліт, бронзовий та ранній залізний віки). Сталі традиції ритуалу трупоспалення фіксуються на Закарпатті, Українському Поліссі, Київському Подніпров'ї. Традиціям землеробського населення з цих регіонів протистояли звичайні степових племен з переважанням скотарства у їх господарстві і похованнями з трупопокладеннями у курганах. Результатом складних багатомісячних контактів землеробських та скотарських племен можна вважати і біритуальність поховального обряду в ряді культур на півдні лісостепової зони і навіть у степу. У зонах найжвавіших контактів лісостепового населення з степовим (лівобережний лісостеп, Середнє Подністрів'я) ритуал трупоспалення не мав сталих традицій. Його впровадження чи припинення великою мірою залежало від загальнополітичного становища. Так, за доби фінальної бронзи обряд кремації поширюється на більшу частину території України, виходячи широким фронтом на кордон степу та лісостепу. За поширенням обряду вимальовуються міграції племен фракійського гальштату та бондарихінської культури на південь та південний схід. Коли ж степові племена, розв'язавши свої проблеми переходом до кочового способу ведення господарства і перегруповувавши сили, почали у ранньоскіфський період активну експансію на лісостеп, то обряд кремації майже зникає на території лівобережного лісостепу та на Східному Поділлі, а далі на північ та північний захід поширюється біритуальний поховальний обряд, позначений елементами скіфської культури.

З іншого боку, колонізація греками північного узбережжя Чорного моря пов'язана і з появою тут поховань з трупоспаленнями. Пізніше, у IV ст. н. е. готи принесли ритуал трупоспалення до гірських районів Кримського півострова. Отже, зміни форм поховального ритуалу в ряді випадків явно пов'язані з міграцією населення, але життєвість нового ритуалу залежала від місцевих традицій. Прояви обряду кремації в степовій зоні були завжди вузько локалізовані і не мали розвитку.

Конкретні форми ритуалу трупоспалення і поховання праху кремованих небіжчиків були різні. Вивчення їх перспективне у плані генетичних ліній розвитку окремих циклів культур на певних територіях. Ми зупинимося лише на традиції використання керамічних поховальних урн з прахом кремованих. У літературі висловлена думка, що зародження обряду кремації з наступним похованням праху у глиняному горщику-урні мало місце на території України в середині II тис. до н. е. «в рамках тшинецько-комарівської археологічної культури»⁶⁵. Насправді ж ця традиція має значно глибші витоки. Вже в неоліті помічене намагання ховати прах кремованої людини у посудинах з тимчасового матеріалу (органіки), прикритих керамічними кришками⁶⁶. Пізніше, в єнеоліті, урни з прахом стають звичним елементом трупоспальних могильників у лісостепу. Так, з 450-ти кремацій на могильниках софіївського типу пізньотрипільської культури (2400—2200 рр. до н. е.) 172 виявлені у керамічних урнах⁶⁷. Отже, глибина поховальних традицій прото- та ранньослов'янських племен сягає єнеоліту Київсько-го Надніпров'я.

⁶³ Брентьєс Б. От Шанидара до Аккада.— М., 1956.— С. 153.

⁶⁴ Hoffmann E. Op. cit.— S. 90—92.

⁶⁵ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси.— М., 1987.— С. 73.

⁶⁶ Hoffmann E. Op. cit.— S. 71.

⁶⁷ Круц В. А. Указ. соч.— С. 120.

Заслугове на увагу ідеологічний аспект походження обряду кремації. Існують два принципово відмінні підходи до цього питання. Один з них розглядає обряд кремації як результат чи продукт розвитку релігійних уявлень первісної людини. М. Кабальська вважає незаперечним зв'язок ритуалу трупоспалення з культом сонця і розглядає солярний культ як джерело різноманітних обрядів, пов'язаних з кремацією⁶⁸. Проте, більшість дослідників пов'язують виникнення обряду кремації з практичними потребами людини, які з часом отримали відповідну ідеологічну мотивацію⁶⁹. Б. О. Рибаків розкриває зв'язок обряду кремації з циклом землеробських робіт і потребами гарантії багатого врожаю⁷⁰. Д. Фрезер, проаналізувавши звичаї народів Європи, пов'язані з вшануванням вогню з елементами символічного трупоспалення, дійшов висновку, що очисна теорія пояснення цих ритуалів, спрямованих на знищення сил зла, якнайкраще розкриває справжню їх природу. До цього ж зводиться і пояснення селян, які брали участь у виконанні вогняних ритуалів. У той же час у цих безпосередніх коментарях до народних звичаїв не вдається знайти ознак постулатів солярної теорії⁷¹.

Обряд кремації розглядається як етап розвитку поховального культу, що фіксує собою поширення анімістичних уявлень. Віра в душу, яка може відокремитись від тілного тіла, і, очищена у вогнищі поховального багаття, піднятися разом з димом та іскрами у верхній світ, вимагала досить високого рівня розвитку абстрактного мислення. С. О. Токарев відзначає, що ідея духу померлого пов'язана своїм походженням не з вірою в душу живої людини, а з комплексом обрядів, які склали поховальний ритуал, виділяючи серед них обряд кремації. Швидке знищення трупа при спаленні призводило «до поступової дистиляції, спиритуалізації уявлення про небіжчика, спочатку цілком матеріального»⁷². Намагання уникнути, а точніше, попередити, розкладення тіла померлого, що в усі часи викликало відразу, було одним з вагомих чинників практики кремації. Кальциновані кістки небіжчика, вміщені до урни, осуарія чи навіть «ляльки», як у племен зрубно-андронівського кола⁷³, ставали своерідною реліквією — об'єктом поклоніння, пов'язаним з культом предків. У землеробських племен, особливо схильних до практики трупоспалення, про що свідчать не лише матеріали України, але й сусідніх регіонів⁷⁴, простежується зв'язок обряду кремації з культом житла і домашнього вогнища. Ознаки цього зв'язку простежуються у племен трипільської культури, доби бронзи, ранніх слов'ян.

Розвиваючи традиції трупоспалень, населення території України одночасово сприяло поширенню цього обряду далі. Так, носії культур шнурової кераміки відіграли певну роль у проникненні ритуалу трупоспалення на схід, до Поволжя, де відомі окремі трупоспалення полтавкінської культури⁷⁵. Наприкінці доби бронзи, при посередництві племен західних угруповань зрубної культури, обряд кремації поширюється на Північний Кавказ у середовище племен кобанської культури⁷⁶. Сприяло поширенню обряду кремації і розселення східнослов'янських племен.

⁶⁸ Кабальська М. Оп. cit.— С. 4—6.

⁶⁹ Токарев С. А. Ранние формы религии.— М., 1964.— С. 170—171.

⁷⁰ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 75—84.

⁷¹ Фрезер Д. Д. Золотая ветвь.— М., 1980.— С. 676—730.

⁷² Токарев С. А. Указ. соч.— С. 191.

⁷³ Грязнов М. П. Пастушеские племена Средней Азии в эпоху развитой и поздней бронзы // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 122.— С. 37; Виноградов Н. Б. Кулевчи VI — новый алакульский могильник в лесостепях Южного Зауралья // СА.— 1984.— № 3.— С. 151.— Рис. 2.

⁷⁴ Гензинг В. Ф., Оборин В. А. К вопросу о гляденовской культуре // Труды Камской археологической экспедиции.— 1960.— Вып. 3.— С. 172—174.

⁷⁵ Васильев И. Б., Пятых Г. Г. Новые трупосожжения бронзового века в Заволжье // Очерки истории и культур Поволжья.— Куйбышев, 1976.— Вып. 1.— С. 46.

⁷⁶ Козенкова В. И. Обряд кремации в кобанской культуре Кавказа // СА.— 1982.— № 3.— С. 28—31.

Закінчуючи цей перший нарис розвитку ритуалу трупоспалення на території України відзначимо, що він дає можливість поставити ряд важливих питань з історії, ідеологічних уявлень, культури давніх етносів даного регіону Східної Європи і показує перспективність досліджень такого плану.

В. В. Отрощенко, А. П. Моця

ОБРЯД КРЕМАЦИИ У ДРЕВНЕГО НАСЕЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (V ТЫС. ДО Н. Э.— I ТЫС. Н. Э.)

В статье дается обзор случаев проявления обряда трупосожжения у племен различных археологических культур на территории Украины. Выясняется, что практикование кремаций на различных территориях имеет более или менее устойчивые традиции, восходящие к эпохам неолита и энеолита. В таких регионах как Волинь, Закарпатье, Верхнее Поднестровье и Киевское Поднепровье этот обряд бытовал на протяжении тысячелетий у носителей различных археологических культур. Напротив, в степной полосе территории Украины обряд кремации фиксируется спорадически (срубная, черняховская, некрополи греческих городов). Чужд обряд кремации кочевым обществам, а наиболее практикуем земледельческими. В отдельных регионах (Левобережная Лесостепь, Среднее Поднестровье) обряд кремации распространялся периодически, в зависимости от активизации лесостепных племен (фракийцы, славяне), и исчезал вследствие натиска степняков, скифов, в частности. Здесь особенно заметно, что за динамикой смены погребальных обрядов стояли политические и экономические события большого исторического значения.

Рассматриваются взгляды на причины появления обряда кремации и его место в системе ранних форм религии (погребальный культ, культ предков, культ жилища и домашнего очага). Указывается на определенную связь обряда кремации с развитием анимистических представлений у древнего населения территории Украины. Особо оговорена глубокая древность практики помещения праха умершего в погребальную урну. Отмечена перспективность изучения конкретных форм обряда кремации в их историческом развитии.

V. V. Otroshchenko, A. P. Mojsya

CREMATION RITE IN THE ANCIENT POPULATION OF THE UKRAINE TERRITORY (THE 5TH MILLENNIUM B.C.— THE 1ST MILLENNIUM A.D.).

The paper presents a review of cases of cremation rite in the tribes of various archaeological cultures in the territory of the Ukraine. It is found out that cremation in various territories possesses more or less stable traditions going back to the Neolithic and Eneolithic epochs. This ritual existed for millennia in the carriers of different archaeological cultures in the territories of Volyn, Transcarpathia, Upper Dniester and Kiev Dnieper Areas. On the contrary, in the steppe belt of the Ukraine territory the ritual of cremation is fixed sporadically (frame, Chernyakhovian cultures, necropolises of Greek towns). The rite was alien to nomadic societies and was most often used by agricultural ones. In certain regions (the Left Bank Forest-Steppe, Middle-Dniester Area) the cremation rite existed periodically depending on the activization of the Forest-Steppe tribes (Francians, Slavs) and disappeared as a result of the onslaught of steppe tribes, Scythians, in particular. It is especially noticeable that the dynamics of change of the funeral rite was underlain by political and economical events of great historical value.

The views on the causes which induced cremation rite and the place the latter occupied in the system of early forms of religion (cult of funerals, cult of ancestors, cult of the dwelling and home) are considered. Cremation rite is found to be somewhat related to the development of animistic ideas in the ancient population of the Ukrainian territory. Deep antiquity of the practice to place ashes to the urn is mentioned apart. The study of concrete forms of cremation in their historical development is stated to be promising.

Одержано 20.08.86.

Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї

[за матеріалами Ходосівського поселення]

В. О. Петрашенко

Стаття порушує питання про хронологію, етнічну належність групи пам'яток VIII—IX ст. на Правобережному Подніпров'ї, що увійшли в літературу як волинцевські. На основі аналізу речових знахідок і кераміки в найбільш дослідженого поселення поблизу с. Ходосівка зроблено висновок про тотожність сахнівських і волинцевських старожитностей і їх безпосереднє переростання у Київську Русь на Правобережному Подніпров'ї.

Пам'ятки волинцевської культури у Київському Подніпров'ї виявлені два десятиріччя тому¹. На сьогодні, крім широко відомих поселень поблизу с. Ходосівка та Обухів II, до цієї культури відносять нижній шар Китаївського поселення, поселення біля с. Бучаки та Григорівка на Дніпрі. Поширення волинцевської культури на Правобережжя Середнього Подніпров'я поставило перед дослідниками низку питань, передусім про зв'язки і взаємовідносини населення цієї культури з носіями культури типу Луки-Райковецької (ранній етап) і Сахнівки, а також попередніми мешканцями Середнього Подніпров'я. Для їх розв'язання необхідно проаналізувати основні категорії археологічних матеріалів, насамперед, кераміку з пам'яток волинцевської культури Правобережжя і Лівобережжя, без чого неможливо відтворити етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї напередодні утворення Київської Русі.

Одним з найбільш досліджених поселень волинцевського типу на Правобережжі є Ходосівське, матеріали якого дають можливість порушити питання про походження і майбутнє волинцевської культури на цій території.

Поселення біля с. Ходосівка Києво-Святошинського району Київської області розташоване на першій надзаплавній терасі біля підніжжя відомого скіфського городища (рис. 1). Висота тераси — близько 40 м, внизу знаходиться болото, що тягнеться від с. Пирогове, повз Ходосівку і Підгірці, в напрямку до Трипілля. З заходу до нього підступає гірський кряж з відмітками висоти 40—70 м, на якому і розмістилось поселення. З південного сходу його перетинають три великі яри, найдовший з них — Козаків. Такі топографічні умови надійно захищали населення від несподіваного нападу. До того ж скіфське городище, що знаходилося поруч, напевне використовувалось слов'янами як сховище. Площа поселення за розвідковими даними складає близько 22 га. Вперше ця пам'ятка виявлена в 1969 р. Р. С. Орловим, який під час рятувних робіт дослідив залишки п'яти жител та трьох господарських ям. Автор датував розкопані комплекси VII—VIII ст. і розглядав їх як волинцевські².

Невеликі розкопки на поселенні провів у 1972 р. О. В. Сухобоков, ним досліджено площу 340 кв. м, на якій виявлено 2 житла і 11 господарських ям. Автор датував поселення другою половиною VII — початком IX ст. і висловив думку про часткове проникнення лівобережного населення (волинцевська культура) на Правобережжя Дніпра³.

¹ Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва // Археологія.— 1972.— Вип. 5.— С. 96—105; Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія.— 1977.— Вип. 21.— С. 50—67; Кравченко Н. М., Абашина Н. С., Гороховський Є. Л. Нові пам'ятки I тисячоліття н. е. в київському Подніпров'ї // Археологія.— 1975.— Вип. 15.— С. 93—94.

² Орлов Р. С. Поселення з керамікою волинцевського типу на Київщині // АДУ 1969.— К., 1972.— Вип. IV.— С. 236—241.

³ Сухобоков О. В. Вказ. праця.— С. 205.

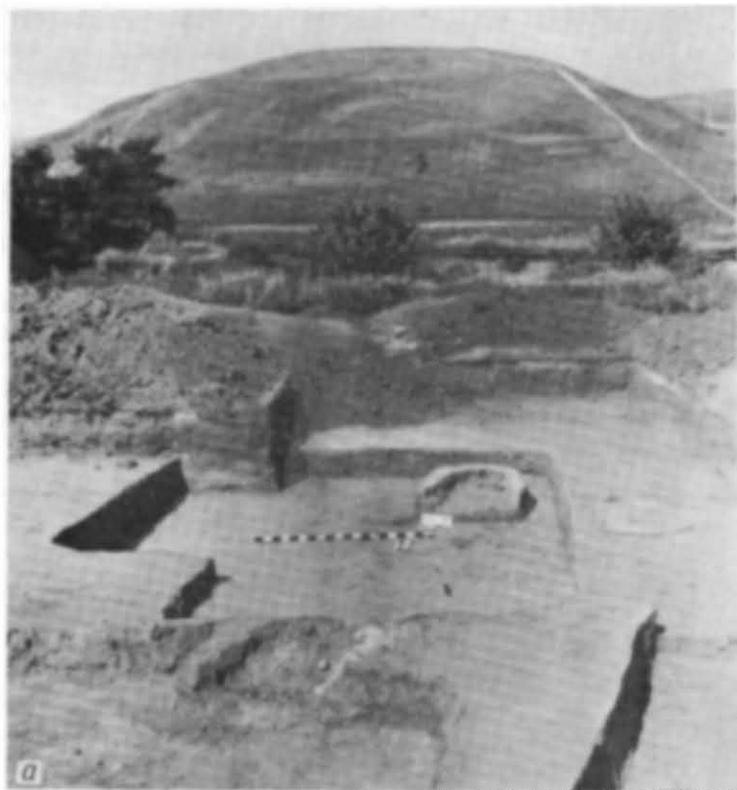

Рис. 1. Ходосівське городище: а — загальний вигляд; б — розкоп 1985 р. (фото).

У 1985 р. Дніпровською давньоруською експедицією на поселенні проведені археологічні розкопки, а у 1986 р.— невеликі рятувні роботи у зв'язку з будівництвом автомобільної дороги. Розкоп, площею близько 1400 кв. м, було розбито у східній частині поселення, на ньому виявлено і досліджено 7 жител, 26 ям, одну будівлю господарського призначення і шість глинобитних печей, розташованих поза об'єктами (рис. 1; 2).

У культурному шарі зустрічаються матеріали двох епох — трипільської культури і слов'янські — VIII—IX ст. Крім того, під час рятувальних робіт у західній частині поселення досліджено яму, в якій серед слов'янської кераміки VIII ст. трапилась фібула III ст. н. е., яку, очевидно, слід пов'язувати з київською культурою (рис. 3; 4, 1). Інших матеріалів цього періоду поки що на поселенні не виявлено. Серед знахідок в культурному шарі переважає слов'янська кераміка, представлена поодинокими уламками кружального посуду волинцевського типу та численними ліпними і примітивно-кружальними горщиками. Зустрічаються також печина і глиняні вальки, шматки залізного шлаку, вироби із заліза, прясла і таке інше.

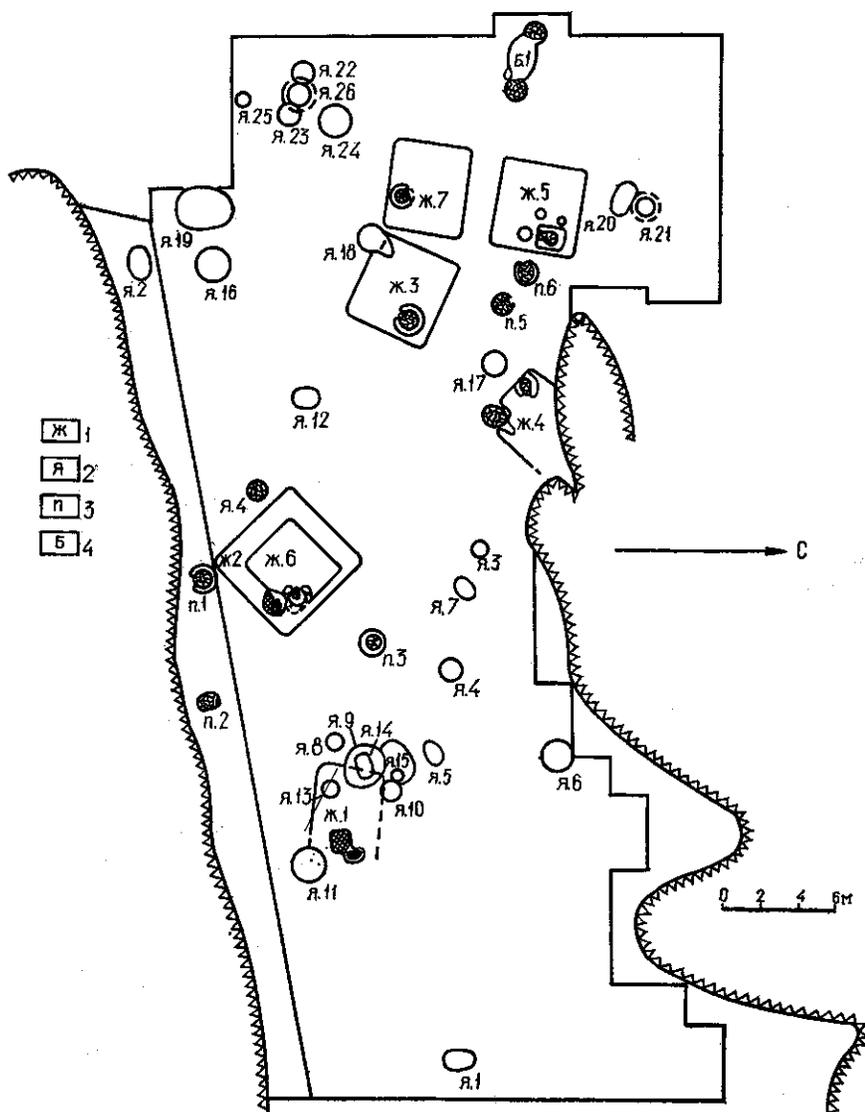

Рис. 2. Схематичний план розкопу. Умовні знаки: 1 — житло; 2 — яма; 3 — піч; 4 — будівля.

За дослідженням розкопом можна отримати деяку інформацію про планування поселення. Воно, напевне, було складним: житла розміщувались рядами, всередині яких виділяються будівлі, що становили одну групу, тобто одне подвір'я. До такої групи слід віднести житла № 3, 5, які можна пов'язати з трьома поколіннями його мешканців. У сферу їх господарської діяльності потрапляють ями № 20, 21, наземні печі № 5, 6 і, можливо, виробничі приміщення № 1.

Розглянуте поселення фактично містить один культурний шар з досить вузькою датою, близько 150 років. Ця обставина робить його надзвичайно перспективним для археологічного дослідження у плані реконструкції соціально-економічної структури слов'янського суспільства напередодні утворення Давньоруської держави.

Для характеристики культурної належності і хронології пам'ятки розглянемо речові знахідки з поселення. Скроневе кільце з тонкого круглого дроту діаметром 2,2 см з житла № 2 (розкопки 1985 р.) (рис. 4, 2). Кільця такого типу широко відомі в пам'ятках Східної Європи, їх нижня дата сягає VIII ст., а верхня припадає на давньоруський період. Найближчі аналогії відомі серед матеріалів Новотроїцького городища⁴ та в курганных старожитностях древлян і полян, наприклад, могильника в Буках, курган № 7⁵.

З поселення походить ряд речей, що є характерними для салтівської культури: бронзовий бубонець, сережка, срібні антропоморфні та з рельєфним орнаментом бляшки (рис. 4, 6—10). Цей комплекс прикрас О. В. Сухобоков дагує VIII—IX ст.⁶ У житлі № 4 (1985 р.) трапився браслет з прямокутного дроту, кінці якого сплюснені, орнамент відсутній. Подібні браслети трапилися з речами скарбу на Новотроїцькому, де вони датуються другою половиною VIII—IX ст.⁷

У житлі № 1 (розк. 1985 р.) виявлено пластинчастий перстень, виготовлений з подовженої пластини, вузький кінець якої, очевидно, заходив за зовнішню поверхню, орнамент відсутній (рис. 4, 3). Аналогічні прикраси досить поширені у середньовічного населення Прибалтики. До того ж вони відомі там у поховальних комплексах, які дають відносно вузьку дату. Подібна знахідка була виявлена в жіночому похованні, що датується VIII ст.⁸ Досить близький за зовнішнім виглядом перстень походить з Щербинського городища (Московська обл.), де його знайдено в ямі, що пов'язується з верхнім горизонтом пам'ятки⁹. І. Г. Розенфельдт відносить цей перстень до типу III і датує початком IX ст.¹⁰

У культурному шарі виявлено ще один пластинчастий перстень, поганої збереженості, його було сплющено в давнину (рис. 4, 4). Ширина пластини у центрі становить 4 мм, кінці мають заокруглену форму, шириною близько 8 мм, і, ймовірно, спіралеподібно заходили один за інший. Найближчу аналогію цій прикрасі можна знайти серед матеріалів Новотроїцького городища. Пластинчастий, бронзовий перстень з розширеними кінцями, що заходять один за другий, трапився в житлі

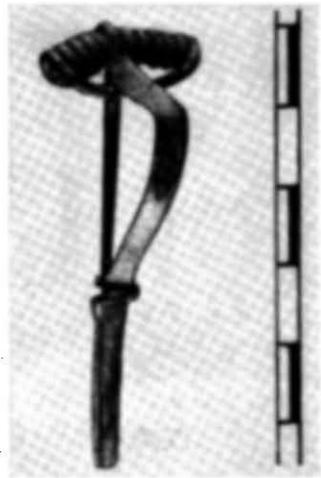

Рис. 3. Фібула з поселення (фото).

⁴ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА.— 1958.— № 74.— С. 26.— Рис. 13.

⁵ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 201.

⁶ Сухобоков О. В. Вказ. праця.— С. 64.

⁷ Ляпушкин И. И. Указ. соч.— С. 326.— Табл. ХСП, 10.

⁸ Snore E. Izrakumi kņeu kapulankā. Materiāli parārkeologu unetnogrāfu 1980/81 gade.— Rīga, 1982.— Ерр. 121—122.

⁹ Розенфельдт И. Г. Щербинское городище // СА.— 1964.— № 1.— С. 169.— Рис. 4, 12.

¹⁰ Розенфельдт И. Г. Древности западной части Волго-Окского междуречья в VI—IX вв.— М., 1982.— С. 95.— Рис. 20, 24.

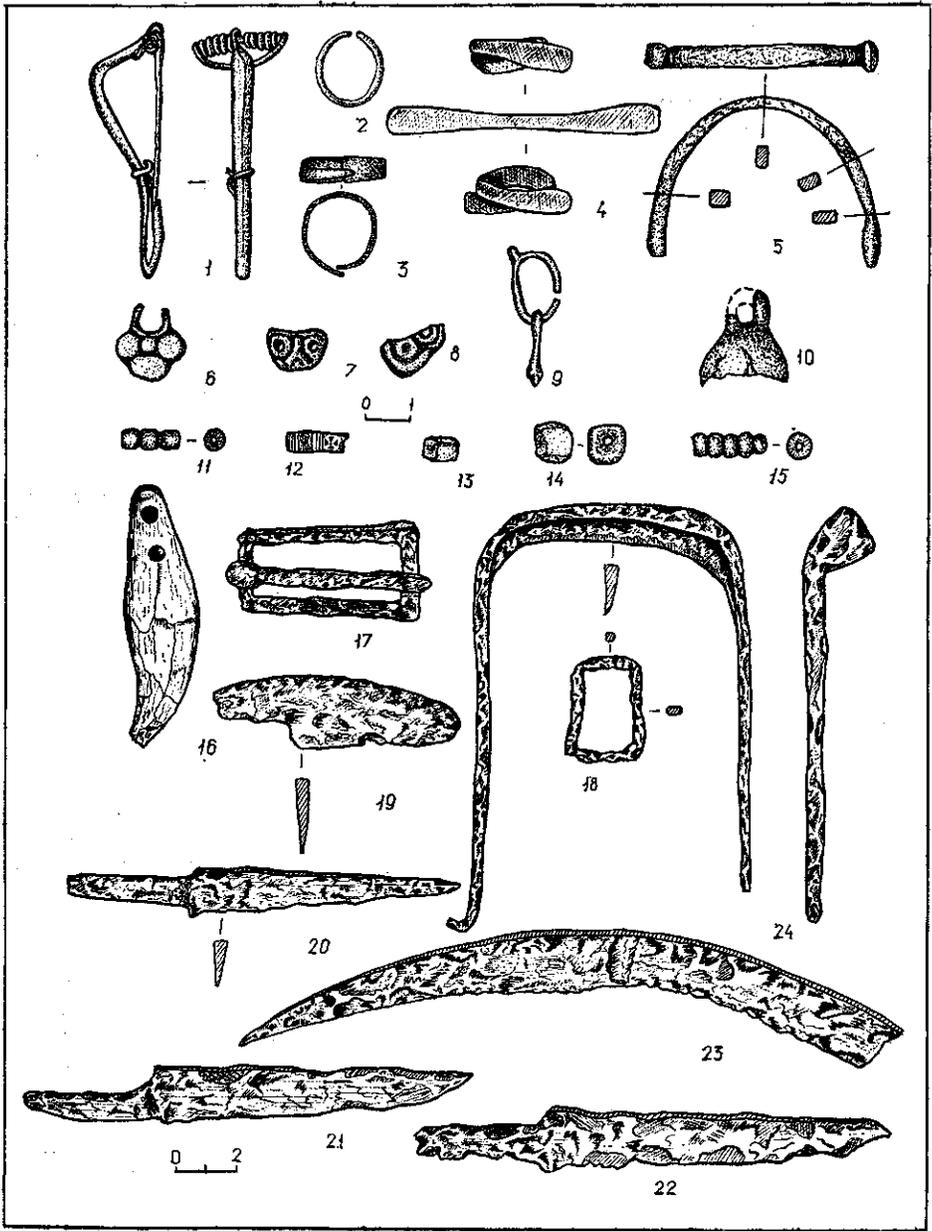

Рис. 4. Знахідки з поселення: 1 — фібула III—IV ст.; 2—10 — прикраси з кольорового металу; 11—15 — намистини; 16 — амулет; 17—18 — пряжки; 19—22 — ножі; 23 — фрагмент серпа; 24 — струг.

№ 45 цієї пам'ятки разом із срібним семипроменевим височним кільцем і скляною бусиною — двійчаткою, і датуються І. І. Ляпушкіним кінцем VIII—IX ст.¹¹ За весь період дослідження Ходосівського поселення знайдено сім намистин. Це багаточастинні скляні намистини із срібною прокладкою (2 екз.), прямокутної форми з блакитного скла (2 екз.), чотирнадцятигранна і кулеподібна із скла синього кольору, а також уламок мозаїчної різнокольорової намистини з пасти (рис. 4, 11—15). Всі екземпляри найбільш широко представлені в матеріалах салтово-маяцької культури та побутовали у VIII—IX ст., хоча деякі з описаних типів відомі і в VI—VII ст.¹²

¹¹ Ляпушкін І. І. Указ. соч.— С. 181, 186.— Рис. 86, 3.

¹² Деопик В. Б. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX вв. // СА.— 1961.— № 3.— С. 203—232.

Серед інших датуючих речей відомо пряжки. У житлі № 2 (розкопки 1972 р.) знайдено залізну прямокутну подовженої форми пряжку з язичком, яку автор розкопок схильний датувати VI—VII ст. і відносить її до так званих аварських старожитностей, проте треба мати на увазі, що такого типу пряжки були поширені і у VIII—IX ст. (рис. 4, 17). Вони є характерною знахідкою на могильниках салтівської культури¹³. Рамку від залізної пряжки трапецієподібної форми виявлено в культурному шарі. Її розміри 3,2×2,2 см, язичок, очевидно, кріпився до одного з коротких боків (рис. 4, 18). Такі пряжки також поширені серед матеріалів салтово-маяцької культури, наприклад, Нетайлівського могильника, який датується VIII—IX ст.¹⁴

Серед знахідок, що відносяться до знарядь праці, найчисленнішими є ножі (5 екз.). Вони, за винятком одного екземпляра, мали універсальне побутове призначення (рис. 4, 19—22). Всі ножі з прямою спинкою, чітко вираженим уступом, що відокремлює черешок від спинки. Довжина їх робочої частини від 8 до 11 см, довжина черешка 3—3,5 см, висота леза 1,2—1,5 см. Крім описаних екземплярів, в культурному шарі зустрінуто ніж спеціального призначення, який, можливо, використовувався як робочий інструмент. Він має горбату спинку, довжина леза 5 см, а висота — 2 см, черешок зберігся частково. За формою цей ніж нагадує бритви пізніших часів (рис. 4, 19). Серед інших знарядь знайдені мотика, уламок і майже цілий екземпляр ножа, в якому не зберігся кінець з ручкою (рис. 4, 23). В ямі 26 виявлено залізний струг, висота робочої частини 1,5 см, відстань між ручками — 8 см, довжина ручки близько 8 см (рис. 4, 24).

Ходосівське поселення дало значну колекцію прясел — 13 екз. Серед них переважають глиняні, біконічної форми, діаметром по бочку від 2,5 до 3,5 см, товщиною від 1,2 до 2 см, діаметр отвору — 10 мм. Більшість виробів ретельно вироблені з глини з домішкою шамоту, а також з добре відмудленої без домішок глини. Зустрічаються прясла із стінок амфор, а також кам'яні. Один екземпляр із сірого сланцю (жировика), два із рожевого пірофіліту (шиферні). Одне з шиферних прясел виявлене у житлі № 5 (розкопки 1985 р.) разом з 6 екземплярами виробів з глини. Знахідки шиферних пряслиць у комплексах VIII—початку IX ст. вказують на появу цих виробів на Правобережному Подніпров'ї вже в цей період, хоча, безумовно, шиферні прясла у VIII—IX ст. не були ще масовими виробами, якими вони стали у давньоруський час. Прясло із жировика вказує на зв'язки населення Середнього Подніпров'я із країнами Скандинавії, звідки походять ці вироби¹⁵. Свинцеве прясло, очевидно, слід пов'язувати із скіфською епохою, для якої характерні такі вироби. З кістяних предметів найчисленнішу групу складають проколки-кочедики, які траплялись під час розкопок майже кожної житлової споруди і є характерною знахідкою на поселеннях VIII—X ст. Серед цієї категорії матеріалу є амулети, виготовлені з кабанячого ікла, а також «бабки» з отворами і прокресленими рисочками-мітками (рис. 4, 16).

За всі роки дослідження Ходосівського поселення зібрана значна колекція кераміки, яка включає практично всі відомі для слов'ян цього періоду форми посуду: горщики, сковорідки, жаровні, амфори. Зустрічаються також диски з глини, так звані «хлібці», які траплялися під час розкопок ям і печей. Найчисленнішу групу посуду становлять горщики, серед яких нараховується 11 цілих форм і близько 80 екземплярів верхніх частин. Така колекція дає можливість порівняти цю категорію матеріалу на основі статистичних викладок.

За технологічними ознаками кераміка з Ходосівки відноситься переважно до ліпної (82%), кружальний посуд типу Луки-Райковецької

¹³ Пархоменко О. В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX ст. // Археологія.— 1983.— Вип. 43.— С. 81.

¹⁴ Там же.— С. 77.

¹⁵ Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 101.

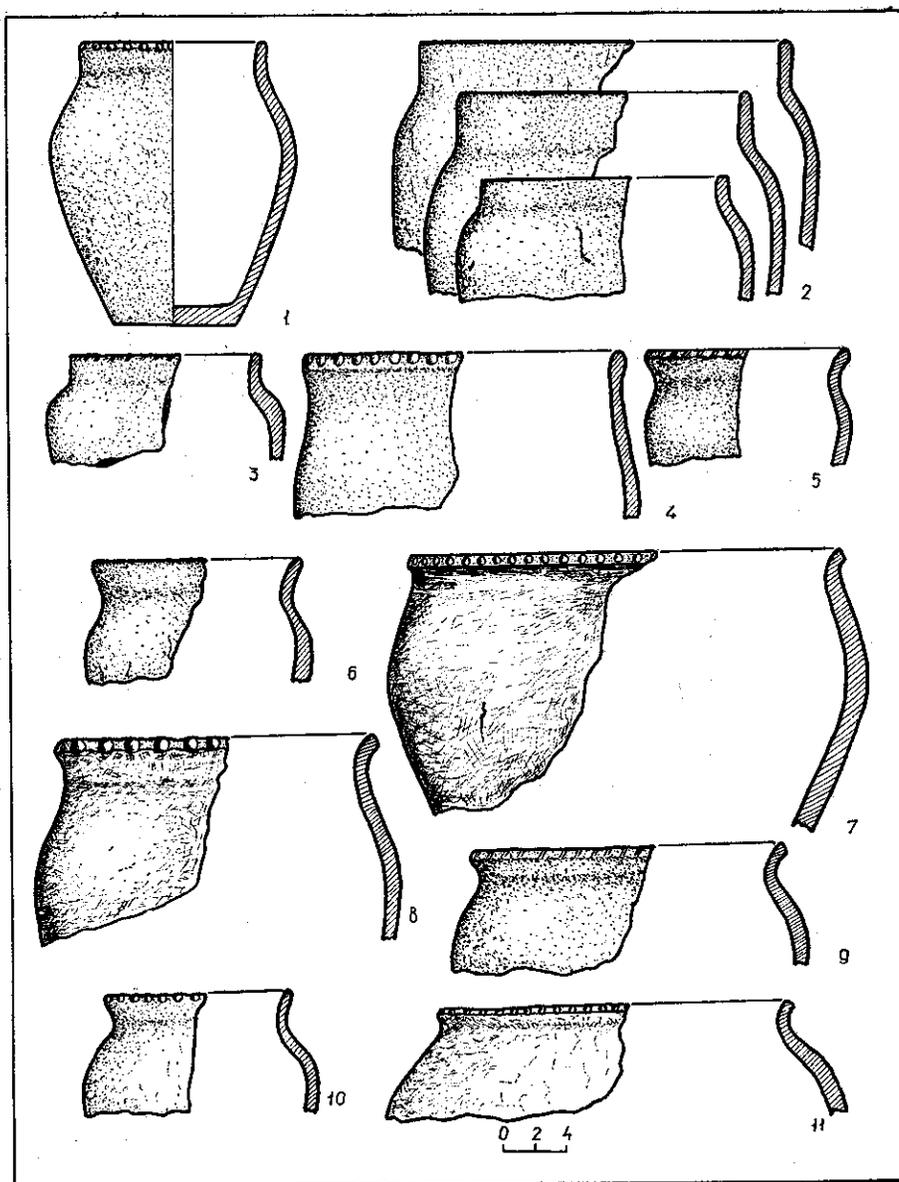

Рис. 5. Кераміка з поселення: 1-2 — тип 1; 3 — тип 2; 4 — тип 3; 5 — тип 4; 6 — тип 5; 7-8 — тип 6; 9-10 — тип 7; 11 — тип 8.

складає близько 3%, гончарна (волинцевського типу) — 4—5%, салтівська, що включає амфори, близько 4%. В основу типології традиційно покладена форма верхньої частини посудини, її профіль, який відбивають лінія шийки і плеча (показчики профілювання шийки і плеча)¹⁶. До першого типу віднесені горщики (Б₁Г₂) з прямою короткою або злегка подовженою шийкою із слабо випуклим плечем, вінця, як правило, горизонтально зрізані, рідше заокруглені, інколи прикрашені пальцевою лункою або косими насічками (рис. 5, 1—2). Описана група горщиків найчисленніша на поселенні (24%). Цей тип кераміки відомий на всіх пам'ятках Середнього Подніпров'я VIII—X ст., хоча складає — від 4 до 10%. Лише пам'ятки Східної Волині (Буки, Тетерівка, Шумськ) дають близько 14% такої кераміки. Близьку цифру поширення посуду I типу дають матеріали Новотроїцького (23%). Правда, на Новотроїцькому городищі цей тип кераміки майже завжди

¹⁶ Генінг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА.— 1973.— № 1.— С. 114—135.

має високу шийку і більш широку горловину, ніж на правобережних пам'ятках. У загальних рисах він відповідає IV типу кераміки за І. І. Ляпушкіним¹⁷. Ця група досить близька до гончарного посуду волинцевського типу, відрізняючись від останнього технологією виготовлення і прийомами орнаментативної. Очевидно, його розвитком є горщики типу 2 (Б₁Г₃), які складають 8%. Вони мають ідентичну з горщиками першого типу форму шийки і вінець, але відрізняються різко виступаючим опуклим плечем. Найбільше розширення припадає на верхню частину посудини, тоді як у горщиків I типу воно наближається до середини (рис. 5, 3).

Тип 3 (Б₁Г₁ — 6,7%) складають горщики із злегка відхиленою шийкою і слабо вираженим похилим плечем, лінія якого наближається до прямої. Вінця найчастіше округлені або косо зрізані, інколи прикрашені насічками (рис. 5, 4). Серед пам'яток VIII—IX ст. Правобережного Подніпров'я ці типи досить широко представлені, зокрема, на Монастирку і Сахнівці. Вони практично відсутні на Новотроїцькому і Волинцевському, нехарактерні такі горщики і для потясминських поселень (VIII—IX ст.) (Луг-1, Макарів Острів).

Тип 4 (Б₂₋₃Г₁ — 6,7%) включає посуд з середньо відхиленою шийкою, слабо вираженим, але опуклої форми, плечем, вінця округлені, або частіше косо зрізані, орнаментовані ямками або насічками. Примітивно-кружальні горщики оздоблені хвилею або врізними лініями (рис. 5, 5). На поселеннях Правобережжя такі горщики складають від 3 до 10% і найбільш характерні для потясминських поселень (Луг-1, Макарів Острів). Широко представлені горщики такого типу на Новотроїцькому городищі (25,5%), а на поселеннях Східної Волині — зрідка.

Тип 5 (Б₂₋₃Г₂ — 4%) репрезентують горщики із слабо і середньо відхиленою шийкою, ввігнутим різко виступаючим плечем, вінця округлені або зрізані, інколи прикрашені круглими ямками або насічками (рис. 5, 6). На поселеннях лісостепового Правобережного Подніпров'я він складає від 2 до 10% і найбільш поширений, як і попередній, на потясминських поселеннях.

Тип 6 (Б₂₋₃Г₂ — 12,3%) включає горщики, досить поширені на поселеннях лісостепового Правобережного Подніпров'я, де він складає від 3 до 18%. Це горщики із середньо відхиленою шийкою і прямим плечем, вінця округлені, часто прикрашені лунками (рис. 5, 7—8).

Тип 7 (Б₂₋₃Г₂ — 24%) характеризується горщиками із середньо відхиленою шийкою, опуклим округлої форми плечем і косо зрізаними або заокругленими орнаментованими вінцями (рис. 5, 9—10). Цей тип кераміки широко представлений як на поселеннях Правобережжя, де він складає від 10 до 41%, так і Лівобережжя (Новотроїцьке — 10,8%, Волинцевське — 34,3%).

Тип 8 (Б₂₋₃Г₃ — 6,7%) — це горщики із середньо відхиленою шийкою і опуклим плечем, вінця округлі або косо зрізані, часто прикрашені насічками і ямками (рис. 5, 11). Примітивно-кружальні форми орнаментовані хвилею і врізними лініями. Такий посуд відсутній на Новотроїцькому, проте на Волинцевському складає до 10,4%. На пам'ятках лісостепового Правобережного Подніпров'я він поширений приблизно в тій же кількості, що і на Ходосівці.

Отже, за основними формами ліпної кераміки Ходосівка найближче стоїть до пам'яток лісостепового Правобережного Подніпров'я, хоча деякі типи зближують її з керамікою Волинцевського і Новотроїцького. Крім ліпної, на поселенні побувала гончарна кераміка волинцевського типу, представлена переважно уламками верхніх частин. Для них характерна пряма або дещо нахилена до середини посудини шийка, слабо або середньо випукле плече.

Близько 36% горщиків з Ходосівського поселення орнаментовані, тоді як близькі за археологічними матеріалами поселення (Сахнівка, Волинцево, Луг-1, Новотроїцьке) — від 50 до 78%. Проаналізуємо

¹⁷ Ляпушкін І. І. Указ. соч.— С. 40—41.— Рис. 22; 23.

основні мотиви орнаментациі та місце її розташування. Найпоширенішим елементом орнаментациі була пальцева ямка або лунка овальної форми, зроблена круглою паличкою. Вони складають близько 54% усіх орнаментованих мотивів досліджуваної пам'ятки. Ці елементи розташовувались виключно по вінцях горщиків. Даний тип орнаменту можна вважати загальнослов'янським. Він розповсюджений на широкій території і складає від 70 до 80% на кераміці з поселень, де основний культурний шар датується VIII—IX ст.

Значно рідше вінця горщиків прикрашала насічка (близько 10%). Цей орнамент практично відсутній на пам'ятках Східної Волині, але порівняно широко побутував на Монастирку (20%), Макаровому Острові (25%), Новотроїцькому (21%), Волинському (9,3%). Інколи горщики прикрашались так званою «гусеничкою». Цей візерунок вважається характерним для кераміки Лівобережжя, хоча на Волинцевському поселенні становить всього 7%, у значній кількості він представлений на Новотроїцькому (16,7%). У матеріалах Ходосівського поселення цей елемент складає близько 11,8% і розташовувався переважно по плічках горщиків, значно рідше — по вінцях. Зрідка посудини, прикрашені «гусеничкою», траплялись на Монастирку, Сахнівці.

Описані елементи декора панують на тих пам'ятках, де переважають ліпні горщики, які, як правило, мали одну зону орнаментациі — вінця. З застосуванням круга поширення набуває хвилястий і лінійний орнаменти, які покривають всю поверхню або окремі частини горщика. У Ходосівці кераміка, прикрашена багаторядною хвилею, складає 4,4%, вона розташована здебільшого на плечовій частині посудини, де що частіше зустрічається орнамент із врзних ліній (7,4%), які прикрашали верхню частину посудини, рідше побутували розчленовані групи ліній (3%). Гончарна кераміка волинцевського типу покривалась лощеними лініями, розташованими по косій або вертикально (8,8%).

До яких керамічних комплексів найближчий посуд Ходосівського поселення? Для відповіді на це питання порівнювали коефіцієнти подібності за окремими ознаками. За формою верхньої частини керамічний комплекс Ходосівського поселення надзвичайно близький до ряду пам'яток Правобережного Подніпров'я: Монастирка, Сахнівки, Канівського поселення, Києва. Якщо ж проаналізувати повний список ознак, що характеризують кераміку, а саме: форму, технологію виготовлення, орнаментацию — виявиться, що Ходосівське поселення найближче до керамічних комплексів Волинцевського поселення і Сахнівки.

Отже, за аналізом всіх категорій знахідок найбільш вірогідною датою для Ходосівського поселення є VIII ст. як період, до якого відноситься більшість досліджених об'єктів. Однак ряд ознак вказує на існування поселення і у IX ст.

По-перше, більшість інвентаря датується VIII—IX ст.; по-друге, керамічний комплекс містить кружалну кераміку типу Луки-Райковецької розвинутого етапу, тобто VIII—IX ст. Проте її кількість незначна, порівняно з ліпною, що не дозволяє включити у верхню дату все IX ст., оскільки за добре датованим верхнім горизонтом Монастирка вже з другої половини IX ст. кількість ліпної і кружалної кераміки вирівнюється¹⁸. Значно складніше визначити нижню дату пам'ятки. Період VI—VII ст. у Середньому Подніпров'ї характеризується так званими старожитностями русів, представленими специфічним набором прикрас: пальчасті фібули, литі браслети з розширеними кінцями, золоті і срібні пустотілі сережки і т. ін. Речей такого кола на Ходосівському поселенні не виявлено. У той же час більшість інвентаря має незаперечні зв'язки з пам'ятками салтово-маяцької культури. Зважаючи на ці обставини, ми змушені виключити VII ст., як можливу нижню дату існування поселення. На нашу думку, є всі підстави вважати VIII ст. початком існування Ходосівського поселення. Відносно куль-

¹⁸ *Петрашенко В. А.* Городище Монастырек VIII—X вв. в свете новых исследований // *Земли Южной Рус в IX—XIV вв.* — К., 1985. — С. 79.

турної належності пам'ятки в літературі висловлена єдина думка про ототожнення її з пам'ятками волинцевського типу.

Територія поширення відомих пам'яток волинцевської культури в загальних рисах співпадає з племенними землями полян і сіверян, а сама культура пов'язується з епізодом недатованої частини «Повісті временних літ» про виплату полянами данини хозарам у середині VIII ст.¹⁹ Є незаперечні докази зв'язку волинцевської культури з Хозарією, проте не можна розглядати виникнення самої волинцевської культури як прояв хозарського впливу. Безперечною, з нашого погляду, є лише думка про появу і часткове осідання у VIII ст. на слов'янських землях алаано-болгарського населення. Процес цей торкнувся не лише Лівобережжя. На рубежі VII—VIII ст. алаано-болгарське населення проникає і на південне Дніпровське Правобережжя, маючись на увазі пам'ятки типу Канцирки²⁰.

Отже, носіями волинцевської культури було місцеве автохтонне населення, яке у VIII і на початку IX ст. мало безпосередні контакти з Хозарією. Відкриття пам'яток волинцевського типу на Правобережжі безсумнівно ставить одну із найцікавіших і загадкових проблем слов'янської археології — ідентифікацію літописних полян з конкретними археологічними проявами. Адже пам'ятки волинцевської культури, що розмістилися уздовж берегової лінії Дніпра, займають територію, яка в археологічній і історичній літературі вважається полянською. Проблема, пов'язана з літописними полянами, потребує спеціального дослідження, передусім на підставі аналізу писемних джерел. Спробам виділити археологічні пам'ятки полян поки що перешкоджає відсутність у матеріальній культурі Середнього Подніпров'я яскраво виражених етнічних ознак. Характерною рисою Подніпровської групи пам'яток VIII—IX ст. (Київ, Канівське поселення, Монастирьок), які розглядаються як полянські, є синкретизм їх матеріальної культури, що відбиває процес складення нової етнічної спільності у зв'язку з утворенням Київської Русі²¹. Факт поширення пам'яток волинцевського типу у Київському Подніпров'ї лише посилює цю тезу. Деякі дослідники схильні розглядати волинцевські пам'ятки як археологічний прояв «Русі» IX ст., тобто періоду формування «Руської землі»²². Це змушує нас ще раз повернутися до питання про зв'язки волинцевської культури з роменською (сіверянською) та до поетапного членування волинцевських старожитностей.

У датуванні волинцевської культури є суттєві розходження. Д. Т. Березовець відносив волинцевські старожитності до VII—VIII ст. і вважав їх попередниками роменської культури²³. Близької точки зору дотримуються нині О. В. Сухобоков, С. П. Юренко²⁴. У свій час І. І. Ляпушкін виступив з ґрунтовним переглядом цієї дати і відніс пам'ятки волинцевської культури до VIII—IX ст., посилаючись на знахідки монет і речей салтівського кола²⁵. На сьогодні докази І. І. Ляпушкіна вбачаються переконливими для багатьох дослідників, які зна-

¹⁹ Щеглова О. А. Салтовские вещи в памятниках волинцевского типа // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи.— Воронеж, 1987.— С. 82.

²⁰ Мінаєва Т. М. Кераміка балки Канцирка в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі // Археологія.— 1961.— Т. XIII.— С. 128.

²¹ Петрашенко В. А. Лесостепное правобережное Поднепровье в VIII—X вв.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1982.— С. 15.

²² Орлов Р. С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 230.

²³ Березовець Д. Т. Северяне перед образованием Киевской Руси: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1969.— С. 18.

²⁴ Сухобоков О. В. Славянские древности последней четверти I тыс. н. э. Днепровского Левобережья (волинцевская и роменская культуры) // Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. 3.— С. 201; Юренко С. П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— 1983.— С. 15—17.

²⁵ Ляпушкін І. І. К вопросу о памятниках волинцевского типа // СА.— 1957.— № 29—30.— С. 78.

ходять все більше підтверджень для такої дати²⁶. Вирішення питання хронології волинцевської культури надзвичайно важливе, оскільки лише тоді можна ставити питання про її походження і зв'язки з іншими культурами. У сучасній літературі детально розглянуті докази існування волинцевської культури у VIII—IX ст. і вони приймаються нами як цілком переконливі. Отже, постає питання, з яким колом пам'яток Середнього Подніпров'я можна пов'язати волинцевську культуру. Оскільки час її існування на значному відрізку часу співпадає з роменською, не можна прямо пов'язати ці дві культури, як такі, що переростають одна в одну. До того ж, при деякій подібності ранніх шарів роменської культури до волинцевських, поки що невідомі пам'ятки, де була б зафіксована їх стратиграфічна спадкоємність²⁷. Натомість переростання волинцевських старожитностей у культуру ранньої Київської Русі можна спостерігати на ряді поселень VIII—X ст. Середньої Наддніпряни (Київ, Монастирськ, Чернігів). На Лівобережжі, поблизу Переяслав-Хмельницького, недавно відкрито поселення, що характеризується волинцевською керамікою і посудом типу Луки-Райковецької, що відповідає верхньому шару Монастирка і Канівського поселення, тобто культурі ранньої Київської Русі²⁸.

Аналіз археологічних джерел кінця I тисячоліття н. е. з території Середнього Подніпров'я дозволив у свій час виділити Сахнівський етап (середина VII—середина VIII ст.)²⁹. Виходячи з сучасного стану джерелознавчої бази, його можна розглядати як сахнівсько-волинцевський, що датується VIII—початком IX ст. Близькість пам'яток типу Сахнівки (власне Сахнівка, нижні горизонти Монастирка і Канівського поселення, ряд поселень, розташованих уздовж берегової лінії Дніпра) до волинцевських вже доводилась у науковій літературі³⁰. Вони мають абсолютну схожість, як у наборі кераміки, орнаментативі, так і у її формах. Подібні топографічні умови, характер жител і печей дозволяє розглядати їх як єдиний археологічний комплекс, тобто відносити до однієї археологічної культури. Надзвичайно близько до цієї групи пам'яток стоїть Ходосівське поселення і Обухів II, які ототожені з волинцевською культурою. Останні відрізняє від названих сахнівських старожитностей лише факт присутності в їх керамічних комплексах посуду волинцевського типу. Правда, гончарна кераміка цього типу лише зрідка зустрічається на Монастирку, в Григорівці, Києві, проте саме цей факт дозволяє розглядати названі старожитності як волинцевські. Отже, склалась ситуація, коли одні і ті самі пам'ятки Правобережного Подніпров'я відносять одночасово і до сахнівських, і до волинцевських, що, очевидно, відбиває реальний зв'язок цих археологічних проявів.

Для в'яснення джерел формування сахнівсько-волинцевських старожитностей необхідно звернутись до пам'яток VI—VII ст., поширених у Середньому Подніпров'ї. Такими, в першу чергу, є пам'ятки пеньківської культури, і в літературі висловлена думка про генетичну спадкоємність пеньківських старожитностей (поселення біля с. Пеньківка) і поселень типу Сахнівки³¹. На нашу думку, поселення біля с. Сахнівка не має прямих генетичних коренів у пеньківській культурі. Деякі відмінності між цими пам'ятками спостерігаються у топографії поселень та конструкції жител. Якщо пеньківська культура характеризується відкритими поселеннями, розташованими на першій надзаплавній терасі, то

²⁶ Кравченко Н. М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь.—К., 1979.—С. 89; Щеглова О. А. Указ. соч.—С. 82—83; Горюнов Е. А. О памятниках волинцевского типа // КСИА АН СССР.—1975.—Вып. 144.—С. 3—9.

²⁷ Щеглова О. А. Указ. соч.—С. 83.

²⁸ Савчук А. П. Ранньослов'янське поселення поблизу Переяслав-Хмельницького. // Археологія.—1983.—Вип. 42.—С. 88—90.

²⁹ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст.—К., 1980.—С. 126.

³⁰ Петрашенко В. А. Указ. соч.—1982.—С. 14—15.

³¹ Приходнюк О. М. Вказ. праця.—С. 122.

населення сахнівських поселень вибирало місця на підвищеннях, добре захищених природними умовами. Майже кожне поселення знаходилось поруч городища ранньозалізного віку або давньоруського періоду і могло використовуватись як сховище. Пеньківські поселення майже виключно мали печі-кам'янки, або, на ранньому етапі, вогнища, тоді як населення Сахнівки будувало глиняні або кам'яно-глиняні печі. Нарешті, найбільш істотні відмінності можна спостерігати в масовому матеріалі — кераміці. Пам'ятки сахнівсько-волинцевського етапу зовсім не мають ребристих біконічних горщиків і це неможливо пояснити лише різницею в хронології. Адже на пеньківських поселеннях, наприклад, на Лузі-І вони доживають до VIII—IX ст.³²

Сучасний стан вивчення ранньосередньовічних пам'яток Середнього Подніпров'я не дозволяє остаточно вирішити питання про підоснову сахнівсько-волинцевських старожитностей. На нашу думку, найбільш перспективною вбачається думка, висловлена Н. М. Кравченко про зв'язок цих пам'яток з локальною середньо-дніпровською групою слов'янських старожитностей, що мають місцеві традиції³³. Комплекси, близькі до сахнівських, відкриті поблизу Києва на поселеннях Обухів II і Обухів VII, де вони датуються V—VIII ст.³⁴

Отже, з усього сказаного можна зробити наступні висновки. На Правобережному Подніпров'ї волинцевська культура, як за хронологією (VIII—початок IX ст.), так і за основними археологічними характеристиками відповідає сахнівським старожитностям і становить з ними один етап, у формуванні якого взяло участь місцеве населення. Специфіку волинцевських пам'яток складає присутність у керамічних комплексах гончарної кераміки, яка, очевидно, поступала на Правобережжя з деяких поселень Лівобережжя, де вона виготовлялась. Питання про відповідність волинцевської культури конкретним літописним «племенам» не можна вважати остаточно вирішеним, припустимо лише стверджувати, що вона цілком пов'язана з пам'ятками VIII—IX ст. Середнього Подніпров'я не менше, ніж з роменськими. Внесок сахнівсько-волинцевських старожитностей у формування давньоруської культури Середнього Подніпров'я цілком очевидний. Їх переростання в давньоруську культуру на таких пам'ятках, як Київ, Монастирськ, Канівське поселення — яскраве тому підтвердження. З середини IX ст. не тільки в містах, але й на поселеннях власне давньоруська культура проступає досить монолітно. Саме на цей час припадає утворення першого державного об'єднання «Руська земля», центром якого стало населення розглянутих поселень.

В. А. Петрашенко

ВОЛЫНЦЕВСКАЯ КУЛЬТУРА НА ПРАВОБЕРЕЖНОМ ПОДНЕПРОВЬЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ ХОДОСОВСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ)

В статье публикуются новые материалы у с. Ходосовка, добытые автором во время раскопок в 1985 г. Анализ всех категорий археологических находок, а также топография, тип жилищ и застройка, весь культурно-хозяйственный комплекс сближает исследуемый памятник как с волинцевской культурой, так и памятниками типа Сахновки, что позволило высказать точку зрения о единстве этих археологических проявлений. Автор polemизирует в вопросе о генетической связи памятников типа Сахновки и пеньковскими, развивая точку зрения об автохтонности сахновско-волинцевских древностей на Правобережье, обращается также внимание на факт их перерастания в культуру ранней Киевской Руси.

³² Березовец Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине // МИА.— 1963.— 108.— С. 174.— Рис. 15.

³³ Кравченко Н. М. Указ. соч.— С. 91.

³⁴ Абашица Н. С. Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Ступні // Археологія.— 1986.— Вип. 53—84.

VOLYNTSEVIAN CULTURE IN THE RIGHT-BANK DNIEPER AREA
(FROM FINDINGS OF THE KHODOSOVKA SETTLEMENT)

The paper presents information about new findings obtained by the author during excavations near vil. Khodosovka in 1985. Analysis of all the categories of archaeological findings as well as topography, type of dwellings and buildings, the whole cultural-economic complex bring the monument under study closer both to the Volyntseviian culture and to the Sakhnovka-type monuments, that permitted advancing an opinion on the unity of these archaeological manifestations. The author argues in the problem on genetic relation of the Sakhnovka-type and Penkovka-type monuments, developing a standpoint on the autochthonous character of the Sakhnovka-Volyntseviian antiquities in the right-bank territory. A fact of their development into the culture of the early Kiev Rus is given attention as well.

Одержано 09.12.87.

Проблеми формаційної структури первісності*

В. Ф. Генінг

«Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації як природно-історичний процес»¹. К. Маркс «вказав шлях до наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості процесу»².

Дана стаття — перша з серії, присвячених дослідженню питань стадіального членування первіснообщинного способу виробництва, який розглядається на двох рівнях. На одному — в системі «природа—суспільство», коли виділяються основні ступені освоєння природних багатств і енергії зовнішнього середовища та різномірними типами техніки, для задоволення соціальних потреб. Це рівень суперформації: первинної (первісної), вторинної (класової) та третинної (безкласово-комуністичної). На другому рівні кожен суперформаційний спосіб виробництва розглядається за своєю соціальною еволюцією, як стадію становлення, розквіту і розкладу соціальних формацій, які виділяються як прогресивні.

1.1. Загальна характеристика первіснообщинного способу виробництва на рівні суперформації.

Перед сучасною археологією стоять нові масштабні завдання — історизація та соціологізація її знань, дослідження закономірностей соціально-історичного розвитку стародавніх суспільств, виявлених за археологічними джерелами. Подібні дослідження можуть бути успішними лише при достатньо розробленій теорії соціального розвитку і принципів періодизації історичного процесу тих епох, які є об'єктами пізнання археології. Періодизація вводить об'єкт вивчення — конкретне суспільство минулого — у канву цілісної концепції соціальної системи, визначає його місце в ній і дає основні орієнтири для реалізації науково-дослідного пошуку. На жаль, у сучасній археології проблемам періодизації історичного процесу ранніх етапів суспільного розвитку приділяється надто мало уваги, особливо, на теоретико-методологічному рівні.

* Початок. Продовження статті у наступному номері.

¹ Маркс К. Передмова до першого видання // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 23.— С. 12.

² Ленін В. І. Карл Маркс // ПЗТ.— Т. 26.— С. 51.

У даній праці виносяться на обговорення деякі питання періодизації первіснообщинного ладу на формаційному рівні. Вихідним при цьому є уявлення про багаторівневу структуру історичної періодизації, зумовленої рівнем спільності соціальних параметрів, що охоплюються, які в пізнанні суспільств покликані повніше відобразити багатство і різноманітність історичного процесу.

У марксистській науці періодизація соціально-історичного процесу базується на матеріалістичному розумінні історії і теорії суспільних формацій. Вчення про суспільно-економічні формації реалізує в собі матеріалістичне розуміння К. Марксом історичного процесу і складає величезне досягнення науки XIX ст., яке не лише відкрило об'єктивні закони суспільного розвитку, а й показало шляхи їх пізнання³.

Раніше суспільство розглядалось як щось незмінне та постійне і головна увага зосереджувалась на виділенні загальнофункціональних зразків людської життєдіяльності: потреби в їжі, одязі, житлі, праці, як видовій життєдіяльності, культури, суспільного ладу і т. і., які «вічні» для всіх часів. Хоча на різних етапах історії вони й набували різних форм, функціональна суть їх лишалась незмінною. Така думка базується на «ізолюваному вивченні соціальних явищ **самих по собі**: людини як такої, праці, виробництва, політики, культури, ідеології, моралі, суспільства як таких»⁴. При такому підході суспільство виступало у вигляді розрізаних, ізолюваних явищ, тому основне завдання полягало в тому, щоб показати суспільство як певну цілісність. К. Маркс, з одного боку, поставив проблему виділення **органічної системи** і, з другого, виділення основ суспільних систем, які вміщували головний принцип їх розвитку. У цій органічній системі, яка представляє суспільство як єдиний соціальний організм, системоутворюючим фактором є спосіб виробництва матеріальних благ. «А виробниче життя і є родове життя. Це є життя, яке породжує життя. В характері життєдіяльності полягає весь характер даного виду, його родовий характер, а вільна свідома діяльність якраз і становить родовий характер людини. Саме життя є лише **засобом до життя**»⁵.

Розкриттю поняття «суспільно-економічна формація» присвячено багато праць, в яких детально аналізуються формування даної центральної категорії історичного матеріалізму в працях К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, а також наступний розвиток її в сучасній марксистській науці⁶.

Основне значення цього поняття у К. Маркса і В. І. Леніна — «це історично визначена сукупність виробничих відносин, економічна структура суспільства, що створює основу суспільства, скелет його організації»⁷. У цьому аспекті суспільство, яке вивчається з боку його виробничих відносин, характеризується як економічна структура.

У сучасній марксистській літературі категорія «суспільно-економічна формація» визначається як «**історично-конкретний тип суспільства**»⁸. «Категорія суспільно-економічної формації означає історично

³ *Теория общественно-экономической формации* (под ред. В. В. Денисова).— М., 1982.— 360 с.

⁴ *Кузьмин В. П.* Принцип системности в теории и методологии К. Маркса.— М., 1980.— С. 96.

⁵ *Маркс К.* Экономико-философские рукописи 1844 року // Маркс К., Энгельс Ф.— Твори.— Т. 42.— С. 87.

⁶ *Наведемо деякі загальні праці: Багатурян Г. А.* Первое великое открытие Маркса (Формирование и развитие материалистического понимания истории) // Марксист-историк.— М., 1968; Проблемы социально-экономических формаций. Историко-типологическое исследование.— М., 1975; Общественно-экономические формации. Проблемы теории.— М., 1978; Марксистско-ленинская теория исторического процесса. Исторический процесс — действительность, материальная основа, первичное и вторичное.— М., 1981; Марксистско-ленинская теория исторического процесса. Исторический процесс: целостность, единство и многообразие формационных ступеней.— М., 1983; Теория общественно-экономической формации.— М., 1982; *Афанасьев В. Г.* Системность и общество.— М., 1980.— С. 255—313.

⁷ *Теория общественно-экономической формации...*— С. 10.

⁸ *Там же.*— С. 62; Общественно-экономические формации.— С. 10; Советский энциклопедический словарь.— М., 1983.— С. 1418.

певну ступінь суспільного розвитку, історичний тип конкретного суспільства, суспільного устрою. Її формування підпорядковане розробці матеріалістичного розуміння історії»⁹.

Структура суспільства — центральна ланка в матеріалістичному розумінні історії, причому виділення тут системоутворюючим компонентом способу виробництва є визначальним для категорії суспільно-економічної формації. У понятті формація фіксуються найбільш загальні істотні, типові риси, причому, передусім — у способі виробництва, загальні риси, характерні для окремих суспільств, що знаходяться на одному ступені розвитку і в цьому значенні являють собою певний етап у всесвітньо-історичному процесі. Цим і визначаються об'єктивні критерії періодизації історичного процесу. Концепція матеріалістичного розуміння історії К. Маркса вміщує два аспекти поняття суспільної формації: 1) «Виробничі відносини... відповідають певному ступеню розвитку матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис»¹⁰. Тут поняття суспільна формація має значення, що дозволяє віднести до певної епохи сукупність виробничих відносин, які складають економічний базис суспільства. Це тип суспільства певної епохи. На базі цього розуміння формується концепція загальних закономірностей суспільного розвитку — **теорія суспільства**, в структурі якої К. Маркс визначає функціональні зв'язки: продуктивні сили — виробничі відносини — політична надбудова — форми суспільної свідомості.

Інший аспект виступав у понятті формація, коли К. Маркс писав: «В загальних рисах азіатський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний, способи виробництва можна означити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації»¹¹. Тут висловлена ідея загальних закономірностей історичного процесу, **теорії історії**.

В цілому концепція матеріалістичного розуміння історії відбиває закономірності розвитку структур суспільства та історичного процесу. У цьому **суть теорії суспільства та історії**, що зумовлюють центральне місце в матеріалістичному розумінні історії з двох проблем: вчення про структуру суспільства та вчення про періодизацію історичного процесу.

При цьому визначальним моментом є вчення про структуру суспільства. Поняття про суспільно-економічні формації, особливо їх послідовної зміни, як відзначають філософи, знаходиться на перетині цих двох аспектів.

Найскладнішою проблемою в теорії суспільних формацій є єдність всесвітньо- і локально-історичного в загальному потоці розвитку історії окремих регіонів і народів, співвідношення логічного та історичного в зміні формаційних ступенів суспільного розвитку. Розв'язати її неможливо без побудови відповідних теоретичних моделей, що зображають формаційні ступені суспільного розвитку в найзагальнішому вигляді. При побудові моделі капіталістичної формації К. Маркс спирався на аналіз найрозвинутішого буржуазного суспільства як найбільш «чистої» нової структури, не ускладненої впливом інших суспільств. Для інших формацій цей шлях побудови теорії дуже утруднений, особливо при отриманні їх теоретичного логічного відображення відповідно до дійсних законів розвитку кожної формації.

Розв'язання цієї проблеми можливе, очевидно, шляхом використання методу сходження від абстрактного до конкретного, розробленого К. Марксом. Але саме це сходження передбачає початковий рух від почуттєво-конкретного до абстрактно-загального, в якому створюється розвинута система узагальнень вихідних емпіричних даних і теоретичних визначень. Цей підхід може бути використаний як відправний при дослідженні первісної формаційної структури. У сучасній археології нагромаджено великий і вже систематизований емпіричний матеріал, що

⁹ *Марксистско-ленинская теория исторического процесса.*— М., 1983.— С. 5.

¹⁰ *Маркс К.* До критики політичної економії // *Маркс К., Енгельс Ф.*— Твори.— Т. 13.— С. 6.

¹¹ *Там же.*— С. 7.

відображає у тій чи іншій мірі історичний розвиток первісного людства практично всієї ойкумени.

Класифікуючи та типологізуючи археологічні джерела, як залишки життєдіяльності окремих суспільств у відповідності до посилок формацийної теорії, можна опиратись на певні **емпіричні закономірності** їх розподілу. Це повинно стати базою аналізу основної проблеми — складної єдності всесвітньо- і локально-історичного, що, безумовно, відбилися в археологічних джерелах. Але цей перехід у пізнанні аж ніяк не прямолінійний і однозначний, і все ж таки без нього навряд чи можна буде здійснити логічне сходження до конкретного обґрунтування і дослідження первісної формації як загального ступеню в розвитку соціально-історичного процесу.

У даному випадку обґрунтовується і накреслюється конкретний шлях вивчення проблеми: виходячи із загальних положень теорії суспільних формацій, узагальнити і систематизувати археологічні джерела, нагромаджені сучасною наукою, розглянути їх як прояв певної емпіричної закономірності і інтерпретувати у світлі загальної теорії суспільних формацій на предмет побудови теоретичної моделі первісної формації, обґрунтувавши її відповідним емпіричним базисом. Таке перше завдання, поставлене у даній праці.

Друге, не менш важливе завдання, пов'язане із сучасним загальним станом теорії історичного розвитку, зокрема, її конкретизації — скільки і які формації слід виділяти у всесвітньо-історичному процесі? Як відомо, класики марксизму спеціально не розробляли дане питання і з цього приводу є кілька їх різних висловлювань. Не зупиняючись на цьому детально¹², звернемо увагу на одну проблему, про яку вже згадувалось. К. Маркс вживав поняття формація неоднозначно. Так, в аспекті, що характеризує експлуататорські суспільства: «азіатський, античний, феодальний і ... буржуазний способи виробництва можна означити, як прогресивні **епохи економічної суспільної формації**»¹³. (Виділено мною — В. Г.). У цьому ж плані слід розуміти, напевно, і вислів К. Маркса про «епохи, що послідовно змінюють одна одну» у складі архаїчної суспільної формації¹⁴. Таким чином, про формації говориться як про прогресивні епохи, і як про їх сукупність «в єдиній економічній суспільній формації». Очевидно, в концепції суспільних формацій вміщена ідея про два ряди основних категорій, які відображають історичний процес, і вона може бути осмислена як прояв двох рівнів спільності сутностей соціального розвитку. На одному знаходиться відображення основна суть соціальних структур — як ступеню розвитку в системі «природа — суспільство», пов'язаного з прогресом матеріального виробництва в освоєнні природних ресурсів для задоволення зростаючих потреб (для соціальних систем це — спосіб освоєння енергії зовнішнього середовища — джерела її існування); і як стадій відносин індивідів (колективів) у суспільстві при їх рівності в споживанні продуктів суспільного виробництва. У цьому ряді виділяється три суперформації: **первинна** — з її примітивною ручною технікою і зрівняльним споживанням у виробничих осередках; **вторинна** — антагоністична, класова, виробництво якої базується на механічній (машинній) техніці; і, нарешті, **третинна** — комуністична — на основі електронно-атомної техніки і вільного самоврядування соціальних систем. Дана періодизація відображає діалектичний закон заперечення заперечення.

На другому рівні виражається еволюція суперформаційних спосо-

¹² Найповніше ця проблема, крім перерахованої вище літератури, викладена: *Бородай Ю. М., Келле В. Ж., Плимак Е. Т.* Наследие К. Маркса и некоторые методологические проблемы исследования докапиталистических обществ и генезиса капитализма // *Принципы историзма в познании социальных явлений.* — М., 1972; *Теккеи Ф.* К теории общественных формаций. — М., 1975; *Илюшечкин В. П.* Сословно-классовое общество в истории Китая. — М., 1986. — Ч. 1 та ін.

¹³ *Маркс К.* До критики політичної економії. — С. 7.

¹⁴ *Маркс К.* Начерк відповіді на лист В. І. Засулич. Другий начерк // *Маркс К., Енгельс Ф.* — Твори. — Т. 19. — С. 399.

бів виробництва як стадій їх становлення, розквіту і розкладу (зародження і визрівання елементів нової суперформації). Кожна така стадія — соціальна формація, зберігаючи основну суть суперформації, відбиває ступінь розвитку її виробничих сил і відповідно економічного базису, в якому міняється роль соціальних груп в суспільному виробництві, тому зміна формацій носить революційний характер.

Проблема формаційної структури первісності залишається поки що недостатньо розробленою, тому зосередимось на цьому питанні.

1.2. Виходячи з відомого визначення К. Маркса способу виробництва і діалектичного зв'язку його основних компонентів¹⁵, системоутворюючим фактором способу виробництва є **продуктивні сили**, яким повинні відповідати певні виробничі відносини. Звідси витікає, що розвиток продуктивних сил за **послідовними ступенями** і повинен бути **головним критерієм** у формаційному членуванні історичного процесу. Але який характер і які зміни в розвитку продуктивних сил слід розглядати як такі, що перетворюють системоутворюючі фактори, визначають перехід від однієї соціальної формації до іншої?

З позицій загальної теорії розвитку систем це повинні бути такі зміни, які носять **незворотний характер** і приводять до **корінних якісних змін** усіх елементів і зв'язків соціальної системи, в якому б розрізі вона не розглядалась, тобто не тільки в системі способу виробництва, але й, припустимо, в системі співвідношення базису і надбудови, динаміки народонаселення, структури і форми способу життя і т. д.

На думку В. П. Ілюшечкіна, зв'язок людини з технікою в процесі праці «має вирішальне значення при визначенні основних ступенів розвитку продуктивних сил». Це витікає з того, що процес розвитку продуктивних сил за його суттю є процесом послідовної, стадійної, історично зростаючої заміни трудових функцій працівника засобами праці. Звідси, В. П. Ілюшечкін вважає, що поняття «основні ступені розвитку продуктивних сил» дає відповідь на питання: «яка саме трудова функція працівника замінюється засобами праці», а поняття «історичний тип техніки» — на питання «які засоби праці замінюють у даному випадку цю функцію?»¹⁶

Продуктивні сили це — «система суб'єктивних (людина) і речових (техніка) елементів, що здійснюють «обмін речовин» між суспільством і природою в процесі виробництва»¹⁷. При цьому суб'єкт праці характеризується не тільки фізичними навичками, але й знаннями працівника, які він матеріалізує в процесі праці. Речовий елемент «складається із засобів праці, що служать провідником вливу людини на природу, і предметів праці, на які спрямована праця людини»¹⁸. Отже, виявляючи критерії визначення поняття «ступінь розвитку продуктивних сил», треба включати до аналізу всі три необхідних компоненти системи — суб'єкт, засоби і предмети праці.

Включення предмету праці до аналізу вимагає підхід до суспільства як до ієрархічної складноорганізованої системи, яка може існувати лише за рахунок **енергії зовнішнього середовища**, що і складає в соціологічному плані вислів «обмін речовин між суспільством і природою» і включається в цей обмін через «предмет праці». Ця взаємодія соціальної системи з природою виступає у сфері географічного середовища, яке є необхідним компонентом і умовою функціонування кожного конкретно-історичного суспільства.

Нагадаємо також, що перехід від однієї стадії соціального розвитку до другої настає тоді, коли в попередній виникають непримиримі суперечності у способі виробництва — між ступенем розвитку продуктивних сил і формою виробничих відносин, в яких вони розвивались

¹⁵ Маркс К. До критики політичної економії.— С. 6—7.

¹⁶ Ілюшечкин В. П. Проблема формационной характеристики сословно-классовых обществ (научная разработка).— М., 1986.— 99 с.; Ілюшечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая.— М., 1986.— 396 с.

¹⁷ Философский энциклопедический словарь.— М., 1983.— С. 535.

¹⁸ Там же.— С. 535.

і які стали гальмом соціального прогресу. Це створює ситуацію кризи всієї соціальної системи.

Відповідно до основного закону розвитку способу виробництва, нова ступінь розвитку продуктивних сил зароджується в надрах попереднього ступеню і, лише досягнувши певного рівня зрілості, стає пануючою, визначає риси нової стадії розвитку всього способу виробництва. Це дозволяє виділити **перехідні** етапи між основними ступенями.

Таким чином, проблему формаційної структури первісності розглянемо за таким планом:

1. В аспекті загальної теорії соціального розвитку дамо коротку структурну характеристику первіснообщинного способу виробництва, як суперформаційної докласової стадії розвитку суспільства.
2. З позиції теорії суспільства проаналізуємо різні структурні зрізи продуктивних сил — системоутворюючого фактора способу виробництва, акцентуючи увагу на виділенні якісних прогресивних ступенів у їх розвитку.
3. З позиції теорії історії, спираючись на результати проведеного аналізу, спробуємо обґрунтувати виділення трьох формацій, що становлять послідовні прогресивні епохи в розвитку первіснообщинної суперформації.

Кожному з цих підрозділів буде присвячена окрема стаття.

II.1. Спосіб виробництва первіснообщинної суперформації. Розглядаючи першу суперформаційну стадію соціально-історичного розвитку, необхідно пам'ятати, що характеристика багатьох її сторін лишається поки що гіпотетичною, оскільки ця епоха віддалена від нас не одним тисячоліттям. І навіть існування тепер деяких народів, які близькі за своєю соціальною структурою до архаїчних формацій, не дає впевненості, що вони відбивають у своєму розвитку саме всесвітньо-історичні закономірності того давно минулого ступеню, оскільки всі ці суспільства у своєму розвитку є застійними або дуже деформованими більш розвинутими системами. Тому основна роль у даному дослідженні надається археологічним джерелам, які дають можливість найдостовірніше накреслити основні віхи соціального розвитку у просторі і часі.

Даючи загальну характеристику первіснообщинного способу виробництва, необхідно акцентувати увагу на тому, що він охоплює величезну історичну епоху, пов'язану із початковими пошуками способів освоєння енергії природи, тобто того, що повинно забезпечити існування і прогресивний розвиток соціальної системи. Це початок історії людства, і, природно, що все тут просте, примітивне, особливо у відношенні господарської діяльності.

В цілому первіснообщинний спосіб виробництва базується на застосуванні примітивних ручних знарядь праці, за допомогою яких здійснюються переважно найпростіші механічні операції по переробці продуктів природи для людських потреб. Це вимагало колективних зусиль людей, породжувало колективні форми власності і певну соціальну рівність. «Цей первісний тип кооперативного або колективного виробництва був, звичайно, результатом слабості окремої особи, а не усупільнення засобів виробництва»¹⁹.

Втіленням даного типу кооперативного виробництва стала **первісна община** — основний соціально-економічний осередок у структурі первісного суспільства. Первісна община — це той осередок, який забезпечував економічним факторам стійку детермінацію всіх сфер суспільного життя, всієї структури первісної організації суспільства. Саме вона надає цьому суспільству певну і одноманітну для всієї формаційної стадії **соціальну стабільність**. Община — це така ланка, яка об'єднує (і виділяє) в багатотисячолітньому всесвітньо-історичному процесі єдину специфічну стадію соціального розвитку — **первіснообщинну суперфор-**

¹⁹ Маркс К. Начерк відповіді на лист В. І. Засулич. Перший начерк // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 19. — С. 389—390.

мацію. Те, що община продовжує існувати і в наступні епохи, але вже поряд з іншими інститутами — доказ її життєвості і підтвердження домінуючої ролі в соціальній структурі первісності.

Первісна епоха — найважчий етап боротьби людства за існування, за виживання народженої нової природної якості — соціальної організації. Ця боротьба направлялась, з одного боку, на постійне вдосконалення засобів виробництва, і з другого — на зростання населення, що гарантувало його виживання навіть при найнесприятливіших умовах. Виходячи зі сказаного, **основна мета первісного виробництва** — освоєння, розвиток і всебічне підвищення продуктивності праці у **сфері харчового виробництва для забезпечення розширеного відтворення населення**. Це принципове положення витікає з того, що люди для свого існування, як писав Ф. Енгельс, «насамперед повинні їсти, пити, мати житло і одягатись, перш ніж бути спроможними займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією і т. д.»²⁰, що в певній мірі може розглядатися як людські потреби, що історично послідовно розвивались і зростали. Лише в такому контексті можна прийняти положення, що в період первісності продукти суспільного виробництва набувають специфічної економічної форми у вигляді **необхідного продукту** для підтримання фізичного існування людини, як працівника виробництва, і розширеного відтворення населення.

Об'єктивна мета всієї первісної епохи полягає (разом із вдосконаленням технології виробництва), в першу чергу, в **забезпеченні зростання населення** як вирішального фактора в системі способу виробництва, його головного компоненту — продуктивних сил. Тому що тільки при наявності певної кількості населення (працівників) і його густоті первісний спосіб виробництва, з одного боку, вичерпує свої можливості прогресивного розвитку, з іншого — забезпечує перехід до наступної формації: класового суспільства. Для такого переходу конкретне суспільство повинно бути спроможним створювати той мінімум сумарного необхідного і додаткового продукту, який забезпечить функціонування нової соціальної структури, в першу чергу, його непродуктивної (нехарчової) сфери — ремесла, будівництва, жрецтва, апарату влади і управління, армії і т. д. Отримання такого сумарного додаткового продукту може бути забезпечене двояко — за рахунок простої суми складання праці багатьох працівників при низькому рівні розвитку техніки і, навпаки, — при підвищенні продуктивності праці меншою кількістю працівників і високою технікою. Цим часто (при врахуванні інших факторів) пояснюються історичні ситуації, при яких перехід до класових структур відбувався при, здавалося б, зовсім незрівняльних умовах розвитку техніки, як, наприклад, Єгипет і Дворіччя в умовах раннього енеоліту або Давня Русь і Скандинавія при техніці розвинутого залізного віку.

II.2. Продуктивні сили первісного суспільства. У всесвітньо-історичному плані первісний ступінь розвитку продуктивних сил може характеризуватись як примітивне колективне виробництво, засноване на сукупності найпростіших ручних операцій із застосуванням надзвичайно простих, примітивних знарядь праці. Більш ґрунтовно це розкривається при розгляді кожного елемента продуктивних сил.

Суб'єкт праці — це людина, але в системі продуктивних сил вона виступає у формі певного історичного типу знань і майстерності (здібностей, заснованих на досвіді) працівника виробництва, що включають:

— елементарні знання (буденні, засновані на чуттєвому сприйманні) властивостей навколишньої природи, які, однак, не піднімаються до усвідомлення законів; знання передаються традиційно в процесі особистих контактів і включення до процесу діяльності;

— ручна мускульна праця — основна рушійна сила у виробничій діяльності;

²⁰ Енгельс Ф. Похорон Карла Маркса // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 19. — С. 338.

— колективізм у виконанні більшості трудових операцій на основі простої кооперації мускульних сил;

— освоєння різноманітних елементарних прийомів механічної обробки предметів праці ручною технікою;

— народження знань і навиків в області елементарної теплової і біологічної технології.

У розвитку матеріальної основи цього компоненту — працівників виробництва — основна об'єктивна тенденція: постійне прагнення до розширеного відтворення населення, тобто кількісного збільшення учасників трудової діяльності за рахунок виховання нового покоління.

З одного боку, це, безумовно, відображення екстенсивного характеру розвитку виробничої діяльності первісності. Але з іншого — ця тенденція виражає властивості структури кожного конкретного суспільства як **системного утворення**, вдосконалення якого залежить у значній мірі від інтенсивності інформаційних зв'язків як всередині суспільства (общини), так і між ними. В умовах первісності функціонують лише два канали передачі інформації — безпосередній контакт людей у процесі спілкування (передача знань, навчання у спільній діяльності і т. д.) і предметний обмін знаряддями праці та іншими виробами, в яких вміщений матеріалізований досвід діяльності окремих колективів.

У передачі інформації виділяються два типи: діахронний — від покоління до покоління і синхронний — між індивідами і колективами. Ці інформаційні зв'язки забезпечують **координацію** діяльності, засвоєння і передачу виробничого **досвіду** і підйом продуктивних сил. Інтенсивність і тим самим ефективність інформаційних зв'язків залежить від кількості включених до них індивідів і частоти реалізації зв'язків — обміну.

Таким чином, зростання народонаселення та інтенсифікація контактів — обмін між соціальними групами, стають визначальним фактором соціального прогресу первісності, оскільки на початкових етапах історичного розвитку і інформаційний, і матеріальний обміни мають досить обмежений розвиток.

Предмет праці — як зовнішній компонент системи — характеризується **історичним типом освоєння енергії природи** (зовнішнього середовища) і включає такі елементи:

— готові харчові продукти природи — дикі рослини, тварини, риба;

— одомашнені тварини і рослини;

— початок систематичної експлуатації ґрунту і водних басейнів: інтенсивної в землеробстві і екстенсивної у тваринництві і рибальстві;

— освоєння енергії вогню;

— вихідний матеріал (сировина) в ремісничому виробництві: камінь, кістка, дерево, рослини, самородний метал, руди і початок освоєння процесу виділення з них металів.

Як уже відзначалось, для первісності розгляд предмету праці має першочергове значення, поскільки через нього соціальна система взаємодіє із зовнішнім середовищем. На початку людської історії ця взаємодія відіграла величезну роль у соціальному розвитку, тому що це був час поступового освоєння людиною різноманітних і багатства природних ресурсів для виготовлення предметів, здатних задовольнити його потреби, які весь час збільшувались. Від міри їх освоєння, включення до виробничої діяльності людей і залежав передусім рівень продуктивних сил.

Коли відмічається велика залежність у розвитку суспільства від природних умов, то, головним чином, мається на увазі саме природний фактор як елемент, що визначає предмет праці в системі продуктивних сил. При цьому слід розглядати дві сторони: по-перше, ті продукти і ресурси природи, на які безпосередньо направлена трудова діяльність — тваринний і рослинний світ, земля, сировина, водоймища і т. і.; по-друге, це опосередкована дія природних факторів — клімату, рельєфу місцевості, водного режиму і т. і. на умови розвитку об'єктів природи, які стають предметом праці: заняття землеробством, наявність різних

диких тварин і рослин, нарешті, самі умови життя людини (холод, тепло, опади і т. і.). Все це і формує той зовнішній світ, який став предметом праці людини.

Засоби праці характеризують історичний тип техніки і включають продуктивні сили первісності:

— ручні знаряддя праці найпростішого складового типу — основний вид знарядь виробництва;

— переважання ручної механічної техніки у виготовленні знарядь праці і обробці природної сировини для предметів споживання;

— мускульну енергію людини — основну рушійну силу у виробничій діяльності;

— початок використання енергії вогню як засобу праці (приготування їжі, розпарювання кісток, рослин, випалювання глини, виплавлення металу і т. д.);

— включення землі і худоби в систему засобів виробництва в екстенсивній формі;

— початок використання тяглової сили тварин.

Основна специфіка, що характеризує систему первісних засобів виробництва, полягає в тому, що на базі використання мускульної сили людини освоюються практично всі основні механічні функції обробки природних об'єктів. Слід також відзначити, що технологічний спосіб діяльності первісності ґрунтується на простій схемі прямолінійних, послідовно органічно взаємопов'язаних операцій, причому між природною сировиною (предметом праці) і готовим виробом таких операцій порівняно небагато. Ще дуже обмежену роль відіграють напівфабрикати — незакінчені вироби тривалого зберігання, які «існують самостійно», виступаючи предметом обміну, і з'єднання яких, доробка призводить до появи нового, досить складного виробу. Розвиток і вдосконалення ручної техніки примножували і збільшували ефективність трудових зусиль (продуктивність праці) у заміні рушійно-енергетичних функцій працівника виробництва.

Первісність охоплює величезний період в історії людства і, незважаючи на всю примітивність, продуктивні сили цього періоду безперечно також розвивались і кожен, навіть найменший винахід чи нововведення впроваджувались тисячоліттями, але після їх освоєння вони впливали перетворюючи на розвиток способу виробництва. Тому лише врахування і всебічний аналіз всіх складових елементів системи продуктивних сил може виявити якісні ступені, а розгляд у системі способу виробництва разом з виробничими відносинами — вирішити проблему стадійного розвитку первісної суперформації, або, як К. Маркс її називав, «первинної формації», подібно до того, як у вторинній виділені окремі формації класових або станovo-класових суспільств.

II.3. Виробничі відносини первісного суспільства є певною соціальною формою розвитку продуктивних сил. Причому необхідно підкреслити, що ми розглядаємо не виробничо-технологічні відносини, зумовлені технологією і організацією виробництва, поділом соціально-організаційних функцій і поділом праці в суспільстві. Виробничо-економічні відносини — це відносини людей через відношення їх до засобів виробництва, тобто через відносини власності, що пронизують усі сфери економічних відносин — виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ.

Саме це визначає «економічну анатомію суспільства», для пояснення якої необхідно визначити, яку **специфічну** економічну форму набувають продукти суспільного виробництва, тобто при яких суспільних відносинах відбувається виробництво, відчуження і присвоєння продуктів виробництва, особливо, його додаткової частини, зверх необхідного продукту. Ця специфічна економічна форма саме і визначає **мету виробництва** і властивий даному способу виробництва **тип виробництва, відчуження і присвоєння** додаткового продукту.

«В історії,— вважає В. П. Ілющечкін,— відомі лише чотири такі специфічні економічні форми, кожна з яких зумовлена відповідним

ступенем розвитку виробничих сил і виробництва: необхідного продукту, характерна для первісних суспільств; споживчо-вартісна, характерна для станово-класових суспільств; вартісна, властива капіталістичному способу виробництва; безпосередньо суспільного продукту, властива комуністичному суспільству»²¹.

Нашу увагу привертає первісна (необхідний продукт) і, деякою мірою, споживчо-вартісна форми ранньокласових суспільств, оскільки вона зароджується і визріває в надрах первісного суспільства.

В цілому, очевидно, правомірно вважати, що для первісності характерна форма **необхідного продукту**, який забезпечує необхідний мінімум життєвих засобів існування, а головне — розширене відтворення народонаселення, але це не означає, що протягом всього часу існує лише дана специфічна економічна форма. Розвиток виробництва у будь-якому суспільстві має мету підвищення продуктивності праці, отримання і збільшення додаткового продукту (додаткової праці), що і визначає його економічну структуру. Тому в умовах первісності важливо виявити динаміку розвитку необхідного продукту, а ще важливіше — де, коли, при яких обставинах і на якому ступені в розвитку продуктивних сил і при яких виробничих відносинах **з'являється додатковий продукт**, в якому співвідношенні він знаходиться з необхідним, яку економічну форму він приймає, як відбувається його відчуження від виробників, розподіл і присвоєння, нарешті, де він набуває споживчо-вартісної форми, оскільки саме ця трансформація знаменує собою загибель первіснообщинних відносин і перехід до нового суспільства, заснованого на відносинах експлуататорської власності і приватновласницькій експлуатації.

У первісному суспільстві відчужений додатковий продукт (надмірний) набуває **суспільно необхідної форми**, оскільки використовується (направляється) на розширене відтворення самого суспільства (общини), що створило цей продукт. Лише на заключному етапі цей продукт у зростаючих темпах набуває добровільно примусової **данницької форми** — безкоштовного вилучення у виробників і присвоєння його первісною знаттю, що почала формуватись.

Суть виробничих економічних відносин проявляється, передусім, при розгляді структурної єдності всіх компонентів продуктивних сил як цілісної системи і тоді необхідно встановити, в яких відносинах знаходяться ці компоненти, яким способом поєднується працівник із засобами виробництва і предметами праці, тобто в яких відносинах власності вони знаходяться. Виробничо-економічні відносини первісності характеризуються відносинами колективізму і рівноправності, що було зумовлено вкрай примітивним станом засобів праці, і це визначало основний економічний зміст колективної власності на засоби виробництва і предмети праці.

Розглянемо, як це відбивається на окремих компонентах, які формують категорію виробничо-економічних відносин.

У сфері виробництва суб'єктом власності є **безпосередній колектив виробників — община**, яка складається з родичів, співробітництво яких засновано на статеві-віковому розподілі праці. В умовах первісності відбувається перший великий суспільний поділ праці — спеціалізація окремих суспільств у вузьких сферах харчового виробництва: рибальстві, землеробстві, скотарстві, що вперше забезпечило таке зростання продуктивності праці, яке привело до появи і поступового зростання додаткового продукту.

У сфері **обміну** переважає обмін між суспільством і природою над обміном всередині і між суспільствами. Переважно, він обмежувався обміном досвіду діяльності в общині і по лінії сімейно-шлюбних зв'язків між общинами. Речовий обмін ще дуже обмежений через незначність додаткового продукту, але тенденція його зростання, і тим самим обміну, сильно проявляється на останній стадії розвитку первісності.

²¹ *Илюшечкин В. П.* Указ. соч.— С. 77.

Розподіл і споживання суспільного продукту виробництва здійснюється рівно на основі рівноправності в рамках **общини** як основного виробничого осередку і зумовлено можливостями виробництва нею необхідного і додаткового продукту.

На останньому етапі первісності у всіх сферах суспільних відносин проявляються нові тенденції, які порушують принципи первісного колективізму і рівноправності, в результаті чого виділяється привілейований прошарок, що систематично присвоює додатковий продукт, нагромаджений суспільством, зароджується і поступово формується особливий апарат влади і управління — племінна організація.

Отже, в наведеному огляді первіснообщинний лад розглядався на найвищому рівні періодизації історичного процесу, коли в рамках всевітньо-історичної соціальної цілісності виділяються структури за основними якісними параметрами соціальної форми життєдіяльності: первісна (передкласова), класова і комуністична (безкласова) суперформації. У періодизації — це верхній рівень, «абстрактно-логічний», звільнений від історичної форми і від випадковостей, що заважають, який «розкриває іманентний рух суспільства за законами розвитку і зміни суспільних способів виробництва»²².

Однак розгляд структури історичного процесу не обмежується тільки даним рівнем періодизації. Як уже відзначалось, ця періодизація багаторівнева і наступний рівень — це розгляд історичного процесу з середини первіснообщинної суперформації для того, щоб накреслити етапи переходу від одного прогресивного ступеню до іншого, вищого, прогресивнішого за своїм способом виробництва. Цьому питанню і буде присвячена наступна стаття.

В. Ф. Генінг

ПРОБЛЕМЫ ФОРМАЦИОННОЙ СТРУКТУРЫ ПЕРВОБЫТНОСТИ

В основе социально-исторической периодизации лежит принцип смены прогрессивных качественно различающихся стадий социальных структур — общественных формаций. Эта смена обусловлена определенными качественными ступенями развития производительных сил.

Концепция К. Маркса об общественных формациях, выражающая материалистическое понимание истории, содержит идею о двух рядах основных категорий, она получила слабое развитие в современной науке. Представляется, что данная идея отражает два уровня общности сущностей социального развития. На одном отображается главная суть социальных структур — отношения людей в обществе, степень их свободы и равенства, поэтому здесь первичная (первобытная), вторичная (антагонистическая, классовая) и третичная (коммунистическая) суперформации выражают ступени отношений в системе «природа — общество», связанных с прогрессом материального производства в освоении природных ресурсов для общественных потребностей (для социальной системы это способ освоения энергии внешней среды). Данная периодизация отражает диалектический закон отрицания отрицаний. На другом уровне выражена эволюция суперформационных способов производства как стадии их становления, расцвета и разложения (зарождение и вызревание элементов новой суперформации), причем каждая из таких стадий-формаций, выражая определенную ступень развития производительных сил, сохраняет главную суть суперформации, но различается ролью социальных групп в общественном производстве, поэтому смена формаций носит революционный характер.

В настоящей части на базе общей теории социального развития дана краткая характеристика способа производства первобытной суперформации, главная цель которого — освоение и расширение сферы пищевого производства, обеспечивающего расширенное воспроизводство народонаселения, как основного компонента системы производительных сил.

Производительные силы первобытности характеризуются ручными орудиями труда для выполнения элементарных механических операций. Развитие и совершен-

²² *Ершов Ю. Г.* К. Маркс о периодизации всемирной истории // Историческое знание и современность. — Свердловск, 1987. — С. 72.

ствование ручных орудий повышает эффективность труда и позволяет включить в переработку новые природные материалы. В пищевом производстве одомашниваются растения и животные, что включает в производственный процесс землю (пашни и пастбища). Осваивается технология создания качественно новых веществ (керамика, металл, ткани и др.) с использованием тепловой энергии. Производственные отношения отображают коллективные формы труда, особенно в пищевом производстве; постепенно расширяется сфера индивидуализации труда, больше в непищевом производстве (ремесле, экономически не дифференцированном). В целом продукт производства имеет преимущественно экономически необходимую форму, обеспечивающую производителей. На определенной ступени появляется и расширяется отчуждаемый прибавочный (избыточный) продукт, принимающий первобытно-общественно-необходимую форму, поскольку направлен на расширенное воспроизводство народонаселения. В дальнейшем часть этого продукта приобретает экономическую форму добровольно-принудительной дани — безвозмездного изъятия продукта у производителей и присвоение его знатью.

V. F. Gening

PROBLEMS OF THE FORMATIONAL STRUCTURE OF PRIMITIVENESS

A principle of change of progressive qualitatively differing stages of social structures — social formations — underlies socio-historical periodization. This change is due to definite qualitative stages in the development of productive forces.

The conception of K. Marx on social formations which expresses materialistic comprehension of the history contains an idea on two series of basic categories. The conception is weekly developed in modern science. It is supposed that the given idea reflects two levels of the community of essences of social development. The first level reflects the principal idea of social structures: relations among people in the society, degree of their freedom and equality, that is why primary (primitive), secondary (antagonistic, class) and tertiary (communist) superformations show here the stages of relations in the system "nature — society", connected with the advance of the material production in the development of natural resources for social needs (for the social system this is the method to cope with the energy of environment). The given periodization reflects the dialectic law of negation of the negations. The second level shows evolution of superformational methods of production as a stage of their formation, prosperity and degradation (incipience and formation of elements of a new superformation). Each of such stages of formations expresses a certain stage of development of productive forces, preserves the main essence of superformation but differs in the role of social groups in the social production, that is why the change of formation is of a revolutionary character.

The given part of the paper presents a brief characteristic of the way of production of the primitive superformation proceeding from the general theory of social development. The main purpose of this way of production is to develop and expand a sphere of good production providing the enlarged reproduction of the population as a main component of the system of productive forces.

Productive forces of primitivism are characterized by the manual instruments of production for making elementary mechanical operations. The development and improvement of manual instruments increases the labour efficiency and permits new natural materials to be processed. Plants and animals are domesticated for needs of food production, which involves soil (plough lands and pastures) into the production process. Methods for creation of qualitatively new substances (ceramics, metal, fabrics, etc.) using heat energy are developed. Relations of production reflect collective forms of labour, especially in food production; a sphere of labour individualization is gradually extended, most of all — in the food production (a trade which is economically nondifferentiated). As a whole the product is primarily of economically necessary form providing the producers.

The alienated surplus (redundant) product appears and gets wider at a certain stage. It (the product) takes the primitive-social-necessary form, as is directed to enlarged reproduction of the population. In the future a part of this product acquires an economic form of a voluntarily-forced tribute — gratuitous expropriation of the product from the producers and its appropriation by nobility.

Одержано 05.10.88.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Поселення епохи бронзи та заліза в Одеській області *

С. В. Іванова, Н. Є. Ветчиннікова

У статті характеризуються археологічні матеріали, отримані в результаті багаторічних розвідок В. І. Красковського на території Одеської області.

В. І. Красковським відкрито ряд пам'яток кам'яного віку, бронзи та заліза в Одеській області. Систематичні розвідки він розпочав у 1951 р. і проводив майже щорічно до 1977 р. Кілька його знахідок, що відносяться до епохи бронзи, відомі за публікаціями: антропоморфні кам'яні стели, знайдені поблизу Одеси в 1957 р., розкопане ним катакомбне поховання біля с. Монаші Білгород-Дністровського району¹. Більшість відкритих В. І. Красковським пам'яток бронзового та залізного часів неопубліковані. У фондах Одеського археологічного музею АН УРСР зберігається архів В. І. Красковського (звіти та щоденники розвідок)**, який дозволяє значно розширити і доповнити відомості про пам'ятки цих періодів².

У 1952—1956 рр. В. І. Красковський дослідив правий берег Хаджибейського лиману і відкрив п'ять археологічних об'єктів, серед яких поселення поблизу с. Крива Балка, що знаходиться на західному схилі північної частини одноіменної балки. Ця пам'ятка згадується М. С. Синициним, який датує її кімерійським часом та відзначає, що на території поселення трапились залишки кам'яної кладки і кілька уламків посуду³. Нині територія поселення забудована, а зібраний М. С. Синициним матеріал не зберігся, тому ми можемо говорити про характер пам'ятки, виходячи лише з ілюстрацій і опису знахідок, наведених у звіті В. І. Красковського. При дослідженні поселення нами було виявлено уламки ліпного посуду, стінки червоноглиняних амфор, кістки тварин, «знаряддя праці» (?). Вінця ліпного посуду мали відігнутий назовні край, частина стінок і вінця прикрашені прокресленим орнаментом або наліпним валиком з пальцевими вдавленнями, іноді з відбитками нігтя (рис. 1, 19—20). Зовнішня поверхня посуду шорстка, цегляного кольору з сірими та чорними плямами, тісто чорне. На пам'ятці також було

* За розвідками Валентина Івановича Красковського (1913—1979 рр.).

¹ Латишева Л. П. Нова антропоморфна стела епохи бронзи // ТОГУ.— 1959.— Т. 149.— Вып. 7.— С. 152—156; Кремер А. М. Катакомбное погребение у с. Монаши Одесской области // МАСП.— 1971.— № 7.— С. 210—211.

** Архів В. І. Красковського складається з 6 статей, 14 звітів і щоденників розкопок (НА ОАМ АН УРСР, № 88448—88463.— 175 с.).

² Красковский В. И. Отчет о разведках на территории Одесской области за 1952—1956 гг. // НА ОАМ АН УССР.— № 88450.— 9 с.; Красковский В. И. Отчет о разведках памятников каменного века на территории Одесской области за 1955—1957 гг. // НА ОАМ АН УССР.— № 88452.— 10 с.; Красковский В. И. Дневники археологических разведок на территории Одесской области // НА ОАМ АН УССР.— № 88449.— 12 с.

³ Синицин М. С. Следы древних поселений скифо-сарматской эпохи между устьями Диестра и Буга // ИЗ ОДПИ.— Одеса, 1950.— Т. IX.— С. 59, 61.

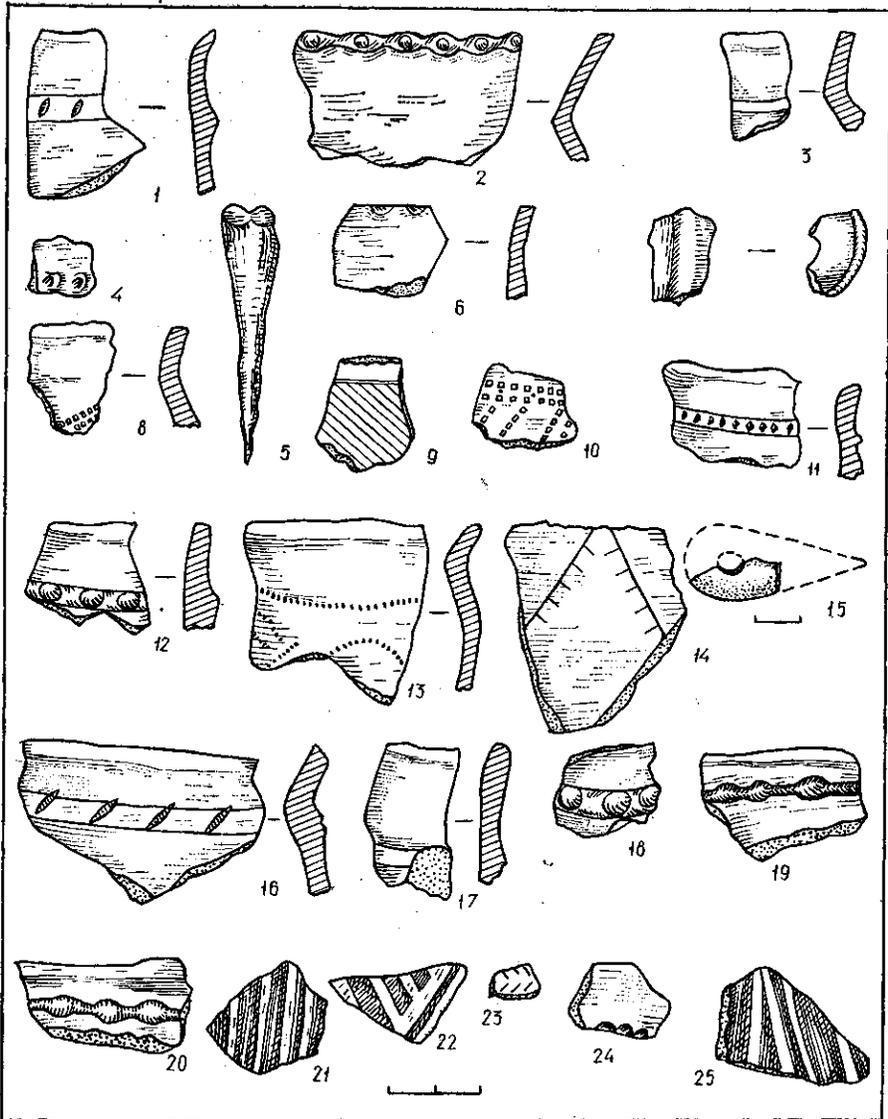

Рис. 1. Знахідки з поселень бронзового часу на території Одеської області: 1-3 — Татарка I; 4 — Татарка II; 5-6 — Дальник IV квартал; 7-17 — Сухий Лиман I; 18 — Сухий лиман II; 19-20 — Крива Балка; 21-25 — Усатівський рівчак.

знайдено кам'яний молот, можливо з кварциту, рисунок якого у звіті відсутній. Шурфовка поселення В. І. Красковським показала, що знахідки зустрічались переважно у верхньому шарі ґрунту, на глибині до півметра. Уламки ліпного посуду та червоноглиняних амфор, знайдені на поселенні, дають змогу характеризувати це поселення як двошарове: пізньобронзового та античного часів.

Поселення **Усатівський рівчак** розташоване на лівому березі балки, яка пересікає с. Усатове Біляївського району. Значна його частина зайнята садибами і зруйнована кар'єром по видобутку вапняку⁴. Лише на площі, розмірами 90×60 м — було виявлено 4 провали, у стіні одного з яких трапилося кілька уламків кераміки іншого вигляду,

⁴ Вірогідно, цей же об'єкт згадується у звіті М. С. Синицина, який при розвідках 1946 р. (а в 1948 р. — разом з М. Ф. Болтенко) виявив на північному схилі балки кераміку, яку охарактеризував як скифську. Синицин М. С. Изучение скифо-сарматских памятников под Одессой в 1946 г. // АП УРСР. — 1949. — Т. II. — С. 150—151; Синицин М. С. Отчет Одесской скифо-сарматской археологической экспедиции за 1946 г. // НА ОАМ АН УССР. — № 69087. — С. 4.

ніж та, що зібрана на поверхні. Щоб перевірити припущення про багаточаровість пам'ятки, В. І. Красковський заклад 4 шурфи, загальною площею 6 кв. м, за якими і було встановлено, що поселення є двошаровим. Знахідки не збереглися, але у звіті є фото кількох орнаментованих уламків ліпного посуду з провалу (рис. 1, 21—25). Вони, можливо, відносяться до культури багатоваликової кераміки. Знахідки амфор і гончарної кераміки вказують на заселеність території поселення і в античний час.

Поселення **Нерубайське** розташоване в 120—200 м від мису, утвореного Усатівським рівчаком, балкою с. Нерубайське Біляївського району і Хаджибеївським лиманом. На його території виявлено уламки кераміки світло-сірого кольору з червоною смугою під вінцями, культурну належність якої встановити важко.

Поселення **Холодна Балка I** знаходиться в 2 км від с. Холодна Балка на південний захід від виробок вапняку, на корінному березі, де на розораному полі на площі 120×40 м були зібрані підйомні матеріали. Серед знахідок виділяються уламки ліпної сіроглиняної, рідше світлоглиняної кераміки, частина яких орнаментована наліпним вали-

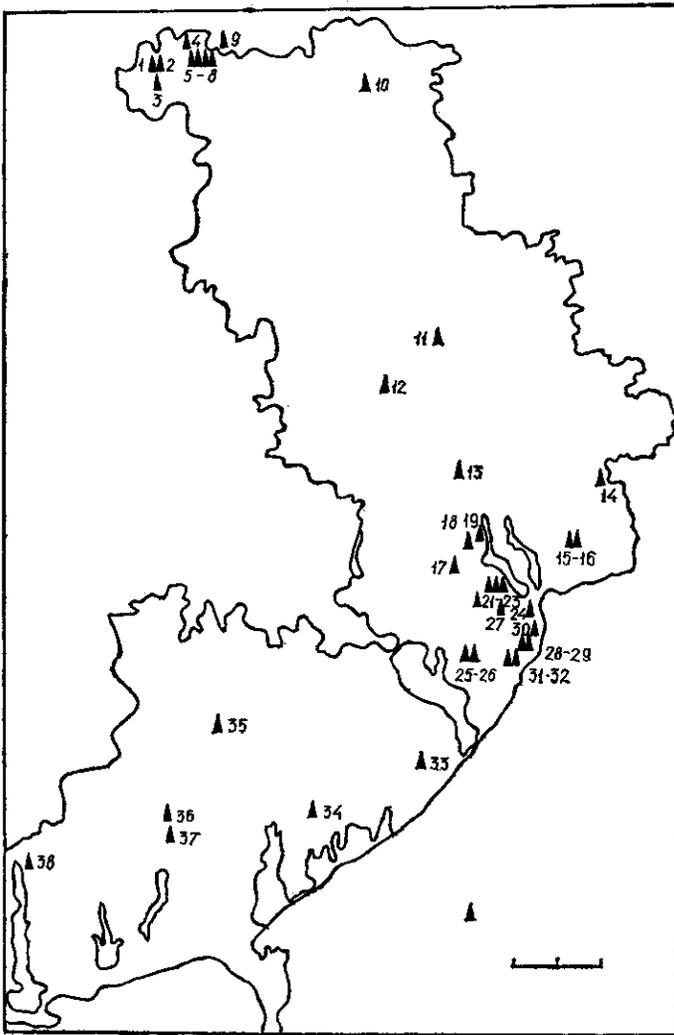

Рис. 2. Карта поселень, досліджених В. І. Красковським на території Одеської області: 1—3 — Серби; 4 — Шепетків Яр; 5—8 — Івашкове; 12 — Цебрикове; 13 — Краснокам'янка; 14 — Каїри; 15 — 16 — Ольшанка; 17 — Єгорівка; 18 — Карпове; 19 — Крива Балка; 20 — Нерубайське; 21—23 — Холодна Балка; 24 — Усатівський рівчак; 25—26 — Йосипівка; 27 — Дальник IV квартал; 28 — Татарка II; 29 — Татарка I; 30 — біля заводу Центроліт; 31 — Сухий лиман I; 32 — Сухий лиман II; 33 — Адамівка; 34 — Царичанка; 35 — Єлизаветівка; 36 — Делень; 37 — Главані; 38 — Болград. У м о в н і з н а к и: 1 — поселення.

ком з пальцевонігтевими вдавленнями, вінця посуду — з косими насічками. Тут же знайдена гончарна світло- і сіроглиняна кераміка з хвилястим гребінчастим орнаментом і вінця червоноглиняної амфори. Отже, розглянуте поселення є двошаровим: пізньої бронзи і перших століть нашої ери.

Поселення **Холодна Балка II** розташоване у 5 км від с. Холодна Балка і у 3 км від с. Нерубайське, на березі лиману. Підйомні матеріали зосереджені у зруйнованій кромці берега. Тут трапилися уламки стінок ліпного посуду (з мотузковим, штапованим або пальцевим орнаментами), вінця з прямим, відігнутих назовні, або загнутим усередину краєм, уламок дна плоскодонної посудини. На одному — орнамент у вигляді трикутних фестонів, заповнених паралельними заглибленими смугами до 2 мм у ширину, по яким зроблені наколи. Інший — фрагментовано у шаховому порядку відбитками мотузки. Орнаментальні смуги обмежено рисочками, навскіс прикладеними одна до одної. Тісто сіро-чорне з мінеральними домішками, випалення добре, колір поверхні сіро-чорний, місцями червонуватий. Поверхня посуду шорстка, має сліди загладжування травою, фрагменти червоного кольору залощені. Крім кераміки, знайдені крем'яні уламки і кістки із слідами обробки (?) — ступінчастими вирізами. Поселення відноситься до часів середньої та пізньої бронзи.

Поселення **Холодна Балка III** знаходиться в 7,5 км від с. Холодна Балка і у 500—600 м від с. Нерубайське, на береговій терасі (в 3—3,5 м над рівнем лиману). На його території площею 40×25 м знайдені фрагменти сіроглиняної кераміки. П'ять з них із прокресленим орнаментом у вигляді зигзагоподібних ліній. Тісто чорне з домішками, випалення добре, колір — від попільно-сірого до червоного. В обриві тераси, протягом 10—12 м траплялись крем'яні знаряддя, кістки тварин і уламок сіроглиняної кераміки, серед яких вінця ліпного посуду, орнаментовані на шийці 1—2 валиками з пальцевими вдавленнями і відбитками нігтя, які дозволяють гадати, що це поселення сабатинівського типу.

У 1955—1957 рр. В. І. Красковським було виявлено п'ять поселень у басейні Сухого лиману (рис. 2).

Поселення **Татарка I** розташоване в 1 км на південний захід від с. Прилиманське Овідіопольського району, на лівому березі Дальницької балки, зліва від дороги Одеса — Овідіополь. У 1973—1979 рр. це поселення було досліджене ще раз розвідками Одеського державного університету та Ізмаїльської новобудовної експедиції Інституту археології АН УРСР⁵. На території поселення були зібрані уламки ліпного посуду часів бронзи та червоноглиняних амфор. Зібраний В. І. Красковським підйомний матеріал суттєво доповнює відомості про це поселення. Стінки посуду з грубого тіста з багатьма домішками товченої черепашки і денця з відбитками циновки усатівської культури є свідченням того, що територія поселення була вперше заселена ще в енеоліті. Вивчення керамічного матеріалу дає змогу сказати, що поселення Татарка I є багатошаровою пам'яткою: енеоліту, пізньої бронзи та античності.

Поселення **Татарка II** знаходиться в 3 км на південь від с. Прилиманського на мису лівого берега Дальницької балки і відоме в літературі, як місцезнаходження кам'яного віку⁶. В. І. Красковським був зібраний підйомний матеріал, який відноситься до більш пізнього часу — кераміка, кістки тварин. Серед кераміки можна виділити уламок вінця посудини, прикрашений по шийці рядом серпоподібних заглиблень,

⁵ Загинало А. Г. Отчет о разведках в Овидиопольском районе Одесской области в 1973 г. // НА ИА АН УССР. — 1973/60. — С. 44; Гудкова А. В., Добролюбовский А. О., Тоцев Г. М. и др. Отчет о работе Измаильской новостроечной экспедиции в 1979 г. // НА ОАМ АН УССР. — № 88254. — С. 56.

⁶ Красковский В. И. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья (археологическая карта). — К., 1978. — С. 36.

утворених орнаметиром (рис. 1, 4). Крім уламків посуду, на поселенні знайдений виріб з гальки круглої форми із наскрізним отвором, кам'яний болас, непатинізовані кремені. Незважаючи на незначну кількість знахідок, пам'ятку Татарка II можна включити до кола поселень часів бронзи.

Поселення **Дальник IV квартал** розташоване на мису правого берега Дальницької балки, утвореного впаданням у неї правого відвершка, проти хутора Дальник IV квартал. На цьому ж мису розташоване пізньопалеолітичне місцезнаходження Дальницька Балка⁷. На поселенні площею 150×120 м зібрана кераміка різних часів, знаряддя праці, розщеплені кістки. Закладений шурф дав змогу побачити частину кам'яної кладки. Тут були знайдені уламки ліпного посуду пізньобронзового часу і амфор. У звіті відзначено фрагменти ліпного посуду з наліпним валиком, які не збереглися. Цікаве знаряддя із кістки тварини з обламаним вістрям (рис. 1, 5). На території поселення також знайдено скребок та 7 уламків з непатинізованого кременю. Даний матеріал характеризує це поселення як двошарове: пізньої бронзи і античного часу. На сьогодні поселення і пізньопалеолітичне місцезнаходження повністю знищені вапняковим кар'єром.

Поселення **Сухий лиман I** розташоване на правому березі балки, яка впадає з півночі в Сухий лиман, біля одноіменного села. На ньому виявлено понад 10 плям із скупченнями каміння, вапняку і глини, які є залишками жител. Знахідки кераміки, знарядь праці та кісток тварин часто пов'язані з ними. Ліпна кераміка, зібрана В. І. Красковським на цьому поселенні, відноситься до сабатинівського та білозірського часів — це уламки банкоподібного посуду та горщиків з прямими або трохи відігнутими назовні вінцями. Край вінець заокруглений або прямо зрізаний, тісто з домішками шамоту, випалення нерівномірне. Посуд прикрашений відтягнутим або наліпним валиком, розташованим нижче вінця. У більшості випадків валик невисокий, іноді з пальцевими вдавленнями, нігтьовими насічками, відбитками штампу (рис. 1, 11, 16, 17). До кераміки білозірського типу відносяться уламки посуду з прокресленим орнаментом у вигляді косих багаторядних паралельних ліній, а також утвореного велико- і дрібнозубчастим штампом (рис. 1, 8—10, 13, 14). Уламки посуду з ручками-упорами на тулубі або наліпами і ручками з гребінцевими виступами (рис. 1, 7) пов'язуються з посудом фракійського гальштату. Серед окремих знахідок виділяється уламок шліфованої сокири з отвором (рис. 1, 15) і виріб із стінки ліпної посудини з підлощеною поверхнею.

Напевно, В. І. Красковський дослідив південну частину поселення площею 250×60 м, яка в теперішній час забудована. Північна його частина була відкрита пізніше розвідками А. Г. Загинайло та О. В. Гудкової⁸. Вони виявили уламки посуду часів бронзи та червоноглиняних амфор.

Поселення **Сухий лиман II** розташоване на протилежному березі від одноіменного села і має площу 250×150 м. На ньому виявлено 20 зольних плям від 3 до 6 м в діаметрі, а також обпалені кістки та вугілля, ліпну і гончарну кераміку. Ліпний посуд відноситься до часів пізньої бронзи. Це, переважно, вінця і стінки, орнаментовані наліпним валиком (рис. 1, 18). До більш пізнього часу відносяться уламки стінок червоноглиняного і червонолакового посуду. Серед окремих знахідок виділяється кам'яний болас, виріб з добре відмуленої глини з пролощеними смугами і фрагмент турецького чубука. Поселення, таким чином, є тришаровим: епохи пізньої бронзи, античного часу і пізнього середньовіччя.

⁷ Там же.— С. 35.

⁸ Загинайло А. Г. Отчет о разведках...— С. 44; Гудкова А. В., Добролюбский А. О., Тоцев Г. М. Отчет о работе Измайльской...— С. 56; Гудкова А. В., Добролюбский А. О., Тоцев Г. М. Отчет о работе Измайльской новостроечной экспедиции в 1980 г. // НА ОАМ АН УССР.— № 88254.— С. 100.

У наступні роки В. І. Красковським знайдено ряд поселень різних часів, частина яких відкрита іншими дослідниками.

Поселення **Єлизаветівка** знаходиться на правому березі долини р. Чаги між селами Єлизаветівка та Роща Тарутинського району. Відкрито В. І. Красковським у 1960 р. Зібраний на ньому матеріал дає змогу датувати його, як пізньобронзове і перших століть нашої ери. Досліджувалось повторно у 1976 р.

Поселення ранньотрипільської культури і культури гумельниця було виявлене В. І. Красковським у 1960 р. на східному березі оз. Ялпуг у м. Болграді біля вулиці Ямбольської. Одночасно з ним ця пам'ятка була знайдена І. Т. Черняковим⁹.

Поселення **Глаvani III** розташоване на лівому березі р. Аліяга в 1 км на північ від с. Глаvani Арцизького району. Відкрито В. І. Красковським у 1961 р. Цю пам'ятку сабатинівського і черняхівського часів було досліджено повторно розвідками О. В. Гудкової¹⁰.

Поселення **Пасат** розташоване на околиці с. Пасат Балтського району. Досліджувалось В. І. Красковським у 1963 р. Ця двошарова пам'ятка часів бронзи та заліза була виявлена повторно розвідками Одеського державного університету¹¹.

Поселення **Серби** з керамікою трипільського та черняхівського часів розташоване на південній околиці с. Серби Кодимського району, на мису, який утворений лівобічною балкою і долиною р. Кодими, на надзаплавній терасі. Знайдено В. І. Красковським у 1964 р. Досліджено повторно розвідками В. М. Станко¹².

Поселення **Червона гребля** розташоване на південно-східній околиці одноіменного села (Вінницька область), на лівому і правому схилах балки, по якій проходить дорога до м. Кодима Одеської області. Це поселення досліджено В. І. Красковським у 1964 р. і знову відкрите С. П. Смольяніновою у 1973 р.¹³

Наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. В. І. Красковський виявив 22 поселення в різних районах Одеської області, відомості про які не публікувалися. Підйомний матеріал, зібраний на них, не зберігся, тому зараз важко встановити їх культурно-хронологічну належність. Але чітка фіксація місцерозміщення пам'ятки може надати істотної допомоги іншим дослідникам, які проводять археологічні розвідки на території Одеської області.

Біля заводу Центроліт (територія м. Одеси) на терасоподібному виступі Сухої Балки, який знаходиться на висоті близько 10 м над її дном, на площі 70×40 м зібрані уламки ліпної сіроглиняної кераміки і кілька кременів.

У 150 м на південь від с. **Йосипівка** Овідіупольського району, на плато, де закладено фруктовий сад, на площі 70×70 м, зібрані фрагменти ліпної кераміки, кістки тварин, частина яких обпалена, шматки розколотого кременю.

На північно-західній околиці с. **Йосипівка**, в 200 м від вищеназваного поселення, на плато, яке розташоване у напрямі до тваринницької ферми, знайдено кремені (патинізовані і більш пізні) і невеликі уламки ліпної кераміки.

На північний схід від с. **Каїри** Комінтернівського району, на лівому схилі балки, що впадає у Тілігульський лиман, на надзаплавній терасі,

⁹ Черняков И. Т. Некоторые археологические находки из Болградского района Одесской области // МАСП.— 1962.— № 4.— С. 14.

¹⁰ Гудкова А. В. Отчет о разведках в Арцизском и Белгород-Днестровском районах Одесской области в 1973 г. // НА ОАМ АН УССР.— № 85111.— С. 27.

¹¹ Археологические разведки ОГУ 1972—1973 гг. в Балтском районе Одесской области // НА ОАМ АН УССР.— № 85201/1.— С. 20.

¹² Археологические разведки ОГУ 1972—1973 гг. в Кодымском и Ивановском районах Одесской области // НА ОАМ АН УССР.— № 85201/5.— с. 18.

¹³ Ванчугов В. П., Кушнир В. Г. Новые памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа в междуречье южного Буга и Днестра // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя.— К., 1980.— С. 119—127.

висотою 5—7 м, зібрані численні уламки кераміки, кісток, будівельного матеріалу (?). Площа поселення 250—300×70 м. Поряд з поселенням — курган.

На правому схилі долини р. Малий Аджалик, між селами Первомайське і Ольшанка Комінтернівського району виявлено фрагменти сіроглиняної ліпної кераміки, залишки будівель.

На схилі балки біля с. Ольшанка зафіксовано знахідки сіроглиняної ліпної кераміки і піщаного розтирача.

Біля с. **Цебрикове** Велико-Михайлівського району на лівому схилі надзаплавної тераси, вздовж шосейної дороги трапились нечисленні фрагменти ліпної кераміки.

На схилі відвершку балки проти с. Єгорівка Роздільнянського району зібрана ліпна кераміка.

У 2 км вверх вздовж балки, що проти с. Єгорівка, є терасоподібний виступ, розмірами 150×50 м, трохи нахилений вниз. Промоїною він поділений навпіл. На його східній частині зібрані кремені і фрагменти ліпної кераміки.

Карпове 1 — у південній частині долини, між с. Карпове і Новоолександрівка Роздільнянського району, при закладанні шурфу на території мезолітичної стоянки¹⁴ знайдено кілька фрагментів ліпної кераміки.

Проти хутора **Берберове** біля с. Краснокам'янка Іванівського району, у 100 м від сухого русла долини р. Середній Куяльник на розораному полі знайдено 6 зольних плям, на яких зібрано уламки кераміки, кістки тварин та куски черепашника.

Біля с. **Рєвове** Ширяєвського району, в місці перетину долини р. Куяльник трасою Одеса — Ленінград, з лівого берега в долину впадає балка, орієнтована з півдня на північ, в 1,5 км від місця впадання балки по лівому її схилу знайдено залишки поселення та уламки сіроглиняної гончарної кераміки.

Поблизу с. **Адамівка і Царичанки** Білгород-Дністровського району зібрані уламки ліпної та гончарної сіроглиняної кераміки.

Біля с. **Ділень** Арцизького району на лівому березі р. Аліяга, в 500 м на північ від мосту, знайдено уламки ліпного сіроглиняного посуду.

У Кодимському районі В. І. Красковським було відкрито сім поселень: на північ від м. Кодима і на захід від дороги Кодима — Пиріжне, на надзаплавній терасі, біля балки Шепетів Яр, на площі 120×70 м зібрана ліпна і гончарна кераміка.

На мису лівого схилу балки, по якій проходить дорога Кодима — Бритівка, знайдена ліпна орнаментована кераміка, непатинізовані кремені, обмазка.

На західній околиці с. **Івашкове** на мису, утвореному долиною, в якій знаходиться село, і ще однією балкою, на площі 120×50 м, знайдена ліпна сіроглиняна кераміка.

На північній околиці с. Івашкове, збоку с. Пиріжне, зібрані фрагменти ліпної кераміки.

На північ від с. **Серби** у 500—700 м від ставків, на правому схилі зібрані численні фрагменти ліпної кераміки, яка простежується також у зрізі дороги навпроти ставків.

На околиці с. Серби, на південь від ставків, на високій надзаплавній терасі лівого схилу долини, знайдено фрагменти кераміки.

Таким чином, археологічні матеріали розвідок, проведених В. І. Красковським, вводять до наукового обігу нові дані, які доповнюють відомості про поселення, розташовані на території Одеської області, і дають можливість заповнити білі плями на археологічній карті Південно-Західного Причорномор'я, уточнюють історію польових досліджень на Одещині. Отримана інформація про ряд пам'яток має тим більше значення, що деякі поселення в наш час повністю знищені.

¹⁴ *Красковський В. И.* Памятники палеолита... — С. 57—58.

ПОСЕЛЕНИЯ ЭПОХИ БРОНЗЫ И ЖЕЛЕЗА В ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

В статье вводится в научный оборот новый археологический материал, полученный в результате многолетних разведок В. И. Красковского на территории Одесской области. Сведения об открытых им и неопубликованных 38 поселениях бронзового и железного веков позволяют заполнить пробелы на археологической карте Северо-Западного Причерноморья и уточнить историю полевых исследований в этом регионе.

S. V. Ivanova, N. E. Vetchinnikova

SETTLEMENTS OF THE BRONZE AND IRON AGES IN THE ODESSA REGION

A new archaeological data obtained as a result of the longterm excavations performed by V. I. Kraskovsky in the territory of the Odessa Region are brought into the scientific circulation. The evidence on 38 settlements of the Bronze and Iron Ages discovered by him and not yet published permits filling gaps on the archaeological map of the North-Western Black Sea area and specifying the history of field examination in the Odessa territory.

Одержано 27.03.87.

Комплекс з бронзовим посудом римського часу з поховання в Центральному Криму

К. К. Орлов, С. А. Скорий

Публікується комплекс речей із зруйнованого поховання кінця I-го — першої половини II-го ст. н. е., серед них бронзовий посуд італійського та провінціально-римського виробництва.

Поховання інтерпретується як сарматське, що належить особам з досить високим соціальним статусом.

У 1971 р. на східному схилі глибокої балки в 1 км від південно-східної околиці с. Костянтинівка Сімферопольського району Кримської області під час спорудження греблі колгоспного водосховища було зруйновано поховання перших століть н. е. з різноманітним інвентарем. До його складу входили бронзові: таз, глечик та невелика посудина, призначення якої не з'ясовано, дві світлоглиняні амфори, два червонолакових глечики, червонолакові тарілка і чашка, а також залізні вудила та бронзовий браслет.

На жаль, дані про тип поховальної споруди, з якої походять речі, та поховальний ритуал відсутні.

За словами будівельників, речі знаходились поряд із залишками двох похованих, черепом та кістками кінцівки коня*. Можна вважати знайдені речі одночасним комплексом парного поховання, яке, судячи за наявністю у ньому коштовного бронзового посуду, не пограбоване.

Розглянемо знахідки**.

1. Бронзовий таз із профільованим, загнутим усередину та сплосченим згори краєм, прикрашений із зовнішнього боку трьома врізними

* Вдячні колишньому співробітнику Кримського обласного краєзнавчого музею А. А. Столбунову за дозвіл опублікувати комплекс та В. К. Гарагулі і Б. А. Раєву, які сприяли обробці матеріалів.

** Знаходиться в зібранні Кримського обласного краєзнавчого музею.

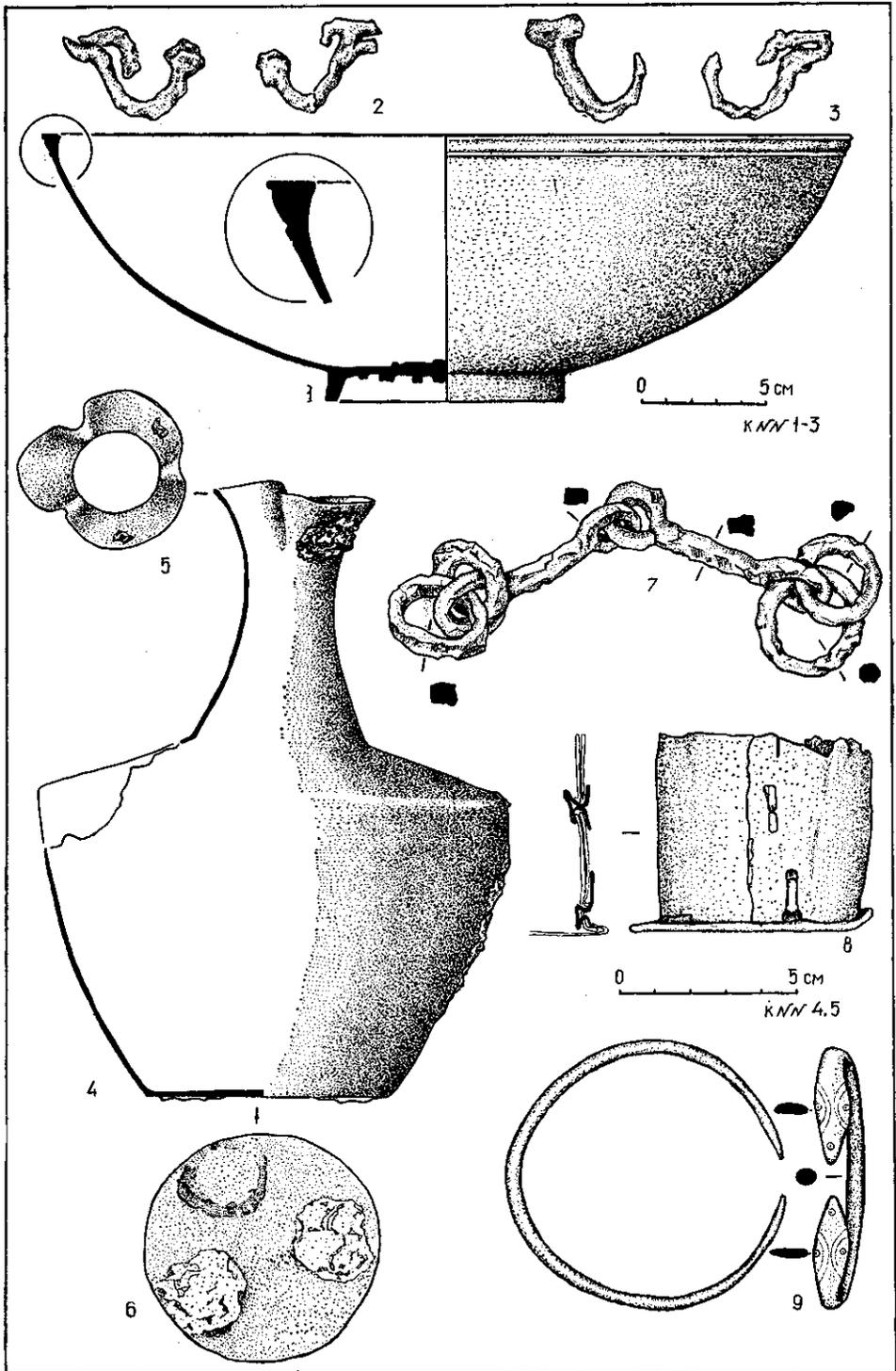

Рис. 1. Металеві предмети з поховання: 1 — бронзовий таз; 2-3 — ручки таза; 4 — бронзовий глечик; 5 — віниця з залишками залізних заклепок від кришки; 6 — дно з слідами кріплення свинцевих ніжок; 7 — залізні вудила; 8 — бронзова циліндрична посудина; 9 — бронзовий браслет.

борозенками різної ширини, має півсферичний тулуб на трапецієподібному у розрізі кільцевому піддоні (рис. 1, 1) (інв. № А-22587). Він виготовлений технікою лиття з наступною обробкою на токарному верстаті. Піддон, мабуть, був відлитий окремо та припаяний до тулубу таза. Зовнішня та внутрішня поверхні дна були декоровані концент-

ричними виступами. Дві ручки таза, які, якщо судити за патиновістю слідів у місця їх приєднання, мали традиційну омегоподібну форму та рельєфні фігурні атташі, були втрачені ще у давнину (рис. 1, 2—3). Глибокий розрив по краю відноситься до сучасних пошкоджень.

Подібні посудини відомі в Угорщині, Німеччині, Данії, Словаччині, Польщі, Болгарії та інших країнах Західної та Центральної Європи¹. У Східній Європі тази, дуже подібні до константинівського, трапилися в курганах поблизу сс. Олонешти, Кирсанівського, біля селища Центрального, неподалік станиць Тбіліської та Ахтіал². У Криму така знахідка виявлена вперше.

А. Радноті вважає, що виготовлення подібних речей було освоєно південноіталійськими майстернями на початку I ст. н. е.³ Г. Еггерс датував такі вироби I — першою половиною II ст. н. е.⁴ Незважаючи на використання окремих посудин до III ст. н. е., час їх максимального розповсюдження у східноєвропейському регіоні обмежено 50—150 рр. н. е.⁵ Так, наприклад, аналогічні знахідки трапились у комплексах кінця I — першої половини II ст. н. е.⁶

2. Бронзовий тонкостінний кований глечик з біконічним тулубом, плоским дном, високим горлом та вінцями з трьома зливами типу ойнохої (рис. 1, 4) (інв. № А-22587). Ручка глечика відсутня, але залишки корозії на тулубі та вінцях вказують, що вона була залізна та кріпилася за допомогою залізних заклепок (1, 5). Не збереглася також накривка. На дні посудини помітні сліди приєднання трьох свинцевих ніжок (рис. 1, 6). Тулуб глечика трохи пошкоджений будівельними роботами. Глечик відноситься до групи виробів, яка була виділена А. Радноті на матеріалах Паннонії та дістала назву в літературі, як «Blechkanne»⁷. Вони відомі, також, як посудини так званого «гало-римського типу»⁸.

Б. А. Раєв, проаналізувавши знахідки подібних посудин у Мезії, Фракії та Причорномор'ї, доповнив та розвинув висновки А. Радноті⁹. Він виділив два типи посудин — «Веринген» та «Стралджа». Посудини першого типу західного походження, а вироби другого були визначені як фракійська продукція¹⁰. До них Б. А. Раєв відніс також і всі східноєвропейські знахідки.

¹ Radnoti A. Die Römischen Bronzegefäße von Pannonien // *Dissertationes Pannonicae*.— Budapest, 1938.— Ser. II, N 6.— S. 127; Eggers H. Der Römische Import in freien Germanien.— Hamburg, 1951.— I.— S. 169; Kraskovski I. Roman bronze Vessels from Slovakia.— Oxford, 1978.— P. 15.— Fig. 8, 3; Jażdżewski K., Rycel G. Habent sua fata tumuli // *Z otchłani węków*.— 1981.— XLVII.— 1—2.— S. 36.— Tabl. IV, rys. 5; Раєв Б. А. Новое погребение с римским импортом в Нижнем Подонье // *СА*.— 1979.— № 4.— С. 203; Раєв В. Die Bronzegefäße der römischen Kaiserzeit in Thracien und Mösien // *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*.— Frankfurt-am-Main, 1977.— N 58.— S. 626.— N 60.— Taf. 23, 3;— N 19.— Taf. 39, 3;— N 17.— Taf. 40, 4.

² Мелюкова А. И. Сарматское погребение из кургана у с. Олонешты // *СА*.— 1962.— № 1.— С. 197.— Рис. 2, 2; Раєв Б. А. Новое погребение...— С. 202.— Рис. 2, 1; Кротокин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.— V в. н. э.) // *САИ*.— 1970.— Д1-27.— № 764.— Рис. 59, 4.— № 734, 809.— Рис. 61, 7.

³ Radnoti A. Die Römischen Bronzegefäße...— S. 127.

⁴ Eggers H. Der Römische Import...— S. 169.— Beil. 38.

⁵ Раєв Б. А. Новое погребение...— С. 203; Раєв В. *Op. cit.*— S. 625.

⁶ Кротокин В. В. Римские импортные изделия...— С. 203.

⁷ Radnoti A. Die Römischen Bronzegefäße...— S. 151—155.

⁸ Шелов Д. Б. Римские бронзовые кувшины и амфоры в Восточной Европе // *СА*.— 1983.— № 4.— С. 65.

⁹ Раєв В. Les «Blechkanne» de province et leurs prototypes italiens // *Annales de l'Université Jeanes Maclin Lettres*. Actes du IV-e Colloque International sur les bronzes antiques.— Lyon, 1976.— P. 155—162; Раєв В. Die Bronzegefäße...— S. 616—617; Раєв Б. А. Ковани кани от римските провинции и техните италийските прототипове // *Археология БАН*.— 1978.— XX.— № 3.— С. 1—8; Раєв В. Metal Vessels from «Hohlach» (Novocerkassk) // *Actes du V-e Colloque International sur les Bronzes antiques*.— Lausanne, 1978.— P. 56—81; Раєв Б. А. Металлические сосуды кургана «Хохлач» (материалы к хронологии больших курганов сарматского времени в Нижнем Подонье) // *Проблемы археологии*.— Л., 1978.— Вып. 2.— С. 89—94; Раєв Б. А. Римские импортные изделия...— С. 10.

¹⁰ Раєв В. Les «Blechkanne»...— P. 155; Раєв В. Die Bronzegefäße...— S. 616.

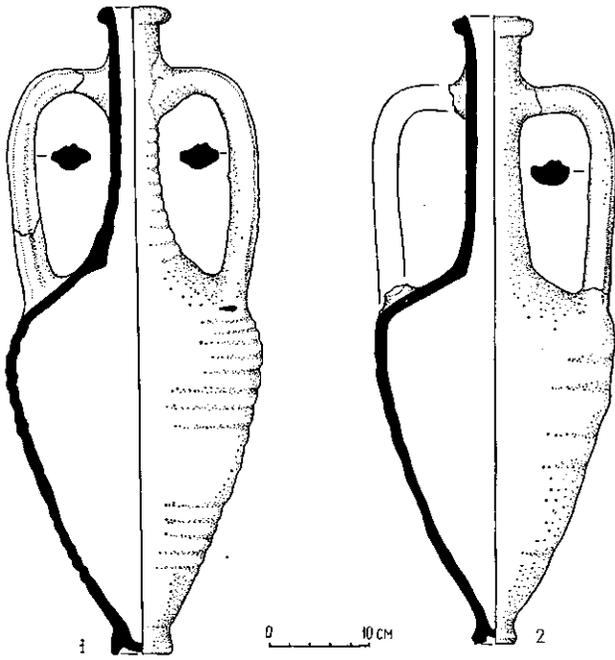

Рис. 2. Амфори з поховання (1—2). повій зоні Східної Європи не виходять за

межі I—III ст. н. е.¹², з перевагою в комплексах II—III ст. н. е.¹³.

Аналогічні ковані глечики відомі в Болгарії (Асеновград, Балчик, Воеводіново, Дебелт, Калоянець, Стамово, Стара Загора, Стралджа, Чаталка), Словаччині (Страже II), Молдавії (Олонешти), на Нижньому Дні (Мелехівська)¹⁴.

У Криму трапилося 8 подібних глечиків: 5 з них у Керчі, 3 — у похованні № 18 Ай-Тодорського некрополя, у склепі № 1(6) Чорноріченського могильника та у похованні № 115 могильника біля радгоспу № 10¹⁵.

3. Деформована посудина циліндричної форми, виготовлена з листової бронзи товщиною близько 0,1 см (рис. 1, 8) (інв. № А-22581). Складається з двох частин: циліндра, край якого заходить один за другий і прикріплені двома бронзовими шпильками, та денця. Останнє загнуте по краю, під який запущена нижня частина циліндра.

Визначити призначення предмета важко. Занадто грубе виконання, виступання зовні та всередині шпильок, гострі краї не дають підстав розглядати його як посудину для пиття. Це, найімовірніше, туалетна посудина, накривка якої не збереглася або була втрачена ще в давнину, чи курильниця. Датування посудини ускладнюється відсутністю прямих аналогій. Дві близькі до неї бронзові циліндричні піксиди з плоскими денцями та конічними кришками трапилися під час розкопок Тірітаки на ділянці XIV (кв. 42), у товщі культурного шару перших століть н. е.¹⁶

¹¹ Шелов Д. Б. Римские бронзовые кувшины...— С. 66.

¹² Raev B. Les «Blechkaппen»...—Р. 155; Raev B. А. Ковани кани...— С. 4.

¹³ Raev B. А. Металлические сосуды кургана «Хохлач»...— С. 92.

¹⁴ Raev B. Die Bronzegefäße...— N 3, Taf. 17, 5; N 6, Taf. 32, 6; N 101, Taf. 17, 3; N 23, Taf. 11, 2; N 35, Taf. 29, 6; N 71, Taf. 27, 2; N 81, Taf. 23, 7; N 84, Taf. 14, 2; N 19, Taf. 38, 4; Ondorouch V. Bohate hroby rimskei na Slovensku.— Bratislava, 1957.—S. 133.—Tabl. 30; Мелюкова А. И. Сарматское погребение...— С. 198, 199.—Рис. 3, 4; Кропоткин В. В. Римские импортные изделия...— № 789.—Рис. 57, 6.

¹⁵ Кропоткин В. В. Римские импортные изделия...— № 826.—Рис. 69.—№№ 829, 831, 833, 824.—Рис. 57, 4—5; Блаватский В. Д. Харакс // МИА.—1951.— № 19.— С. 269; Бабенчиков В. П. Чорноріченський могильник // АП УРСР.—1963.— Вип. 13.— С. 114.— Табл. XII, 1; V, 17.

¹⁶ Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА.—1952.— № 25.— С. 100.

4. Амфора з вінцями у вигляді округлого масивного валика та високим вузьким горлом, яке плавно переходить у тулуб правильної яйцеподібної форми (рис. 2, 1) (інв. № 24412). Піддон високої, конічний, оточує прогнуте донизу дно. Глина сірокоричнева, світла, з численними темними піщинками, рідкими світлими включеннями та дрібними блискітками. Під час будівельних робіт частину тулуба втрачено.

5. Амфора, вінця якої мають форму валика з горизонтальною площиною зверху та помітно виступаючим гребенем по внутрішньому краю (рис. 2, 2) (інв. № А-24409). Горло вузьке, високе, пряме. Тулуб яйцеподібний на низькому, конічному кільцевому піддоні. Ручки, які мають у розрізі форму півовалу з двома зсунутими до краю валиками, прикріплені до горла нижче вінець та до краю прямих плічок. Глина сірувато-коричнева, пухка, добре відмучена, з темними коричнюватого кольору включеннями та рідкими слюдяними блискітками. Зовнішню поверхню амфори покрито тонким шаром світлого білуватого ангобу.

Амфору розбито під час будівництва. Одна ручка була втрачена ще у давнину.

Обидві посудини, найімовірніше, відносяться до широко розповсюджених у Північному Причорномор'ї у перших століттях н. е. світлоглиняних вузькогорлих амфор з профільованими ручками, що належали до виробів малоазійських центрів¹⁷. Особливості їхньої еволюції неодноразово привертала увагу дослідників, які визначали ряд ознак, що характеризують різні хронологічні варіанти або типи амфор.

Перша з посудин за обрисами тулуба, профілем вінець та місцями кріплення ручок подібна до світлоглиняної амфори з колодязя № 44 з Ново-Есклападного розкопу з Керчі, яку Д. Б. Шелов відносить до групи посуду I ст. н. е.¹⁸ Профілювання та вигин ручок, ребристість тулубу зближує амфору з посудинами другої третини I — середини II ст. н. е.¹⁹ За перерахованими вище ознаками амфору можна датувати у межах кінця I — першої половини II ст. н. е.

У другій посудини відсутні елементи, притаманні ранній групі цих амфор (у першу чергу маємо на увазі профіль вінець), але достатньо виразні риси, властиві більш пізнім посудинам (пропорції та форма тулубу, ступінь вигину ручок та місця їх приєднання²⁰, їх профілювання, форма вінець з гребенем над горизонтальною площиною)²¹. Сказане дає змогу обмежити дату другої посудини першою половиною II ст. н. е.

6. Червонолаковий одноручний широкогорлий глечик на добре профільованому трапецієподібному в розрізі піддоні (рис. 3, 1) (інв. № А-22580). Горло посудини, деформоване відносно осі обертання та горизонтальної площини, прикрашене на рівні верхнього кінця ручки двома замкнутими борозенками. Вінця відігнуті. Тулуб має грушоподібну форму з тонкими стінками. Сплюснена ручка профільована зовні двома валиками. Більша частина зовнішньої поверхні глечика та горло всередині покрито рівним шаром тонкого червоно-коричневого лаку, що зберіг легкий матовий відблиск. Глина темно-оранжева, добре відмучена, з дрібними темними частками, великими (до 0,2 см) білими вапняковими включеннями та рідкими дрібними золотистими блискітками.

7. Червонолаковий одноручний глечик на широкому нерівномірно

¹⁷ *Каменецький И. С.* Светлоглиняные амфоры с Нижне-Гниловского городища // КСИА АН СССР.— 1963.— № 94.— С. 35—36; *Шелов Д. Б.* Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА АН СССР.— 1978.— № 156.— С. 20. Див. бібліографію, посилання №№ 32—33.

¹⁸ *Шелов Д. Б.* Узкогорлые светлоглиняные амфоры...— С. 18.— Рис. 5.

¹⁹ *Шелов Д. Б.* Указ. соч.— С. 18; *Каменецький И. С.* Светлоглиняные амфоры...— С. 31—32.

²⁰ *Гайдукевич В. Ф.* Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг. // МИА.— 1952.— № 25.— С. 170.— Рис. 64.

²¹ *Деоник Д. В., Круг О. Ю.* Эволюция узкогорлых светлоглиняных амфор с профилированными ручками // СА.— 1972.— № 3.— С. 107, 111.

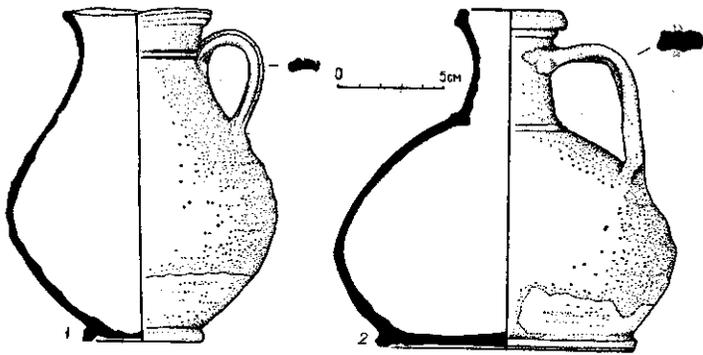

Рис. 3. Червонолакові посудини з поховання: 1 — широкогорлий та 2 — вузькогорлий глечики.

профільованому піддоні (рис. 3, 2) (інв. № А-22584). Горло, яке має форму вузького вигнутого циліндра, відділене від стінок двома неглибокими жолобками. Вівця з нависаючим краєм, який розширюється догори, підкреслено кільцевим загостреним валиком. Тулуб приземкуватий, біконічний, з плавно вигнутими стінками. Ручка масивна, підпрямокутна в розрізі, декорована із зовнішнього боку трьома сплющеними валиками. Червоно-коричневим матовим лаком поганій збереженості покрито вівця та частину горла зсередини, а також тулуб зовні, крім нижньої частини стінок та піддона. Глина сірувато-жовта, м'яка, з дрібними порами, рідкими білими включеннями та численними блискітками.

Перший глечик можна порівняти з червонолаковими глечиками I — першої половини II ст. н. е. з поховань могильника Бельбек IV²². Вони мають подібні обриси тулуба, але різняться за формою та місцем прикріплення ручок. Подібні широкогорлі посудини з грушоподібним тулубом знайдено в похованнях могильника Скалисте-3 I—III ст. н. е.²³ та на пізньоскіфських городищах Криму (наприклад, на Алма-Кермені)²⁴.

Такі ж, дещо варіюючі в деталях, глечики зберігаються у фондах Державного Херсонського історико-археологічного заповідника серед депаспортизованих матеріалів з розкопок міського некрополя, проведених К. К. Костюшко-Валюжинич*.

Для визначення часу побутування другого глечика велике значення мають знахідки однотипових посудин у похованнях I ст. н. е. некрополя Емони (Югославія)²⁵. У Криму аналогічні вироби відомі нам за згаданою херсонською колекцією**, посудиною з ґрунтової могили некрополя Тірітаки, яку В. Ф. Гайдукевич відніс до I ст. н. е.²⁶ та фрагментом з Усть-Альмінського городища²⁷. Вівця з подібним профілюванням нерідко зустрічаються серед вузькогорлих глечиків I—II ст. н. е. з іншими обриси ми тулуба²⁸.

²² Гуцина И. И. Население сарматского времени в долине р. Бельбек в Крыму (по материалам могильников) // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — Рис. VIII, 1, XIII, 1, XVI, 22. — С. 45. — Приложение III.

²³ Богданова Н. А., Гуцина И. И., Лобода И. И. Могильник Скалистое III в юго-западном Крыму // СА. — 1976. — № 4. — С. 125. — Рис. 2, 12; 3, 19.

²⁴ Высотская Т. М. Городище Алма-Кермен у Криму // Археология. — 1970. — Вып. 24. — Рис. 8, 6.

* Инв. №№ 3163, 3182, 3267.

²⁵ Mikl-Curk I. K Emonski keramiki // Arheološki vestnik. — Ljubljana, 1978. — XXIX. — Tabl. I—V.

** Инв. №№ 3274, 4628, 9111.

²⁶ Гайдукевич В. Ф. Некрополи некоторых боспорских городов // МИА. — 1959. — № 69. — С. 220. — Рис. 90, 2.

²⁷ Высотская Т. Н. Поздние скифы в юго-западном Крыму. — К., 1972. — С. 118. — Рис. 30, 13.

²⁸ Гуцина И. И. Население сарматского времени... — С. 35—36. — Рис. VIII, 8; XI, 7; XII, 19; XIII, 42; XV, 15; Бабенчиков В. П. Чорноріченський могильник. — С. 92. — Табл. 1, 10.

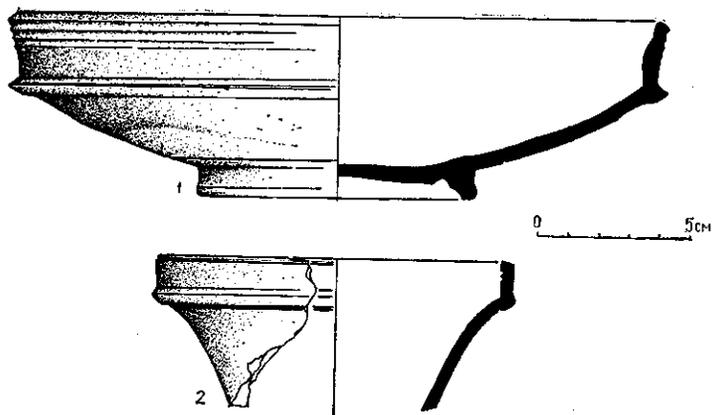

Рис. 4. Червонолакові посудини з поховання: 1 — тарілка; 2 — чашка.

Особливості форми, керамічного тіста та лакового покриття дають змогу віднести розглянуті глечики до виробів малоазійських майстерень та, враховуючи викладене вище, датувати їх другою половиною I — першою половиною II ст. н. е.

8. Червонолакова тарілка на кільцевому піддоні (рис. 4, 1) (інв. № А-24411). Високий, трохи відігнутий та потовщений зсередини вертикальний бортик ззовні по краю профільований трьома борозенками та відокремлений від тулуба загостреним валиком. У верхній частині округлих стінок зовні та по периметру дна знизу нанесені жолобки різної ширини. Лак, з плямами, перепалений, матовий, варіює у кольорі від темно-сірого до червонувато-коричневого та покриває всю посудину, крім нижньої частини стінок, піддона та дна. Глина погано відмучена, з численними світлими піщинками, уламками черепашок, рідкими темними частками та великими блискітками.

Тарілку пошкоджено під час будівельних робіт.

9. Фрагмент червонолакової чашки з вертикальним бортиком, який переходить у відносно широкий асиметрично профільований загострений валик і відділений від стінок глибокою борозенкою (рис. 4, 2) (інв. № А-24410). Бортик ззовні прикрашений одинарним, а всередині — подвійними кільцевими жолобками.

Червоно-коричневий, темний, рівний, блискучий лак покриває всю поверхню. Глина сірувато-коричнева, м'яка, добре відмучена, з домішками дрібних блискіток.

Покриття відколів вапном вказує на те, що чашку було розбито в давнину.

Розглянуті посудини належать до двох основних категорій столової червонолакової кераміки, які були широко розповсюджені у Причорномор'ї у I—III ст. н. е.

Тарілки, подібні до константинівської, виділені Т. М. Кніпович за матеріалами Боспорської експедиції до типу, який побутував, за її думкою, в другій чверті I ст. н. е.²⁹ Наша посудина близька до згаданих як за обрисами тулуба та піддона, так і за формою бортика. Багато з них датуються в межах другої третини I — початку II ст. н. е. за клеймами у вигляді ступні (*planta pedis*), виділеної врізними лініями або смугами насічок³⁰, а І. І. Гущина вважає можливим вживання деяких посудин з клеймами до кінця II — початку III ст. н. е.³¹ У цих хронологічних межах датування посудин без клейм визначається в кож-

²⁹ Кніпович Т. М. Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. // МИА.— 1952.— № 26.— С. 298.— Рис. 2, 1—2.

³⁰ Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV вв. н. э.— Харьков, 1970.— С. 135.

³¹ Гущина И. И. Население сарматского времени...— С. 38.

ному конкретному випадку за поєднанням технологічних даних і особливостей елементів форми виробів. За виділеними ознаками тарілку можна віднести до кінця I — першої половини II ст. н. е.

Червонолакова чашка співвідноситься з посудинами, знайденими на Боспорі, які датуються початком — другою половиною I ст. н. е.³², а також з чашкою першої половини II ст. н. е. з розкопок Афінської агори³³. Втрата нижньої частини чашки, де, ймовірно, знаходилось фігурне клеймо, обмежує можливості зіставлення. Проте, прямий бортик, ввігнуті стінки та відсутність смуг насічок на вінцях, як правило, не зустрічаються пізніше середини I ст. н. е. (при збереженні декоративних борозенок і високоякісному лаковому покритті визначають межі датування цієї посудини кінцем I — першою половиною II ст. н. е.).

Якісні ознаки свідчать про належність чашки до продукції керамічних майстерень о. Самос.

10. Бронзовий наручний браслет з нерозімкнутими ромбоподібними кінцями, виконаними у вигляді стилізованих зміїних голівок (рис. 1, 9) (інв. № А-22582). Очі передані врізними колами з крапкою посередині і відокремлені один від одного подвійними борозенками. Такі ж кола розташовані на кінцях ромбів.

Браслети із стилізованими голівками змії, як прикраси і апотропеї, відомі на європейській території (Румунія, Словаччина, Болгарія, Угорщина тощо) ще у гальштатський період³⁴. Ймовірно, звідси вони попадають на Кавказ і в Північне Причорном'я³⁵, де набувають широкого розповсюдження в перші сторіччя н. е. Такі браслети, наприклад, знайдені в сарматських похованнях Подніпров'я, пам'ятках Криму та в некрополях античних міст із змішаним греко-варварським населенням³⁶. Особливо часто (50—60% від браслетів інших типів) подібні прикраси зустрічаються в могильниках Південно-Західного Криму, з вираженими елементами сарматської культури³⁷. Ці браслети трохи варіюють за зовнішнім виглядом (перетин плоский, круглий, овальний), орнаментом (крапковий, врізний) і датуються I ст. до н. е.—IV ст. н. е.³⁸

11. Вудила залізні ковані, двоскладові, з кільчастими псаліями і кільцями для поводу (рис. 1, 7) (інв. № А-22585). Обидві частини вудил виготовлені з дроту підпрямокутної в перетині форми.

Вудила з двома рухомими кільцями серед пам'яток східноєвропейського регіону є рідкісними. Ця знахідка з Костянтинівки зіставляється лише з вудилами з Антипівського скарбу (Воронезька область) і Та-наїса. Перші знайдені з комплексом металевих речей, які І. І. Гущина віднесла до скифо-сарматського часу і датувала II—I ст. до н. е.³⁹,

³² Книпович Т. Н. Краснолаковая керамика...— С. 297, 311—312.— Рис. 1, 4; Силантьева Л. Ф. Краснолаковая керамика из раскопок Илурата // МИА.— 1958.— № 85.— С. 286.— Рис. 3, 3.

³³ Robinson H. Pottery of the Roman Period. Chronology // The Athenian Agora.— Princeton. New Jersey, 1959.— Vol. V.— P. 1. 68.

³⁴ Vulpe A. Necropola Hallstattiana de la Ferigile.— București, 1962.— Tabl. XXV, 1, 4; Dušek M. Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin.— Bratislava, 1966.— S. 123.— Taf. XVII, 3; S. 158.— Taf. LII, 18; Párducz M. Le cimetiére hallstattien de Szentcs-Vekerzug III // AA ASH.— 1955.— T. VI.— Tabl. XXIV, 3; Чачева В. Находки от некрополя в с. Абеаница Благоевградски окръг // ИАИ.— 1970.— XXXII.— С. 301.— Обр. 6а.

³⁵ Высотская Т. Н. Культы и обряды поздних скифов // ВДИ.— 1976.— № 3.— С. 70.

³⁶ Покровська Є. Ф., Ковпаненко Г. Т. Могильник біля с. Калантаєво // Археологія.— 1961.— Т. XII.— С. 137.— Рис. 7, 1—3; Бабенчиков В. П. Некрополь Неаполя Скифского // История и археология древнего Крыма.— К., 1957.— С. 124.— Табл. III, 6, 8, 10; IX, 8; Арсентьева Т. М. Некрополь Танаиса.— М., 1977.— С. 140—141.— Табл. XXXIII, 7—8; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.— К., 1982.— С. 96—97.— Рис. 62, 1—6.

³⁷ Богданова Н. А. Семантика и назначение некоторых амулетов из могильников первых веков н. э. юго-западного Крыма // Тр. ГИМ.— 1980.— Вып. 51.— С. 83.

³⁸ Бабенчиков В. П. Некрополь Неаполя Скифского.— С. 127; Гущина И. И. Население сарматского времени...— С. 42; Богданова Н. А. Семантика и назначение...— С. 83.

³⁹ Гущина И. И. Случайная находка в Воронежской области // СА.— 1961.— № 2.— С. 246.— Рис. 3, 1.

а П. Д. Ліберов, вважаючи її атрибуцію необґрунтованою, включив їх до зведення матеріалів скифської культури на Середньому Доні⁴⁰. Інші вудила знайдені в багатому похованні № 79 некрополя Танаїса поряд з численним інвентарем і монетою⁴¹. Могила датується I — початком II ст. н. е. і за рядом ознак може розглядатись як поховання заможного представника сарматського компонента населення міста, що засвоїв окремі грецькі обрядові норми.

Предмети кінського спорядження є звичайними знахідками в могильниках перших сторіч н. е. Південно-Західного Криму, але зафіксовані тут вудила (часто поганої збереженості) мають просту конструкцію без кільчастих псалій і внаслідок цього в якості аналогій використані бути не можуть.

Визначаючи дату Костянтинівського поховання, ми, зважаючи на відзначені вище обставини, можемо оперувати лише результатами аналізу його інвентаря.

Просте підсумування (врахування крайніх дат) хронології цих предметів аргіогі виключено; воно окреслить період (I ст. до н. е. — V ст. н. е.), надто широкий для поховання, що є дискретним актом. Традиційний спосіб датування за, гадаю, найбільш пізніми речами (бронзовий глечик і браслет) також не годиться через суперечності, що виникають з датами інших компонентів комплексу. Більше того, сам факт різкої хронологічної невідповідності при такому кількісному співвідношенні, може сприйматись як підтвердження нерозробленості типології тих категорій предметів, до яких відносяться глечик і браслет.

Ми вважаємо, що поставленому завданню не зовсім відповідає і датування за окремими предметами — «індикаторами» з яскравим відображенням часових ознак (бронзовий таз, амфори чи червонолакові посудини). Воно може бути помилковим, якщо не прийняти до уваги відносну хронологію, тривалість існування цих імпортованих речей у варварському середовищі, що залежить від того, яку функцію виконував той чи інший предмет до його покладення у могилу і від міри розповсюдженості аналогічних виробів у тому чи іншому регіоні.

Розглянемо у даному аспекті інвентар поховання. Оскільки бронзові глечики і таз були предметами, розрахованими на довгочасове використання, вони могли переходити від одного власника до іншого у спадщину, в результаті торгово-обмінних операцій чи за іншими причинами протягом невизначено тривалого часу. Однак у рівній мірі вірогідно й те, що ці рідкі коштовні для свого часу посудини вживалися лише однією людиною, про високе майнове і соціальне положення якої вони мусили свідчити після її смерті й поховання.

Імпортовані червонолакові посудини і аналогічна кераміка місцевого виробництва в поховальному обряді некрополів Північного Причорномор'я не мали особливого специфічного ритуального значення. Тут вони, як і у повсякденному житті, відігравали одну роль — посуду. Завдяки посередництву херсонеських і боспорських торговців цей столовий посуд поступав у Таврику в такій обмеженій кількості, що став звичайним не тільки в містах, але й на периферії. Часте вживання таких посудин при їх недостатній міцності, можливість неодноразової заміни, поряд з широтою вибору, є факторами, що вказують на синхронність *terra sigillata* комплексу і акту поховання.

Хронологічні варіанти бронзових браслетів і вудил, близьких до Костянтинівських, ще не визначені. Тому теоретично можливе їх співпадання за часом з іншими речами або дещо більш рання дата.

Деяка гіпотетичність наведених вище висновків обумовлена недостатком вихідних даних. Але видно, що вони не суперечать принциповій можливості відносно короткого строку побутування предметів в одному

⁴⁰ Ліберов П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ.— 1965.— Д1-31.— С. 31.— Табл. 26, 10.

⁴¹ Шелов Д. В. Некрополь Танаиса // МИА.— 1961.— № 98.— С. 50, 52.— Табл. XXXII, 6.

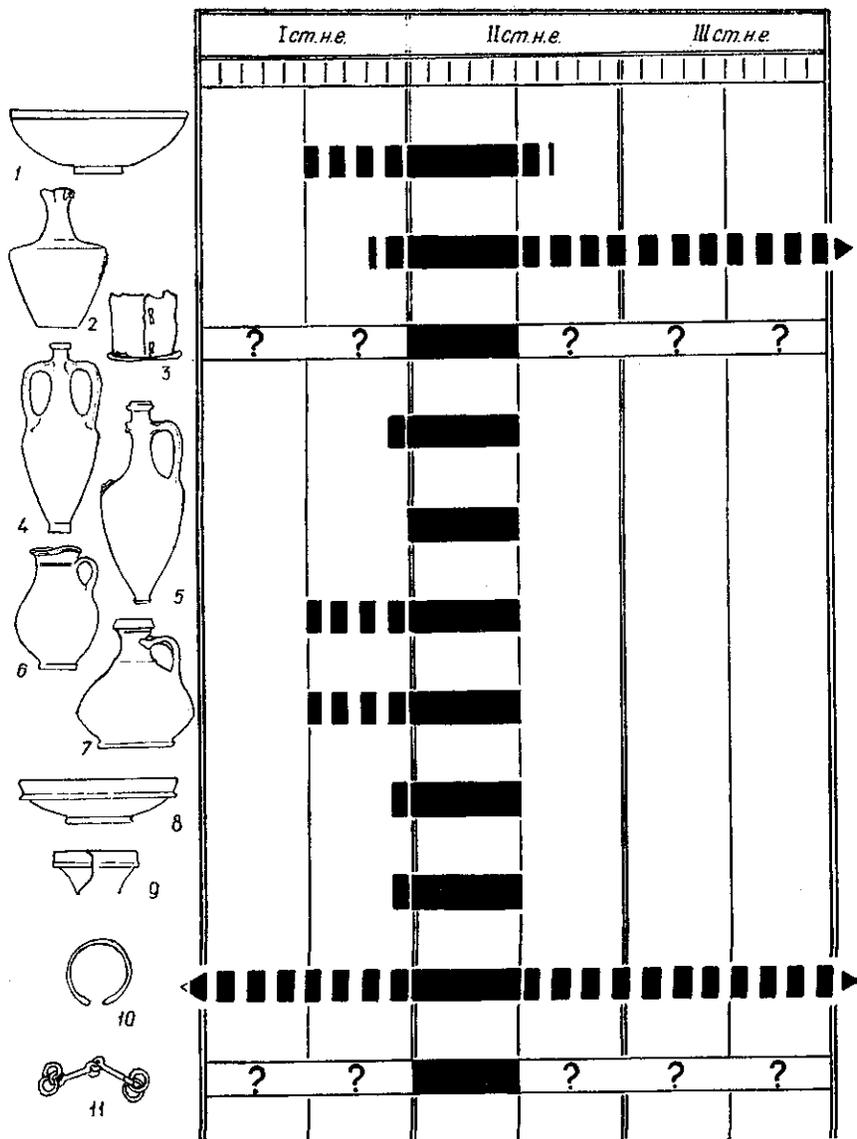

Рис. 5. Хронологічне співвідношення предметів з поховання.

комплексі, дозволяють використати для датування поховання весь його інвентар, нарешті, зупинитися на методи уточнення абсолютної хронології, запропонованому М. Б. Шукінін (метод «вузьких» датвань).

Як відомо, його суть у зіставленні речей за часом з наступним виділенням вузького діапазону накладення дат окремих речей, який відповідає періоду найбільш вірогідної появи комплексу⁴². Для Костянтинівського поховання такий період обмежений кінцем I — першою половиною II ст. н. е. (рис. 5).

Питання про етнокультурну належність Костянтинівського поховання, незважаючи на відсутність інформації про тип поховальної споруди, всієї сукупності рис поховального ритуалу, вирішується швидше на користь сарматів, ніж пізніх скіфів.

Дійсно, покладення разом з небіжчиком в одну могилу коня з деталями спорядження, окремих частин кінського скелета або вудил, символізуючих коня, — ознака, дуже характерна для пізньосарматських

⁴² Шукінін М. Б. Об «узких» и «широких» датировках // Проблемы археологии. — 1976. — Вып. II. — С. 28—32.

пам'яток Східної Європи (II—IV ст. н. е.)⁴³ і лише зрідка зустрічається у населення пізньоскіфської культури (Криму — зокрема).

Відсутність ніжок і ручки у бронзового глечика, ручки амфори, фрагментарність червонолакової чашки, мабуть, є результатом ритуального пошкодження речей перед покладенням їх у поховання. Це також характерна риса сарматського поховального ритуалу⁴⁴. Очевидно, не випадковими є і сліди зіпсування бронзових посудин із переконливо етнічно інтерпретованих аланських поховань (Олонешти, Мелехівська), однотипових і синхронних костянтинівським⁴⁵.

І, нарешті, слід відзначити, що парні набори бронзових посудин італійського або провінціально-римського виробництва (так звані сервізи⁴⁶) зустрічаються лише в курганних похованнях сарматської аристократії.

Таким чином, можна гадати про порівняно високий соціальний статус небіжчиків, похованих у кінці I або першій половині II ст. н. е. поблизу с. Костянтинівка в Центральному Криму.

К. К. Орлов, С. А. Скорый

КОМПЛЕКС С БРОНЗОВОЙ ПОСУДОЙ РИМСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ ПОГРЕБЕНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОМ КРЫМУ

Публикуется комплекс вещей из разрушенного парного погребения, содержащий 11 предметов, в том числе два бронзовых сосуда — кувшин, относящийся к группе провинциально-римских изделий и таз италийского производства, являющийся для Крыма уникальной находкой.

С помощью метода узких датировок время совершения захоронения определяется концом I — первой половиной II вв. н. э.

Состав вещевого инвентаря, отдельные сведения по погребальному ритуалу позволяют интерпретировать погребение как сарматское, принадлежавшее лицам с довольно высоким социальным статусом.

K. K. Orlov, S. A. Skory

A COMPLEX WITH BRONZE DISHES OF THE ROMAN PERIOD FROM A BURIAL IN THE CENTRAL CRIMEA

A complex of things found in the destroyed pair burial is reported. It involves 11 articles, including two bronze vessels — a jug referring to a group of provincial-Roman goods and a basin of the Italian production, a unique finding for the Crimea.

Using the method of narrow datings the time of burial is determined by the late 1st cent. — early 2nd cent. A. D.

The composition of thing implements, certain evidence on the burial rite permit interpreting the burial as a Sarmatian one which belonged to persons with the sufficiently high social status.

Одержано 23.01.84.

⁴³ *Смирнов К. Ф.* Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии // ВССА.— М., 1954.— С. 215.

⁴⁴ *Смирнов К. Ф.* Савроматы. Ранняя история и культура сарматов.— М., 1964.— С. 103, 249; *Раев Б. А.* К хронологии римского импорта в сарматских курганах Нижнего Дона // СА.— 1976.— № 1.— С. 124—125.

⁴⁵ *Мелюкова А. И.* Сарматское погребение у с. Олонешты.— Рис. 2, 2; 3, 4; *Кропоткин В. В.* Римские импортные изделия...— № 789.— Рис. 57, 6.

⁴⁶ *Раев Б. А.* К хронологии римского импорта...— С. 132.

Новий сарматський могильник другої половини I — початку II ст. н. е. в Південно-Західному Криму

В. М. Зубар, О. Я. Савеля

Стаття присвячена публікації матеріалів нового сарматського могильника, відкритого поблизу м. Севастополя. На основі нових та вже відомих матеріалів робиться спроба простежити час та динаміку проникнення сарматів у Південно-Західний Крим.

Вивчення історії та культури населення Південно-Західного Криму на рубежі та в перші століття ери розпочато давно, однак досі багато питань ще не вирішені та потребують дальшого поглибленого дослідження. Одним з них є питання, пов'язане з проникненням та осіданням у цьому районі сарматів, яке, незважаючи на те, що в загальних рисах вже намічено хронологічні рамки сарматських міграцій в Крим¹, ще далеко від свого остаточного розв'язання. Без перебільшення можна сказати, що роль сарматів в історії Криму та їх внесок у формування синкретичної пізньоскіфської культури ще явно недооцінюється. З огляду на це дана стаття присвячена публікації нового сарматського могильника, а також визначенню його місця серед одночасових пам'яток південно-західної частини Кримського півострова.

У 1982 р. в межиріччі річок Бельбек та Кача Севастопольською охоронно-новобудовною експедицією Херсонського історико-археологічного заповідника був досліджений курган епохи бронзи, в полі якого були відкриті впускні поховання перших століть нашої ери (рис. 1, 8). Курган був найпівденнішим у курганній групі Мамай-Оба і знаходився в 4,5 км на північний схід від селища Любимівка Нахімовського району м. Севастополя. Значна частина насипу кургану була знесена на початку 60-их років при будівництві польового стану радгоспу ім. С. Перовської, тому експедицією було досліджено лише його південну полу, крізь яку пройшли траншеї плантажів, у результаті чого і були виявлені поховання (рис. 2, 1). Всього в кургані відкрито вісім поховань, причому три з них у траншеї III були розкопані робітниками радгоспу, які передали співробітникам експедиції лише частину речей. У траншеї IV було розчищено п'ять поховань, де вдалося простежити кістяки та поховальний інвентар *in situ* (рис. 2, 1).

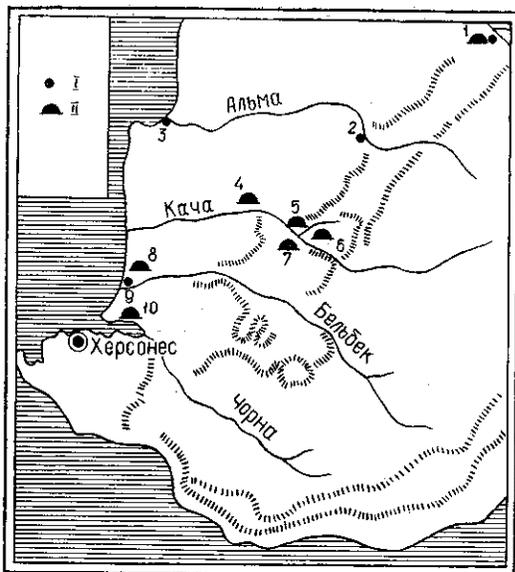
Всі могили, викопані в шарі щільного жовтого суглинку, були з підбоями, овальні в плані і розміщувалися трьома правильними рядами з північного сходу на південний захід. Підбой, як правило, зроблені з північно-західного боку вхідної ями, лише в одному випадку — з північного сходу (траншея IV, мог. 3). У ряді випадків підбой від вхідної ями були відгороджені рядом вертикально поставлених вапнякових плит (рис. 2, 2—5).

Характерною особливістю могильника є наявність в усіх похованнях дитячих або жіночих кістяків. Поховані лежали на спині з витягнутими вздовж тулуба руками. В одній могилі ноги похованої були схрещені в гомілках і при розчистці простежені сліди кошми, на яку було покладено померлу (траншея IV, мог. 2). Орієнтовані скелети головою на південний захід (траншея IV, мог. 2) та південний схід (траншея IV, мог. 3). Поховальний інвентар, як і в інших могильниках Південно-Західного Криму², сконцентрований переважно біля голови чи

¹ Шульц П. Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму // МИА.— 1971.— № 177.— С. 140—141; Раевский Д. С. Скифы и сарматы в Неаполе // МИА.— 1971.— № 177.— С. 148—151; Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму.— К., 1972.— С. 184.

² Богданова Н. А. Погребальный обряд сельского населения позднескифского государства в Крыму // АИЮВЕ.— М., 1982.— Ч. 2.— С. 37.

Рис. 1. Могильники I ст. до н. е.—I ст. н. е. Південно-Західного Криму. 1—Неаполь Скіфський; 2—Усть-Альмінський могильник; 3—Могильник біля с. Завітне; 4—Курган на правому березі р. Кача; 5—6—Кургани біля Бахчисарая; 7—Курган біля радгоспу «Комінтерн»; 8—Курган Мамай-Оба; 9—Могильник Бельбек-IV; 10—Курган біля Братського кладовища. Умовні знаки: I—грунтові могильники, II—впускні поховання в кургани епохи бронзи.

ніг похованих. В одному випадку червонолаковий дворучний кубок покладено в миску (траншея IV, мог. 2). Браслети та персні знаходились поблизу рук, а буси та підвіски в області шийних хребців і з обох боків кістяка.

Поховальний інвентар представлений червонолаковим посудом, скляним бальзамарієм, дзеркалами, браслетами, перснями, фібулами, уламками шкатулки, підвісками-амулетами, зняряддями праці та намістом*.

У похованнях серед знахідок переважають тарілки та чашки. Тарілки з прямовисним та вертикальним краєм на кільцевій підставці (рис. 3, 8—11). Лакове покриття оранжевого відтінку, іноді з металевим блиском. Одна посудина прикрашена по краю врізними лініями. На трьох екземплярах з внутрішнього боку в центрі було клеймо у вигляді ступні ноги (*planta pedis*) (рис. 3, 8, 10, 11), яке в одному випадку було оточене трьома рядами насічок (рис. 3, 10). Аналогічні тарілки часто зустрічаються в могильниках Південно-Західного Криму³, Херсонесі⁴ та інших античних центрах⁵. Судячи за клеймами у вигляді ступні, вони виготовлялись у малоазійських чи самоських майстернях і потрапляли до населення Південно-Західного Криму з Херсонеса, куди такий клеймований посуд ввозився в I ст. н. е.⁶

Чашки: на кільцевому піддоні з округлозагнутим всередину краєм (рис. 4, 1); прямовисні, конусоподібні, на плоскому дні (рис. 5, 2); на кільцевому піддоні з вертикально профільованим краєм, прикрашеним врізною лінією (рис. 4, 13). Всередині двох чашок було відтиснуто клеймо у вигляді розетки (рис. 4, 13; 5, 2). З зовнішнього боку на одному екземплярі було графіті (рис. 5, 2). Чашки описаного типу часто трапляються в могильниках Південно-Західного Криму та датуються I ст. н. е.⁷ Звичайно їх також вважають продукцією малоазійських ке-

* Речі з могильника зберігаються в фондах Херсонеського історико-археологічного заповідника. Колекція № 37052.

³ Гущина И. И. Население сарматского времени в долине р. Бельбек // АИЮВЕ.— М., 1974.— Ч. 1.— С. 38.— Тип. 23.— С. 145.— Рис. 19; Гущина И. И. О локальных особенностях культуры населения Бельбекской долины Крыма в первые вв. н. э. // АИЮВЕ.— М., 1982.— Ч. 2.— С. 21—22.— Тип. 15; Сымонович Э. А. Население столицы позднескифского царства.— К., 1983.— С. 82—83.— Табл. 11—12.

⁴ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического в I—IV вв. н. э.— К., 1982.— С. 65—66.— Рис. 38.

⁵ Сох D. The Greek and Roman Pottery.— New-Haver, 1949.— NN 65—68.— P. 12; Книпович Т. Н. Краснолаковая керамика первых вв. н. э. из раскопок Боспорской экспедиции // МИА.— 1952.— № 25.— С. 298.— Тип 6 (M)—7 (M); Силантьева Л. Р. Краснолаковая керамика из раскопок Илурата // МИА.— 1958.— № 85.— С. 284—285; Забелина В. С. Эллинистическая импортная керамика из Пантикапея // Сообщения ГМИИ.— 1984.— Вып. 7.— С. 147.— Табл. IV, 14—17.

⁶ Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса I—IV вв. н. э.— Харьков, 1970.— С. 132.— Рис. 18.

⁷ Гущина И. И. Население сарматского времени...— С. 37.— Тип. 18.— С. 38.— Тип. 20, 26; Гущина И. И. О локальных особенностях культуры...— С. 22.— Тип. 20.— С. 22.— Тип. 21, 22.

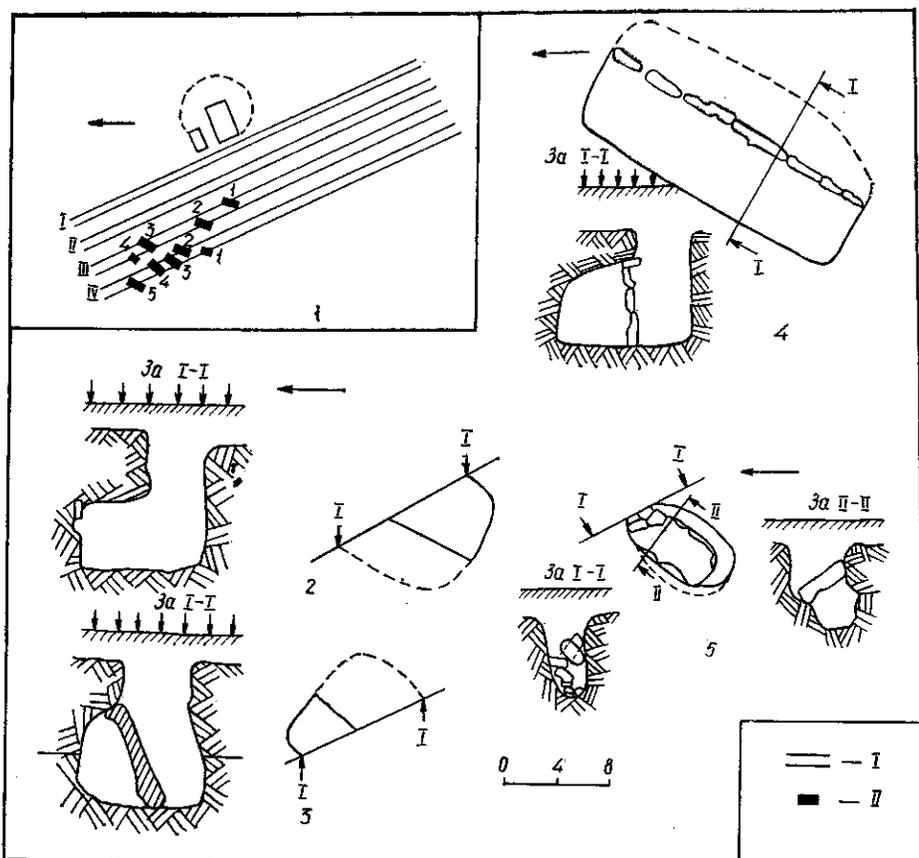

Рис. 2. Поховальні споруди, відкриті в кургані Мамай-Оба: 1 — плантажні траншеї; 2—5 — могили. У м о в н і з н а к и: I — плантажні траншеї; II — підбійні могили.

рамічних центрів⁸. Однак наявність на двох виробках клейма у вигляді розетки змушують віднести їх до продукції самоських керамічних майстерень, звідки продукція ввозилась у Херсонес та інші центри Північного Причорномор'я до кінця I — початку II ст. н. е.⁹

Крім тарілок та чашок, у похованнях виявлено глечики. Два екземпляри з профільованими вінцями, циліндричною горловиною, округлим або напівсферичним тулубом на кільцевому піддоні (рис. 3, 14; 4, 10; 5, 3). Третій був одноручною ойнохоею з округлим тулубом, горловиною, яка трохи розширювалась догори, на плоскому дні (рис. 3, 12). Такі глечики, частина яких, ймовірно, виготовлялась на місці, добре відомі в Херсонесі¹⁰ і, судячи за хронологією поховальних комплексів Бельбекських могильників, датуються I — початком II ст. н. е.¹¹ Очевидно, це дає можливість переглянути датування аналогічних посудин з Херсонеса¹² і звзвити його до I—II ст. н. е.

Червонолакові кубки представлені двома типами. До першого відносяться дві посудини з округлим тулубом, відігнутими назовні вінцями або горизонтально зрізаним краєм та двома петлеподібними ручка-

⁸ Knipowitsch T. Untersuchungen zur Keramik römischer Zeit aus den Griechenstädten an der Nord-Küste des Schwarzen Meers // Der Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Ermitage (Materialien zur römischgermanischen Keramik.— Bd. 4).— Frankfurt, 1929.— Taf. 1, 4, 10, 11.

⁹ Кадеєв В. И. Очерки истории экономики...— С. 133—134.— Рис. 19.— С. 135; Забелина В. С. Указ. соч.— С. 147.— Табл. II, 14—17.

¹⁰ Кадеєв В. И. Очерки истории экономики...— С. 95.— Тип. 4.— Рис. II, 4; Зубарь В. М., Указ. соч.— С. 70.— Тип. 5.— Рис. 45, 4—8.

¹¹ Гущина И. И. Население сарматского времени...— С. 35.— Тип. 1; Гущина И. И. О локальных особенностях культуры...— С. 21.— Тип. 2.

¹² Зубарь В. М. Указ. соч.— С. 70.

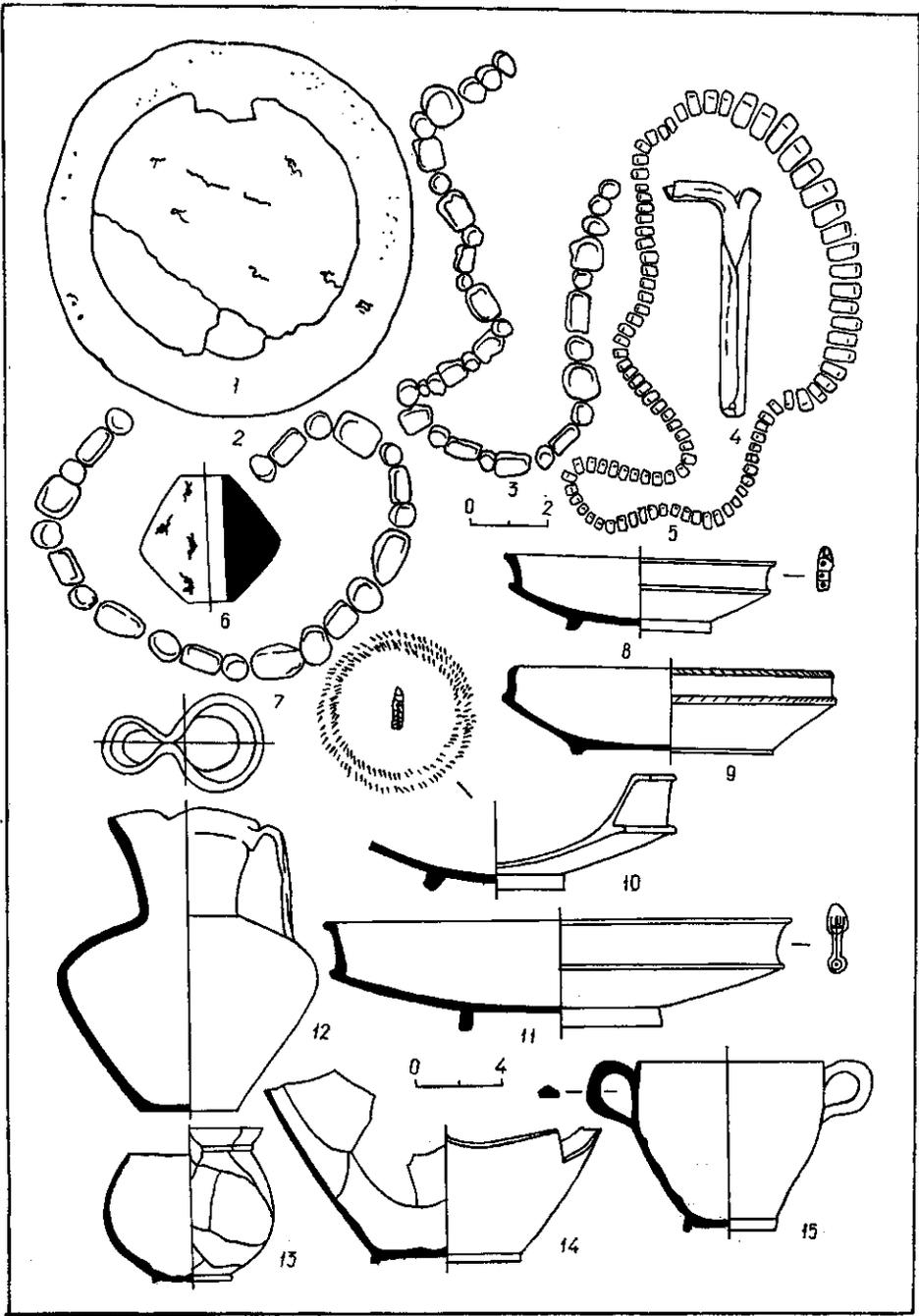

Рис. 3. Речі з поховань в кургані Мамай-Оба: 2–7 — з могили 2 (траншея IV); 1, 8–15 — з могил, відкритих в траншеї III.

ми на невисокому кільцевому піддоні, покриті червоним лаком з металевим блиском (рис. 3, 15; 5, 1). Такі кубки зустрічаються в комплексах I — початку II ст. н. е.¹³ і, очевидно, є малоазійським імпортом у Північне Причорномор'я¹⁴.

¹³ Гуцина И. И. О результатах исследования нового могильника I—II вв. н. э. в Юго-Западном Крыму // КСИА АН СССР.— 1973.— Вып. 133.— С. 83.— Рис. 33, 3; Rădulescu A. Contribuții la cunoașterea ceramicii Romane de uz comun din Dobrogea // Pontica.— 1975.— Т. 8.— Р. 332—333.

¹⁴ Loeschke S. Siggillata. Töpferien in Tschanderli // Ath. Mitt.— 1912.— XXXVII.— S. 368—369.— Fig. 12; Гуцина И. И. О локальных особенностях культуры...— С. 21.

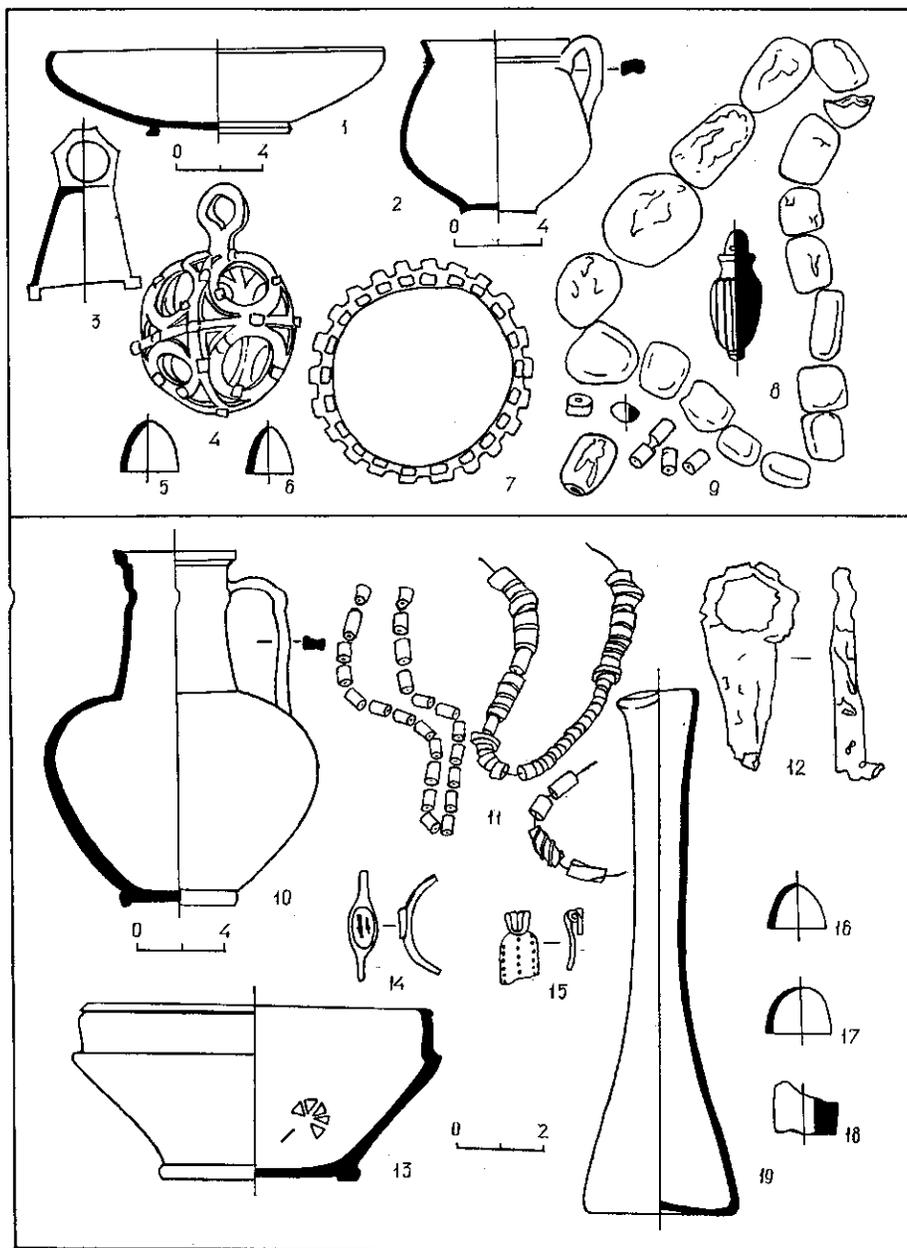

Рис. 4. Речі з поховань в кургані Мамай-Оба: 1—9 — з могили 1 (траншея IV); 10—19 — з могили 4 (траншея IV).

Другий тип представлений червонолаковими кубками з округлим тулубом, із трохи відігнутими назовні вінцями, відділеними від тулуба рельєфною смугою, і невеликою петлеподібною ручкою на низькому кільцевому піддоні (рис. 3, 13; 4, 2). Кубки описаного типу як привізні, так і місцевого північнопричорноморського виробництва в перші століття нашої ери були широко розповсюджені в Північно-Західному Криму та в усіх античних містах Причорномор'я¹⁵. Звичайно цей вид посуду датувався II—III ст. н. е.¹⁶ Однак наявність таких кубків у комплексах I — початку II ст. н. е. в Південно-Західному Криму, а також у могилі № 66 західного некрополю Херсонесу з глиняним баль-

¹⁵ Кадеєв В. И. Очерки истории экономики...— С. 97.— Тип. 4.— Рис. 12, 4; Гушина И. И. Население сарматского времени...— С. 36.— Тип. 13.

¹⁶ Rădulescu A. Op. cit.— P. 338; Зубарь В. М. Указ. соч.— С. 77.

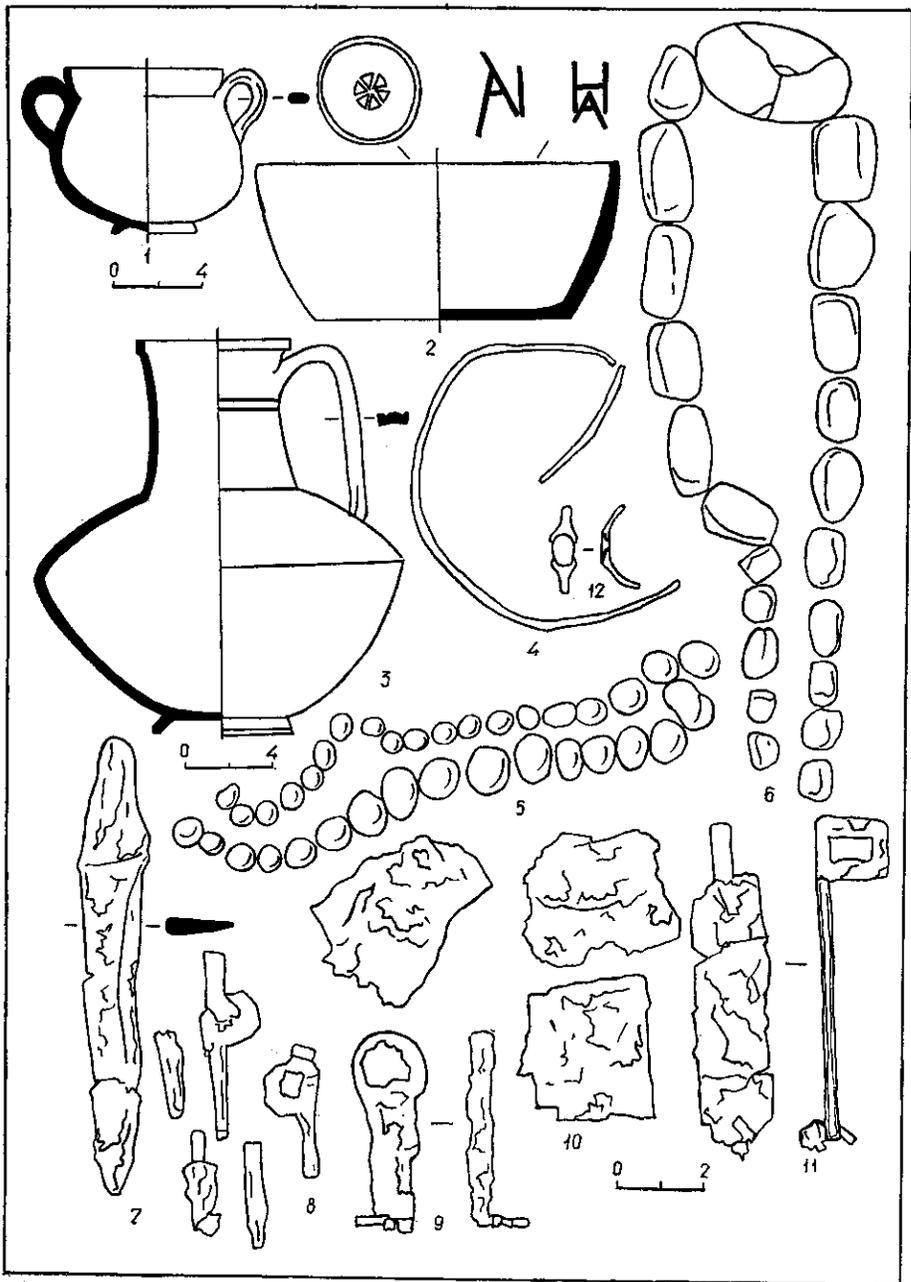

Рис. 5. Речі з поховань в кургані Мамай-Оба: 1—12 — з могили 2 (траншея IV).

замарієм, який не можна датувати пізніше I ст. н. е.¹⁷, дозволяє припустити, що вони з'являються в Херсонесі вже в I ст. н. е. Пізніше, очевидно, за привізними зразками їх виробництво було налагоджено в міських керамічних майстернях¹⁸.

Зі скляних виробів виявлено лише один бальзамарій з високою циліндричною горловиною, відігнутими назовні вінцями, невеликим конусоподібним тулубом, дно трохи ввігнуто всередину (рис. 4, 19). Такі

¹⁷ Зубарь В. М., Бунятян Е. П., Шевченко А. В. Отчет о раскопках Западного некрополя Херсонеса в 1985 г. // НА ИА АН УССР.— 1985.— № 27а.— С. 32.— Рис. 84, 8; 85, 2.

¹⁸ Кадеєв В. М. Очерки истории и экономики...— С. 97.

бальзамарії датуються серединою I — другою чвертю II ст. н. е.¹⁹ і є, очевидно, продукцією херсонеських майстерень²⁰.

Для уточнення датування поховальних комплексів особливе значення мають фібули*. Одна фрагментована фібула, яка піддається визначенню, найбільш близька великій групі пружинних фібул з гладеньким корпусом та невеликим завитком на кінці пластинчастого приймача (рис. 4, 15). Аналогічні фібули були широко розповсюджені в Південно-Західному Криму, Херсонесі та більшості боспорських міст, де вони датуються I — першою половиною II ст. н. е.²¹

Крім фібул у похованнях знайдено браслети з бронзового дроту з загостреними кінцями (рис. 5, 4) та литий масивний браслет, прикрашений по периметру трьома рядами кульок (рис. 4, 7). Останній раніше вважався латенським типом прикрас і їх поява в Криму пов'язувалась з проникненням сюди фракійців або кельтів²². Нещодавно Н. О. Богданова, яка вивчає цей тип браслетів, прийшла до висновку про те, що вони відрізняються від класичних латенських браслетів і є амулетами-символами, які відображають «... єдність трьох найважливіших елементів, що включають у себе культ родючості та споконвічний рух життя»²³.

До розгляду амулетів слід також віднести і бронзову ажурну підвіску (рис. 4, 4). На думку Н. О. Богданової, вона має спільні елементи з браслетами, прикрашеними трьома рядами кульок, та є магічним амулетом, пов'язаним із зображенням всесвіту, чи своєрідним «кишеньковим космосом»²⁴.

У двох могилах трапилися бронзові дзвіночки (рис. 4, 3, 5, 6), які можна розглядати або як іграшки, або як апотропеї²⁵. Враховуючи те, що в одній дитячій могилі три бронзових дзвіночки виявлено разом з браслетом, прикрашеним трьома рядами кульок та ажурною підвіскою-амулетом (рис. 4, 3—7), їх слід розглядати в даному випадку саме в якості апотропеїв, які повинні були допомогти померлому і захистити його в потойбічному світі²⁶.

Крім описаних металевих предметів у могилах знайдено два гладких круглих дзеркала (рис. 3, 1—2), два бронзових персні з овальними вставками із синього та світло-зеленого скла (рис. 4, 14; 5, 12), залізний ніж з прямою спинкою (рис. 5, 7), залізні частини шкатулки (рис. 5, 8—11), залізні ключі (рис. 4, 12; 5, 9) та фрагмент свинцевого невизначеного предмета (рис. 3, 4). З поховань походить велика колекція гагатових, янтарних, скляних, пастових та глиняних намистин різної форми (рис. 3, 3, 5, 7; 4, 9, 11; 5, 5, 6), а також підвіска у вигляді амфорки з так званої «египетської» пасти (рис. 4, 8). За розташуванням намиста в області пояса і рук можна вважати, що ними був обшитий одяг.

За аналізом поховального інвентаря можна говорити про те, що впускні поховання в південній полі кургану Мамай-Оба здійснювались протягом другої половини I — початку II ст. н. е. При цьому перева-

¹⁹ Кунина Н. З., Сорочкина Н. П. Стекланне бальзамарии Боспора // ТГЭ.—Л., 1972.—Т. 13.—С. 161.—Рис. 1 (тип 1, группа 2В).

²⁰ Сорочкина Н. П., Гущина И. И. Стекланне изделия из могильников первых веков н. э. Юго-Западного Крыма // ИКЕАД.—М., 1980.—С. 90.—Рис. 1, 8.

* Фібули були знайдені в трьох могилах (траншея IV, №№ 1, 2, 4), але через їх погану збереженість визначенню піддається лише одна.

²¹ Амброз А. К. Фібулы юга Европейской части СССР // САИ.—1966.—Вып. Д 1-30.—С. 45—46.—Табл. 5, 15, 16; Трейнер М. Ф. Фібулы из Горгиппия // Горгиппия.—1982.—Ч. 2.—С. 115.—Рис. 4, 11—16.

²² Кухаренко Ю. В. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы // СА.—1959.—№ 1.—С. 36.

²³ Богданова Н. А. Семантика и назначение некоторых амулетов из могильников первых вв. н. э. Юго-Западного Крыма // ИКЕАД.—М., 1980.—С. 84.

²⁴ Там же.

²⁵ Морозовская Т. В. Бронзовые пирамидальные колокольчики римского времени в археологических памятниках Северного Причерноморья // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья.—К., 1985.—С. 70—78.

²⁶ Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса // Население и культура Крыма в первые вв. н. э.—К., 1982.—С. 97.

жання кераміки з фігурними клеймами малоазійського та самоського виробництва дає можливість припустити, що більшість поховань здійснено у другій половині I ст. н. е.

Могили з підбоем, південне з відхиленням орієнтування похованих, ноги перехрещені в гомілці та використання при похованні кошми вказують на те, що могильник був залишений населенням з сарматськими рисами. У зв'язку з цим слід підкреслити, що в найранніших похованнях могильників Бельбек-IV та Завітне, де також відзначалась наявність сарматських рис у поховальному обряді, переважала південна з відхиленнями орієнтація, яка згодом поступово замінюється північною²⁷. Це явище, очевидно, слід пов'язувати зі зміною в II ст. н. е. у сармат південної орієнтації північною²⁸.

Наявність у похованнях могильника Мамай-Оба значної кількості античної кераміки, яка поступала сюди з Херсонесу, свідчить про певний вплив на варварське населення античної культури і про прямі економічні контакти населення межиріччя Бельбека та Качі з вказаним античним центром. Цим, очевидно, пояснюється і наявність на червонолаковій чашці грецького графіті, а також серії аналогічних знаків на посудинах з могильника Бельбек-IV²⁹, до якого за конструкцією поховальних споруд та наборами речей найближчі комплекси, що публікуються³⁰.

Впускні поховання, досліджені в кургані Мамай-Оба, близькі також групі аналогічних поховань у курганах Південно-Західної частини Криму. Це, в першу чергу, поховання рубежу нашої ери в кургані, який розкопано на північний схід від Братського кладовища, на півночі нинішнього м. Севастополя³¹ (рис. 1, 10), в кургані, дослідженому Ю. А. Кулаківським на правому березі р. Качі³² (рис. 1, 4), та в трьох курганах поблизу Бахчисарая³³ (рис. 1, 5—7). До цього ж типу поховань, очевидно, відносяться впускні могили в кургани, розташовані на околицях Неаполя Скіфського³⁴, в одному з яких знайдені курильниці сарматського типу³⁵ (рис. 1, 1). Всі ці поховальні пам'ятки, що датуються I ст. до н. е.— II ст. н. е., носять яскраво виражені сарматські риси та свідчать про поступове проникнення сарматів у Південно-Західний Крим³⁶.

Впускні сарматські поховання в кургані епохи бронзи говорять на користь висновку про те, що в цей час сармати ще не повністю втратили притаманні їм норми поховального обряду³⁷. Наявність у сарматів Криму підкурганного обряду поховання свідчить, що частина сарматів ще вела напівкочовий спосіб життя. Ймовірно сармати Криму, подібно аорсам та сіракам Передкавказзя, в цей період, як повідомляє Страбон, «... частиною кочовики, частиною живуть в шатрах та займаються землеробством» (Strab., XI, 1, 7; пер. Г. А. Стратановського).

²⁷ Богданова Н. А. Погребальний обряд сільського населення позднескифского государства в Крыму // АИЮВЕ.— М., 1982.— Ч. 2.— С. 35.

²⁸ Зубарь В. М. Указ. соч.— С. 44.

²⁹ Гущина И. И. О локальных особенностях культуры...— С. 22, 26.— Рис. 13.

³⁰ Гущина И. И. О результатах исследования...— С. 80—85.

³¹ Печенкин Н. М. Раскопки в окрестностях Севастополя // ИТУАК.— 1905.— Вып. 38.— С. 34—37; Мосберг Г. И. К изучению могильников римского времени Юго-Западного Крыма // СА.— 1946.— Т. VIII.— С. 118.— Рис. 1.

³² Кулаковский Ю. А. Отчет о расследованиях в Крыму // ОАК за 1893 г.— СПб.— 1895.— С. 18—19, 117—120.

³³ Кулаковский Ю. А. Отчет об археологических исследованиях в Крыму // ОАК за 1886 г.— СПб., 1898.— С. 62, 159—164; Крис Х. И., Веймарн Е. В. Курган эпохи бронзы близ Бахчисарая // КСИИМК.— 1958.— Вып. 71.— С. 65—71.

³⁴ Бабенчиков В. П. Некрополь Неаполя Скифского // ИАДК.— К., 1957.— С. 94.

³⁵ Троицкая Т. Н. Находки из скифских курганов Крыма, хранящиеся в областном краеведческом музее // ИАДК.— К., 1957.— С. 182.

³⁶ Висотська Т. М. Питання етнічного складу населення Південно-Західного Криму початку н. е. // Археологія.— 1970.— Вып. 23.— С. 91—95.

³⁷ Звичайно впускні поховання в кургани розглядаються як покажчики поступового переходу кочівників до осілості. Див.: Яковенко Э. В. Рядовое скифское население в курганах Восточного Крыма // ДВК.— К., 1970.— С. 131; Ольховский В. С. О населении Крыма в скифскую эпоху // СА.— 1982.— № 4.— С. 66.

Іншими словами, вони знаходились на другій стадії кочування, для якої була характерною наявність постійних літників та зимників, а також стаціонарних могильників³⁸. Велика кількість предметів античного імпорту, знайдених у впускних похованнях того часу (кургани біля Братського кладовища і Мамай-Оба), є яскравим показчиком наявності зв'язків з Херсонесом, звідки до населення Південно-Західного Криму вже в I ст. н. е. надходила продукція античних ремісничих майстерень³⁹.

Аналогічний процес появи впускних сарматських поховань і пов'язане з цим поступове осідання кочовиків на землю археологічно простежене в Передкавказзі⁴⁰, Нижньому Подніпров'ї та Побужжі⁴¹, Подністров'ї та Нижньому Подунав'ї⁴². Разом з цим, поява сарматських поховань I ст. н. е. у ґрунтових могильниках Південно-Західного та Центрального Криму (Неаполь, могильники біля с. Завітне, Усть-Альмінського городища та Бельбек-IV)⁴³ (рис. 1, 1—3, 9) говорить про те, що поряд з напівкочовим способом життя вже в той час у сарматів з'являються ознаки тривалої осілості. Безсумнівно у Південно-Західному Криму вони жили на одних городищах і ховали своїх померлих родичів у одних могилах з пізніми скіфами⁴⁴. Осідання сарматів на землю та їх асиміляція з пізніми скіфами в цьому районі привели до утворення нової синкретичної, але цілком оригінальної матеріальної культури, у створення якої сармати внесли значний вклад⁴⁵. Цей процес змішування сарматів з пізніми скіфами не є чимось унікальним, оскільки добре відомо, що в Подніпров'ї та Подунав'ї сармати значно вплинули на місцеве населення, сприйнявши в той час ряд нових рис матеріальної культури та поховального обряду, що призвело до певних змін етнографічних особливостей культури західносарматських племен⁴⁶.

Очевидно, значний приплив сарматів у Крим та їх змішування з пізніми скіфами привели до відновлення тиску на Херсонес у I ст. н. е. У цей час, як і в правління Скілура, реконструюються оборонні споруди Неаполя⁴⁷, що є, безсумнівно, показчиком посилення пізніх скіфів⁴⁸. Наявність сарматських поховальних комплексів I ст. до н. е.—I ст. н. е. в безпосередній близькості від Херсонесу дозволяє припустити, що тепер скіфи разом з сарматами стали загрожувати місту. Загроза була настільки серйозною, що Херсонес змушений був звернутись за

³⁸ Плетнева С. А. Закономерности развития кочевнических обществ в эпоху средневековья // ВД.—1981.— № 6.— С. 55.

³⁹ Сорочан С. Б. Экономические связи Херсонеса со скифо-сарматским населением Крыма в I в. до н. э.—V в. н. э. // Античные государства и варварский мир.—Орджоникидзе, 1981.— С. 27.

⁴⁰ Берзин Я. Б. К вопросу о кочевничестве сарматских племен в Центральном Предкавказье (III в. до н. э.—IV в. н. э.) // Археология и вопросы истории Северного Кавказа.—Грозный, 1984.— С. 44; Керемов Б. М. Чегемский курган—исследования на новостройках Кабардино-Балкарии.—Нальчик, 1985.— Ч. 2.— С. 224, 227.

⁴¹ Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник.—К., 1972.— С. 9.

⁴² Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первые вв. н. э.—М., 1975.— С. 40; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная.—К., 1984.— С. 87—90; Фокеев М. М. Типы сарматских могильников в Буджакской степи // ИАСЗП.—К., 1986.— С. 157—158.

⁴³ Раевский Д. С. Указ. соч.—С. 148; Богданова Н. О. Могильник I ст. до н. е.—III ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського району // Археологія.—1963.— Т. XV.— С. 95, 108; Высотская Т. Н. Поздние скифы...—С. 79—85; Гущина И. И. О локальных...—С. 26.

⁴⁴ Богданова Н. А. Погребальный обряд...—С. 38.

⁴⁵ Шульц П. Н. Указ. соч.—С. 142—143; Богданова Н. А. Погребальный обряд...—С. 38; Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии.—М., 1984.— С. 123.

⁴⁶ Рикман Э. А. Указ. соч.—С. 70.

⁴⁷ Высотская Т. Н. Неаполь—столица государства поздних скифов.—К., 1979.— С. 10.

⁴⁸ До недавнього часу вважалось, що посилення пізньоскіфського царства в I ст. н. е. було пов'язане з діяльністю скіфських царів Фарзоя та Інісея (див. Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.—1954.— № 36.— С. 31; Высотская Т. Н. Неаполь...—С. 197). Однак П. Й. Каршковський переконливо довів, що немає жодних підстав у Фарзоя та Інісея вбачати пізньоскіфських царів. Скоріше навпаки, нумізматычний матеріал свідчить на користь висновку про те, що вони були ватажками сармат. Див.: Каршковський П. Й. З історії греко-скіфських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї // АП УРСР.—1962.— Т. 11.— С. 120; Каршковський П. О. О монетах царя Фарзоя // АПСЗП.—К., 1982.— С. 66—82.

допомогою до намісника римської провінції Мезія Плавтія Сільвана, завдяки рішучим діям якого загрозу було ліквідовано і скифи були відкинуті від стін міста⁴⁹.

Зубарь В. М., Савеля О. Я.

НОВЫЙ САРМАТСКИЙ МОГИЛЬНИК ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ I — НАЧАЛА II ВВ. Н. Э. В ЮГО-ЗАПАДНОМ КРЫМУ

В статье публикуются материалы нового сарматского могильника, состоявшего из впускных погребений в курган эпохи бронзы, в междуречье рек Бельбек и Кача на территории Нахимовского района г. Севастополя. На основании анализа всех известных в настоящее время впускных сарматских погребений в этом районе Крымского полуострова, авторы приходят к выводу о том, что они являются свидетельством постепенного проникновения и оседания сарматского населения на территории Юго-Западного Крыма. Значительный приток сарматского населения в Крым, очевидно, явился одним из важных условий усиления поздних скифов в середине I в. н. э.

V. M. Zubar, O. Ya. Savelya

NEW SARMATIAN SEPULCHRE OF THE LATE 1ST CENT.—EARLY 2ND CENT. A. D. IN THE SOUTH-WESTERN CRIMEA

The paper is concerned with findings from a new Sarmatian sepulchre that consisted of inlet burials into the Bronze Age barrow in the interfluvium of the Belbek and Kacha rivers in the territory of the Nakhimov District of the city of Sevastopol. Analysis of all the known Sarmatian inlet burials in this region of the Crimean peninsula underlies a conclusion that those burials are an evidence of a gradual penetration and settlement of the Sarmatian population in the territory of the South-Western Crimea. A considerable influx of the population into the Crimea was, probably, one of the important conditions that promoted consolidation of late Scythians in the middle of the 1st cent. A. D.

Одержано 15.11.88.

Пирогівський могильник

Кубишев А. І., Скиба Л. Є.

Публікація присвячена матеріалам зарубинецької культури, виявленим при розкопках Пирогівського могильника в 1968 році. Дається характеристика та аналіз поховального обряду та супроводжуючого інвентаря тридцяти досліджених поховань. Зроблена спроба датування окремих поховань за фібулами та кореляцією їх з різними типами кераміки.

Один з найбільших серед відомих могильників зарубинецької культури був відкритий на південній околиці Києва в 1966 р. співробітниками Інституту археології АН УРСР А. І. Кубишевим та В. О. Круцом. Він знаходився на високому мисі правого корінного берега Дніпра, в одному кілометрі південніше від м. Києва. Мис, зайнятий могильником, являє собою відносно рівну місцевість (200×100 м); витягнуту зі сходу на захід. З півдня та сходу мис має круті схили, з півночі — обмежений глибоким яром.

Пирогівський могильник досліджувався в 1966—1968 та 1970—1972 рр. За цей період була відкрита площа близько 6 тис. кв. м, на

⁴⁹ *Қадеев В. И.* Херсонес Таврический в первых вв. н. э.— Харьков.— 1981.— С. 21.

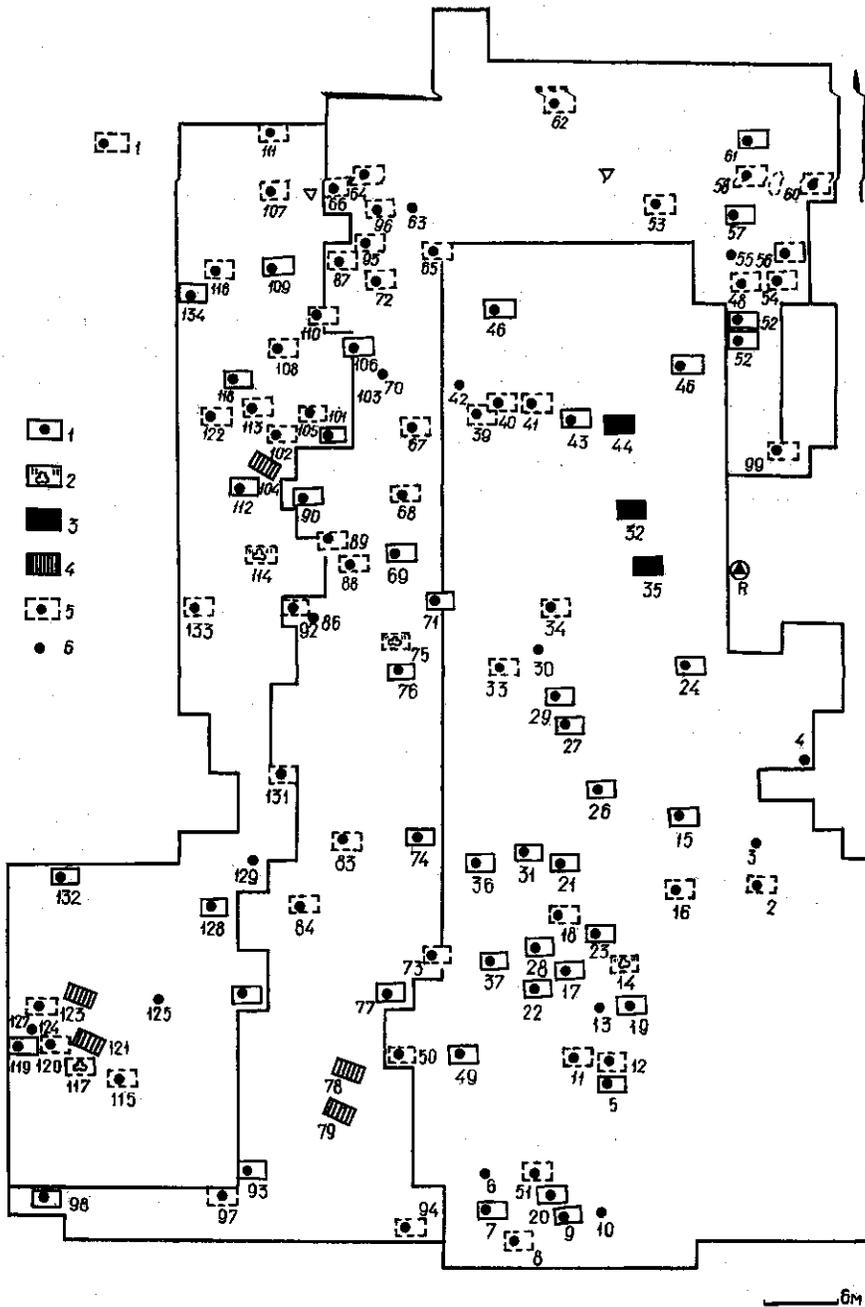

Рис. 1. План розкопаної частини могильника 1966—1968 рр. Умовні знаки: 1 — трупоспалення в могильній ямі, контури якої простежено; 2 — безіменгарне поховання; 3 — трупопокладення; 4 — трипільське трупопокладення; 5 — трупоспалення в могильній ямі, контури якої не простежено; 6 — урнове поховання.

якій виявлено 167 зарубинецьких поховань, поселення та могильник пізньотрипільського часу та скифські поховання VI—V ст. до н. е.

Значний обсяг матеріалів розкопок 1968, 1970—1972 рр. не дає можливості опублікувати їх в одній праці. Тому обмежимося матеріалами 1968 р.— типовими для всього могильника¹.

¹ Публікацію матеріалів 1966—1967 рр. див.: Кубишев А. И., Максимов Е. В. Пироговский могильник // МИА.—1969.—№ 160.—С. 25—38; Кубишев А. И. Деякі підсумки дослідження Пироговського могильника (розкопки 1966—1967 рр.) // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976.—С. 23—41.

Дослідженнями 1968 р. виявлено 30 поховань зарубинецької культури (рис. 1). За особливостями поховального обряду вони подібні до відкритих у попередні роки. Всі поховання являють собою трупоспа-лення: ямні (26), урнові (3), змішане (1). Вони знаходилися на глибині від 0,26 до 0,73 м від сучасної поверхні, як правило, в передматериковому гумусованому шарі і не перекривали одне одне. Очевидно, в дав-

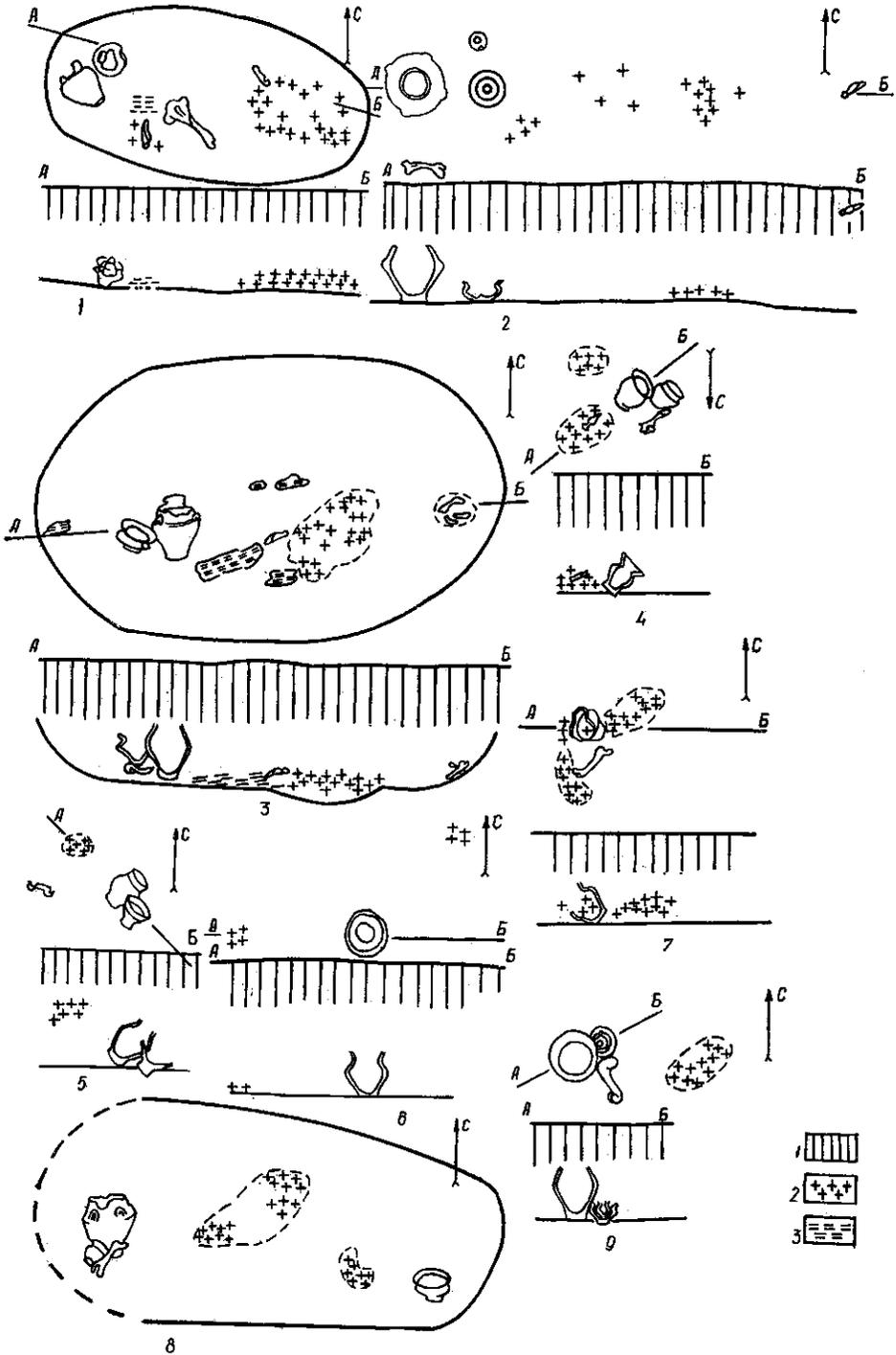

Рис. 2. Плани і розрізи: 1 — п. 100; 2 — п. 109; 3 — п. 101; 4 — п. 108; 5 — п. 105; 6 — п. 113; 7 — п. 110; 8 — п. 106; 9 — п. 120. Умовні знаки: 1 — гумусний шар; 2 — кальциновані кістки; 3 — залишки деревного вугілля, золи.

нину могили мали якісь наземні споруди, про це свідчать рештки дерев'яних стовпів, зафіксовані в трьох могилах (№№ 15, 17, 23). Сліди від таких стовпів відомі й на інших пам'ятках². Поховання здійснювалися в продовгуватих ямах від 1,0 до 2,08 м завдовжки і від 0,6 до 1,3 м у ширину. Контури і розміри могильних ям, на жаль, простежити вдавалося не завжди, тому в деяких випадках приблизні розміри та орієнтація ям подані за розміщенням поховального інвентаря та кальцинованих кісток. Майже всі поховання орієнтовані по лінії схід—захід. Виняток складають пп.* № 102 — з орієнтацією південний захід — північний схід, №№ 105, 115, 129 — з орієнтацією північний захід — південний схід та №№ 100, 130, що мають незначне відхилення по лінії північний захід — південний схід.

Найчастіше розташування кальцинованих кісток в ямних похованнях — традиційне для Середнього Подніпров'я — в східній частині могильної ями, а поховальний посуд — з протилежного боку. Інше розміщення (кістки — в західній, посуд — у східній частині могили) в пп. № 102, 105, 113. У пп. №№ 107, 109 залишки кремації розсипані по всій площі ями (рис. 2). Північну, центральну, східну, південну частини вони займають відповідно в пп. №№ 118, 106 та 134 (рис. 2). Кількість перепалених кісток та їхніх скупчень була різною. Так, у пп. №№ 101, 106, 108, 119, 130, 134 кістки знаходились у двох скупченнях. Інколи уламки перепалених кісток лежали в лінзоподібних невеликих заглибленнях (пп. №№ 100, 101, 120, 131). Розміщення кальцинованих кісток в «анатомічному порядку» простежено в пп. №№ 100, 101, 106, 119, а в п. № 130 окремо лежали уламки черепних кісток. Ця особливість поховального обряду відома на інших зарубинецьких могильниках³.

У пп. №№ 110, 124, 132 перепалені кістки зсипалися в горщик-урну. Урна знаходилася в центрі могильної ями. У пп. №№ 124, 132 за урни правила великі ліпні нелощені горщики, які супроводжувалися поховальним посудом. Поховальний посуд стояв на захід від урни, в п. № 124 виявлені також залишки жертвної їжі.

Поховання № 128 належить до змішаного типу, тобто кальциновані кістки знаходилися і в горщику-урні, і безпосередньо в могильній ямі. Це поховання привертає увагу значною кількістю прикрас. Влаштування могильної ями подібне до ямних поховань (рис. 3).

Кальциновані кістки найчастіше клали в могили без решток поховального вогнища. Тільки в п'яти похованнях (№№ 100, 102, 106, 112, 119) виявлені залишки вогнища (вуглинка) серед перепалених кісток або в заповненні могили. У пп. №№ 101, 128 було багато деревного вугілля, збереглися шматки дерев'яних плах. У могильну яму п. № 107 було покладено шматочок вохри. Цей звичай відомий за попередніми дослідженнями цієї пам'ятки, хоча зустрічається досить рідко.

З поховальним обрядом пов'язаний звичай класти в могили жертвну їжу. Кістки домашніх тварин виявлені в дев'ятнадцяти похованнях. Уперше залишки жертвної їжі були знайдені в урновому похованні № 124.

В усіх похованнях, крім п. № 114, виявлено поховальний інвентар, що складався з глиняного посуду та зрідка прикрас. Вся кераміка потрапляла до могили після кремації, оскільки на ній сліди вогню відсутні. Лише три поховання №№ 111, 114, 117 без посуду. Звичайний його набір складався з горщика, миски, кухля, виявлених у десяти ямних похованнях (№№ 100, 106, 107, 109, 112, 118, 119, 120, 127, 134), в інших знайдено по одній-дві посудини. Характерним був звичай ставити куваль у миску. Прикраси, що входили до поховального інвентаря — теж без слідів вогню, тільки в чотирьох могилах на кальцинова-

² Каспарова К. В. Могильник и поселение у дер. Отвержичи // МИА.— 1969.— № 160.— С. 131; Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи II // АСГЭ.— 1972.— Вып. 14.— С. 55.

* пп.— поховання.

³ Кухаренко Ю. В. Чаплинский могильник // МИА.— 1959.— № 70.— С. 156; Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник...— С. 59.

них кістках виявлені сліди окислів бронзових прикрас і оплавлені скляні намистини.

Матеріали могильника дають можливість зробити деякі висновки про характер поховального обряду зарубинецького населення. Поховання розміщувалися групами або по одному на різній відстані, інколи досить значній. Цікаво, що в розміщенні пп. № 111, 107, 109, 108 (рис. 1) простежується ряд, витягнутий з півночі на південь. Ямні, урнові та змішані поховання знаходилися разом, хоча урнові тяжіють до південної частини могильника.

Поховання з розміщенням кальцинованих кісток у західній частині могили виділяються в окрему групу, але за особливостями похо-

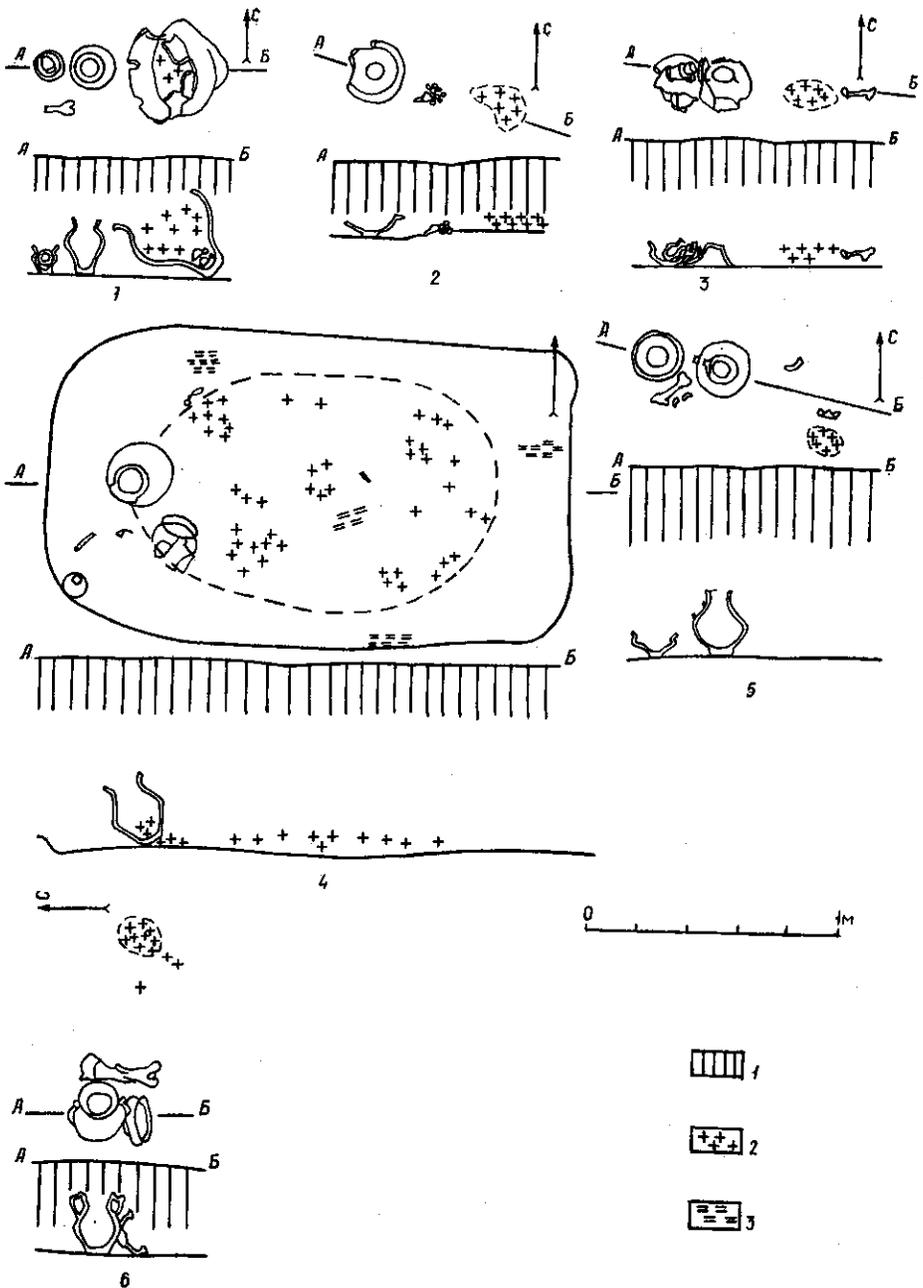

Рис. 3. Плани і розрізи: 1 — п. 124; 2 — п. 125; 3 — п. 127; 4 — п. 128; 5 — п. 129; 6 — п. 133. Умовні знаки: 1 — гумусний шар; 2 — кальциновані кістки; 3 — залишки деревного вугілля, золи.

вального обряду та інвентарем вони не відрізняються від інших і не займають окремої території.

Поховання з «анатомічним розміщенням» кальцинованих кісток не виділяються територіально і не відрізняються якимись особливостями поховального обряду.

Серед поховального інвентаря переважає керамічний посуд: виявлено 61 цілих та фрагментованих посудин. Частина кераміки виготовлена за допомогою ручного гончарного круга, на що вказує симетричність, пропорційність посуду та відбитки осі круга на деяких (п. №№ 105, 124 та ін.). Практично весь посуд мав лощену поверхню, лише в п. №№ 124, 132 урнами були нелощені горщики, а в п. №№ 130, 133 — миски. Кераміка мала, як правило, двобічне якісне лощіння. Переважна більшість кераміки чорного кольору, але трапляються брунатного, світло-брунатного та чорного з брунатною нижньою частиною посудини. Лощена кераміка виготовлялася з добре відмученої глини з домішками піску.

Прикрашалися посудини рідко простим орнаментом: найчастіше — підковоподібними наліпами на плічках (рис. 4, 4, 10, 13, 16, 23, 19). На горщику з п. № 124 заглиблені підківки поєднуються з валиком, що проходить під вінцями. Деякі горщики прикрашені лише валиком під вінцями. Зустрічається також орнамент у вигляді однієї — трьох прокреслених ліній під вінцями. Подібний орнамент є і на кухлях (рис. 4, 17). Особливу увагу привертає миска з п. № 105, на дні якої розмішені три невеликі ямки, а четверта — симетрично — зсередини.

За формами кераміка Пирогівського могильника поділяється на три групи: горщики, миски, кухлі. Окремо стоять два глечики з п. №№ 129, 133.

Для аналізу кераміки ми використали класифікацію, розроблену Є. В. Максимовим та А. І. Кубишевим у статті, присвяченій публікації матеріалів 1966 року. В цілому відомі раніше типи повторюються у нових матеріалах, однак зустрічаються і такі форми кераміки, які потребують внесення деяких доповнень в існуючу класифікацію.

Серед керамічних матеріалів переважають горщики — 22 екземпляри. Вони входять до I, II, III та IV типів.

До I типу належать горщики струнких пропорцій, з витягнутою конічною формою нижньої частини, плавно вигнутими плічками, розташованими у верхній частині посудини (рис. 4, 30). Такий горщик з п. № 119. Нові матеріали дають можливість виділити II варіант цього типу. До нього належить горщик з п. № 132, який має прямі вінця і високі плічка (рис. 4, 24).

II тип складають горщики з округло-біконічним тулубом, що мають плавно чи під кутом відігнуті вінця. Найбільший діаметр проходить по середині висоти посудини (рис. 4, 4, 13, 37). До цього типу належать горщики з п. №№ 101, 109, 128.

Для III типу характерними є випуклобoki горщики з кулястим корпусом. Вінця високі, плавно відігнуті або вертикальні (рис. 4, 7, 23, 34). Цей тип представлений посудинами з п. №№ 105, 122, 124, 127.

IV тип характеризується невисокими опуклобокими горщиками з ледве виділеним краєм та високими лійчастими вінцями (рис. 4, 2, 11, 19). До нього належать горщики з п. №№ 100, 108, 116, 118.

Серед нових матеріалів ми виділяємо в VI тип горщик-урну з п. № 124 з широковідкритими вінцями і горловиною, крутими округлими плічками (максимальний діаметр) і надто звуженим дном (рис. 4, 22).

Горщики п. №№ 100, 105, 124 мають одну-дві грані всередині.

У 1968 р. було виявлено 21 миску I—VI типів.

I тип. Для мисок цього типу виділено три варіанти. До першого належать уже відомі посудини з п. №№ 7, 26, 86. До другого — миска з п. № 87 з невеликим діаметром вінця, широким дном та значною висотою. З останньої третини I ст. до н. е. такі миски поширюються по всій території зарубинецької культури. Миска третього варіанту

з п. № 105 має слабо загнуті вінця, невеликі розміри та кільцевий піддон (рис. 4, 6).

II тип. Миски мають високу конічну ніжку, пустотілу всередині. Вінця прямі, невисокі, трохи відігнуті, всередині мають одну-дві грані. Корпус чітко відокремлений від вінця, інколи обмежений пролощеною лінією. Миски мають округлі випуклі боки. Найбільший діаметр — по вінцях (рис. 4, 15, 21, 36, 38, 41). До цього типу належать миски з пп. №№ 112, 120, 127, 128, 129, 131.

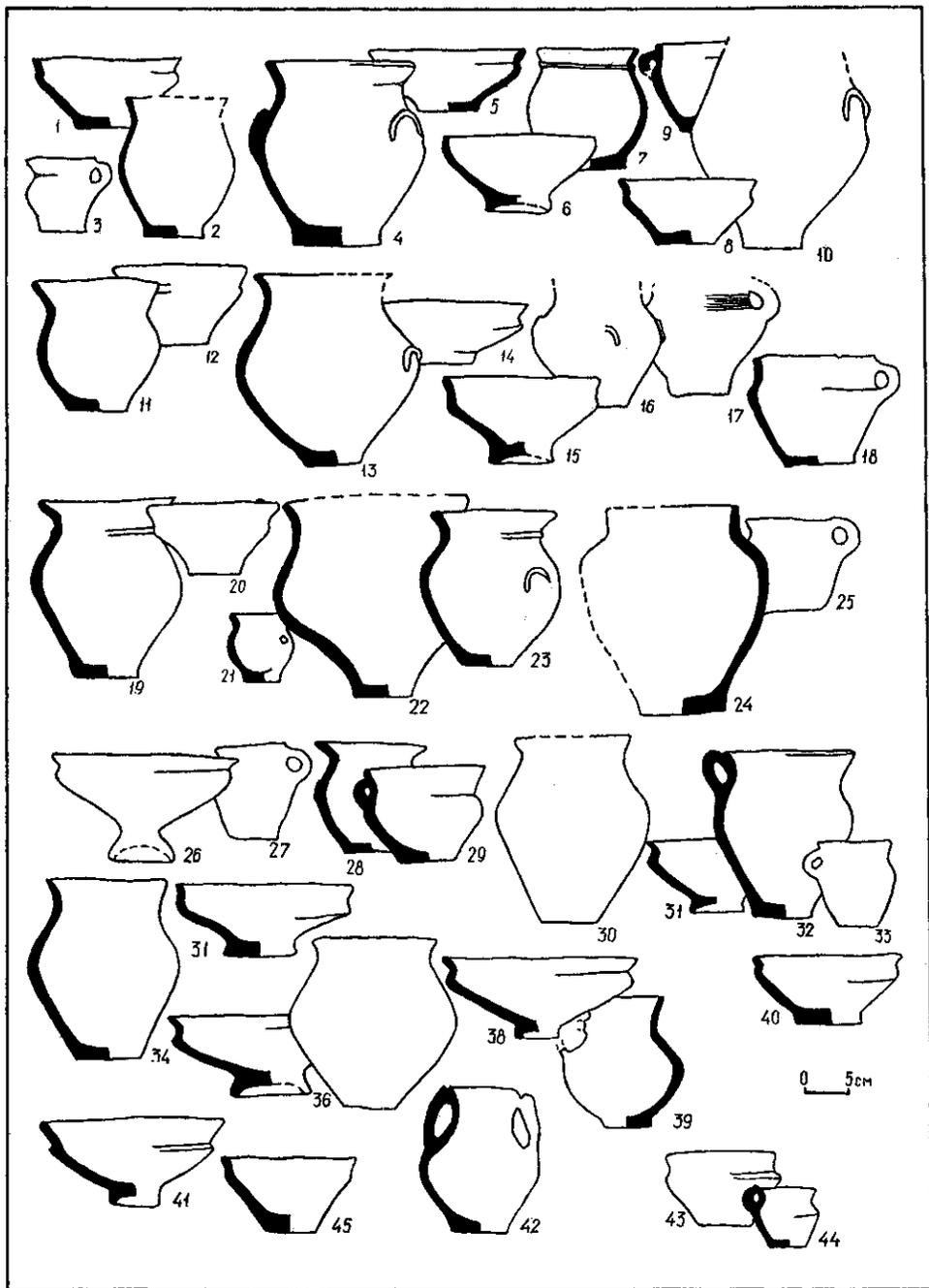

Рис. 4. Кераміка з поховань: 1—3—п. 100; 4, 5—п. 101; 6, 7—п. 105; 8—10—п. 106; 11, 12—п. 108; 13, 14—п. 109; 15—17—п. 112; 18—п. 113; 19, 20—п. 116; 21—23—п. 124; 24, 25—п. 132; 26, 27—п. 127; 28, 29—п. 118; 30—п. 119; 31—33—п. 120; 34—п. 122; 35—п. 125; 36, 37—п. 128; 38, 39—п. 129; 40—п. 130; 41—п. 131; 42—п. 133; 43, 44—п. 134; 45—п. 107.

III тип. Миски цього типу особливо характерні для середньо-дніпровського варіанта зарубинецької культури. За розмірами та формою вони подібні до мисок другого типу, але мають плоске чи циліндричне дно (рис. 4, 1, 5, 14). Це миски з пп. №№ 100, 101, 109, 124.

IV тип. Миски різняться від попереднього типу гострим ребром. Походять з пп. №№ 106, 108, 116, 130, 133, 134 (рис. 4, 8, 12, 20, 43).

V тип. Миски (п. № 107) з максимальним діаметром по вінцях. Вінця невеликі, відігнуті. Нижня частина тулуба висока, конічної форми (рис. 4, 45). Виготовлені неохайно.

Миски з пп. №№ 100, 101, 106, 108, 109, 112, 127, 128, 129, 130 мають одну-дві грані всередині вінець.

До третьої групи посуду належать кухлі, яких виявлено 16 екземплярів. Всі вони подібні до кухлів, виявлених раніше. Середня їх висота складає 8—10 см, однак з пп. №№ 113, 112, 120, 132 походять кухлі вищі — до 17,2 см, хоча за формою однакові (рис. 4, 17, 18, 32).

У похованні № 129 виявлено чорнолощений глечик з відбитою ручкою (рис. 4, 39). Це перший глечик, який виявлено на Пирогівському могильнику. Повних аналогій йому знайти не вдалося.

Із попередніх розкопок могильника вже відома кераміка сарматського походження — курильниця з п. № 73. Вона мала вигляд невеликого горщика з відігнутими, розмежованими ямками, вінцями. У середній частині посудини, біля п'яти ребристих вертикальних ручок, розташовано двадцять наскрізних отворів. Збереглися лише ручки з протилежних боків, решта були відбиті. Такі курильниці — типові для сарматських пам'яток, серед зарубинецьких вони не зустрічалися. Для сарматського посуду характерним є і червоноглиняний дворучний глечик з п. № 133 (рис. 4, 42). Глечик виготовлений ретельно, з добре відмученої глини, має якісне лошіння. Верхній край кожної ручки оформлений у вигляді виступу, що нагадує голову тварини. За формою такі посудини тісно ув'язані з усією сарматською керамікою. Відмінною рисою, за якою їх виділяють в окрему групу, є обробка ручок у вигляді тварини. Інколи фігура тварини настільки схематизована, що її важко відрізнити від звичайної ручки посудини. Глечики з зооморфними ручками датуються великим хронологічним відрізком — I ст. до н. е. — перші століття н. е.⁴ Найближчу аналогію цьому глечику виявлено серед матеріалів з Тірітаки, знайдених на підлозі приміщення будинку III—IV ст. н. е.⁵

Речі сарматського походження виявлені були також і в п. № 128. З цієї могили походить тонка бронзова пластина, закручена в спіральну стрічку шириною 1 см (рис. 5, 13). Такі пластини відомі зі скіфських та сарматських пам'яток. Ними обкручували дерево руків'я нагайки чи древко стріли⁶. Залізне кільце (п. № 128), деформоване при кремації (рис. 5, 12), було основою округлої поясної пряжки, які були розповсюджені у сарматів⁷.

Серед речового матеріалу могильника особливо слід виділити фібули, оскільки вони є основним датуючим матеріалом зарубинецької культури. Виявлені вони в дванадцяти похованнях. У пп. № 100, 124 знаходилося по дві фібули, решта мали по одній. Через недостатню збереженість визначити тип та варіант вдалося лише в десяти випадках.

Найбільш ранньою і рідкісною фібулою для зарубинецької культури є «розчленована» фібула середньолатенської схеми з п. № 129 (рис. 5, 1). Вона близька до фібул типу Мьочвіль, що є характерними для

⁴ Скалон К. М. Изображение животных на керамике // ТОИПК.—Л., 1941.—С. 173—218.

⁵ Кастанаян Е. Г. Лепная керамика Боспорских городов.—Л., 1981.—С. 79.

⁶ Мозолевский Б. Н. Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Украине // СА.—1972.—№ 3.—С. 281; Гей О. А. Погребение сарматского времени у хут. Малан // КСИА АН СССР.—1986.—Вып. 186.—С. 76.—Рис. 6, 7.

⁷ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.—К., 1982.—С. 77.

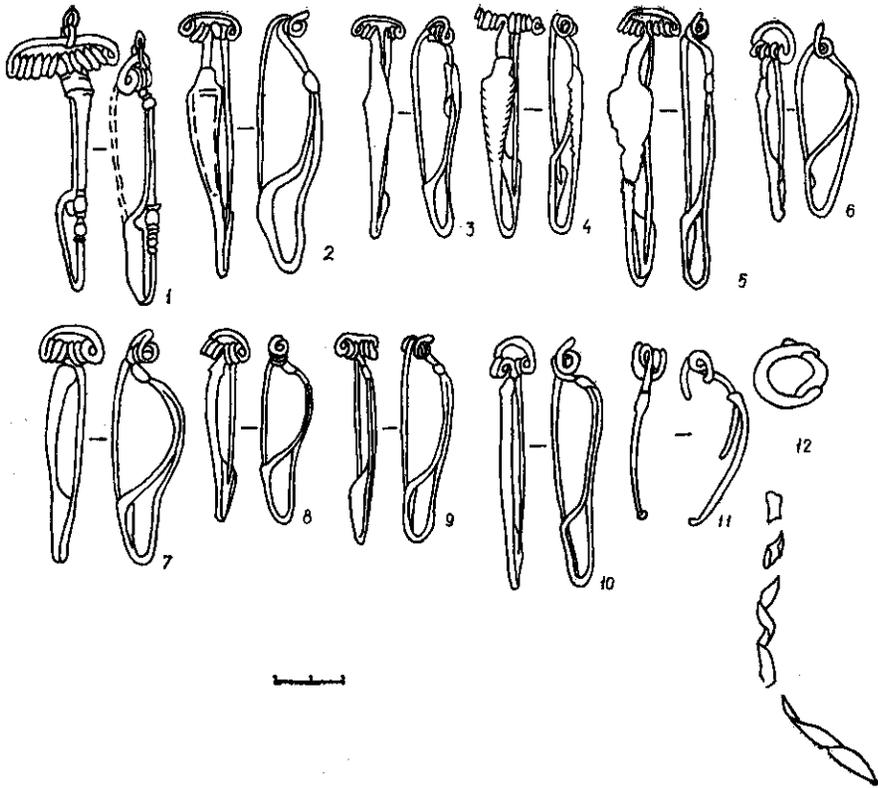

Рис. 5. Фібули та бронзові вироби: 1 — п. 129; 2, 3 — п. 100; 4 — п. 125; 5 — п. 127; 6 — п. 128; 7, 8 — п. 124; 9 — п. 101; 10 — п. 108; 11 — п. 109; 12, 13 — п. 128.

кінця фази ІТС₁ — початку ІТС₂ у Швейцарії та Південній Німеччині. Форма її характерна для періоду ІТС₂⁸.

Дві фібули з пп. №№ 124, 128 мають дугоподібну спинку. Такі фібули А. М. Обломський відносить до варіанта Г₁ типу 2 і датує в межах другої половини II ст. до н. е. — 40 рр. до н. е.⁹ Можливо, до цього варіанта належить фібула з п. № 109 (рис. 5, 11). Фібули з пп. №№ 101, 108 (рис. 5, 9, 10) близькі до варіанта В за класифікацією Й. Костшевського. Час існування подібних фібул тривалий, починаючи з середини II ст. до н. е. й до початку нової ери. На території зарубинецької культури вони з'являються наприкінці II ст. до н. е. й існують все перше століття до н. е.¹⁰

Фібули з пп. № 100 (2 екз.), 125, 127 належать до зарубинецького типу III варіанта і датуються кінцем II—I ст. до н. е.¹¹

Інші прикраси та їхні рештки виявлені в незначній кількості, що є характерним для Середнього Подніпров'я. З пп. №№ 100, 128 походять намисто чи бісер у вигляді дрібнесеньких кульок. Залишки оплавлених пастових чи скляних намистин виявлені в пп. №№ 100, 125. Уламок бронзової пронизки з перекрученого дроту знайдено в п. № 115.

Нижня хронологічна межа Пирогівського могильника встановлюється за «розчленованими» фібулами з пп. №№ 26, 129 — не раніше другої чверті — кінця II ст. до н. е.¹² Кінцева дата могильника визначається пізньолатенськими фібулами I ст. н. е.

⁸ Каспарова К. В. Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи Латена // АСГЭ.— 1984.— Вып. 25.— С. 115.— Рис. 3, 10, 11, 14.

⁹ Обломский А. М. Верхнеднепровский вариант зарубинецкой культуры: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1983.— С. 8.

¹⁰ Каспарова К. В. Хронология зарубинецкой культуры Припятского Полесья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— Л., 1981.— С. 15.

¹¹ Там же.

¹² Там же.— С. 14.

Аналіз кераміки Пирогівського могильника, кореляція фібул з керамікою дозволяють виділити більш ранні та більш пізні типи кераміки, провести хронологічне розмежування поховань.

«Розчленована» фібула з п. № 129 поєднувалася лише з мискою II варіанта та глечиком. Миски II варіанта зустрічаються з горщиками II варіанта. З цими ж горщиками поєднуються миски III варіанта. Слід відзначити, що миски III варіанта в похованнях, досліджених у 1968 р., зустрічалися з горщиками I—IV, VI варіантів. Можливо, що вони з'явилися ще у другій половині II ст. до н. е. й побутували все перше століття до н. е.

Очевидно, більшість досліджених у 1968 р. поховань належать до I ст. до н. е., серед яких найраннішими є урнові пп. №№ 124, 132 та змішаного типу № 128.

Нижче подаємо стислий опис поховань (без пізнотрипільських та скіфських). Майже всі поховання орієнтовані по лінії схід — захід. Інша орієнтація відзначена в описі.

Поховання № 100, ямне. Могильна яма орієнтована з невеликим відхиленням до північного заходу — південного сходу. Приблизні розміри ями — $1,35 \times 0,7$ м. Дно ями на глибині $0,42$ — $0,48$ м. У східній частині — скупчення кальцинованих кісток розмірами $0,45 \times 0,28$ — $0,38$ м в лінзоподібній заглибині, викладені в анатомічному порядку. Черепні кістки — в західній частині скупчення, потім рештки ребер, кістки кінцівок. Декілька кальцинованих кісток виявлені біля горщика. Там же були і вуглинки. Кістка жертвової їжі знаходилася на відстані $0,3$ м на схід від посуду (рис. 2, 1).

Інвентар: горщик, миска з кухлем всередині — чорнолощені (рис. 4, 1—3). Дві бронзові фібули зарубинецького типу (рис. 5, 2, 3); одна — на черепних кістках, інша — недалеко від горщика. Залишки бронзових і пастових намистин (бісер) прикипіли до черепних кісток.

Поховання № 101, ямне. Розміри могильної ями — $1,92 \times 1,15$ м. Дно — на глибині $0,5$ м. У центральній частині ями в лінзоподібній заглибині — скупчення кальцинованих кісток розмірами $0,3 \times 0,3$ м, викладене в анатомічному порядку. Друге невелике скупчення — в східній частині. На дні могили простежувались залишки горілих плах у вигляді деревного вугілля. Шматки вугілля знаходилися й під кістками. Кістка жертвової їжі лежала під мискою (рис. 2, 3).

Інвентар: горщик, миска — чорнолощені. Горщик великий, прикрашений трьома наліпними підківками (рис. 4, 4, 5). Бронзова фібула — на черепних кістках (рис. 5, 9).

Поховання № 102, ямне. Могильна яма орієнтована: північний схід — південний захід. Контури та розміри ями не встановлені. Дно — на глибині $0,32$ — $0,34$ м. У західній частині — скупчення кальцинованих кісток розмірами $0,5 \times 0,3$ м. Кілька кісток лежало в $0,1$ м на схід від горщика. У скупченні кальцинованих кісток — невелика кількість шматочків деревного вугілля. Кістка жертвової їжі лежала з західного боку кухля.

Інвентар: кухоль чорнолощений.

Поховання № 105, ямне. Могильна яма орієнтована: північний захід — південний схід. Контури та розміри ями не встановлені. Дно — на глибині $0,4$ м. У західній частині ями на глибині $0,2$ м — скупчення кальцинованих кісток розміром $0,11 \times 0,09$ м. Кістка жертвової їжі лежала на відстані $0,22$ м західніше від посуду (рис. 2, 5).

Інвентар: чорнолощені горщик, миска — у східній частині (рис. 4, 6, 7).

Поховання № 106, ямне. Розміри ями — $2,08 \times 0,9$ м. Дно — на глибині $0,42$ — $0,45$ м. У центральній частині ями — два скупчення кальцинованих кісток. У першому — кістки викладені в анатомічному порядку, розміри — $0,55 \times 0,3$ м. Друге скупчення, розміром $0,13 \times 0,1$ м, мало кістки кінцівок, суглобів та хребців. Серед кісток — кілька невеличких шматків деревного вугілля. Кістка жертвової їжі лежала біля кухля і горщика (рис. 2, 8).

Інвентар: горщик, кухоль — чорнолощені — в західній частині ями, а миска — в східній (рис. 4, 8—10). Залишки бронзових окислів виявлені на деяких кістках.

Поховання № 107, ямне. Дуже пошкоджене. Контури та розміри ями не встановлені. Дно — на глибині 0,28—0,3 м. Кальциновані кістки — по всій площі поховання. На відстані 0,1 м на південний схід від горщика — невеличкий шматок вохри. Кістка жертвовної їжі — між горщиком і мискою.

Інвентар: горщик, миска з кухлем всередині — в східній частині ями.

Поховання № 108, ямне. Контури та розміри могильної ями — не встановлені. Дно — на глибині 0,4 м. У східній частині — два скупчення кальцинованих кісток розмірами 0,25×0,15 м та 0,15×0,12 м. Кістка жертвовної їжі лежала північніше горщика (рис. 2, 4).

Інвентар: горщик, миска — чорнолощені (рис. 4, 11, 12). Бронзова дротяна фібула — на черепних кістках (рис. 5, 10).

Поховання № 109, ямне. Приблизні розміри ями — 1,8×0,7 м. Дно — на глибині 0,3 м. Кальциновані кістки розсіяні по всій площі поховання. Найбільше їх скупчення — на відстані 0,75 м на схід від миски. Кістка жертвовної їжі лежала на південь від посуду (рис. 2, 2).

Інвентар: горщик, миска, частина кухля — чорнолощені (рис. 4, 13, 14). Кухоль знаходився північніше від горщика та миски і був перекинутий догори дном. На глибині 0,1 м знайдено фібулу, яка відтягнута оранкою на 1,8 м від горщика (рис. 5, 11).

Поховання № 110, урнове (?), дуже пошкоджене оранкою. Контури та розміри могильної ями не встановлені. Дно — на глибині 0,35 м. Біля горщика-урни — два скупчення кальцинованих кісток. Кістки знаходилися і під горщиком (горщик розпався) (рис. 2, 7).

Інвентар: уламок бронзової шпильки (стержень з трьома насічками), уламок бронзової фібули (частина пружини з голкою) — серед кальцинованих кісток.

Поховання № 111 (ямне) дуже пошкоджене оранкою. Контури та розміри могильної ями не встановлені. Скупчення кальцинованих кісток розміром 0,3×0,3 м знаходилося на глибині 0,2—0,24 м.

Інвентар: три уламки залізної дуже корозованої фібули — біля черепних кісток. Кераміка відсутня.

Поховання № 112, ямне. Розміри могильної ями — 1,38×0,8—1,0 м. Дно — на глибині 0,56—0,58 м. У східній частині ями — скупчення кальцинованих кісток розміром 0,5×0,2 м. У заповненні поховання трапилося кілька шматочків деревного вугілля. Кістки жертвовної їжі (гомілкова кістка та три ребра) знаходилися північніше від посуду.

Інвентар: горщик, миска, кухоль — чорнолощені (рис. 4, 15—17).

Поховання № 113, ямне. Контури та розміри могильної ями не встановлені. Дно — на глибині 0,65 м. У західній частині ями — невелике скупчення кальцинованих кісток. Декілька кальцинованих кісток знайдено в північно-східній частині ями (рис. 2, 5).

Інвентар — кухоль світло-жовтого кольору — в східній частині ями (рис. 4, 18).

Поховання № 114, ямне. Контури та розміри могильної ями не встановлені. Дно — на глибині 0,6 м. У східній частині ями — скупчення кальцинованих кісток розміром 0,2—0,3×0,45 м. Західну частину скупчення займають черепні кістки. Західніше, на відстані 0,4 м знаходилися кістки жертвовної їжі (гомілкова кістка та рештки трьох ребер).

Інвентар відсутній.

Поховання № 115, ямне. Могильна яма орієнтована: північний захід — південний схід. Контури та розміри могильної ями не встановлені. Дно — на глибині 0,3 м. У східній частині ями — скупчення кальцинованих кісток розміром 0,82×0,5 м. Кістка жертвовної їжі — біля горщика.

Інвентар — горщик дуже погані збереженості. Збереглася лише

нижня частина. Серед кальцинованих кісток трапився фрагмент голки бронзової фібули; у східній частині скупчення — бронзова пронизка з перекрученого дроту, оплавлена скляна намистина.

Поховання № 116, ямне. Дуже пошкоджене оранкою. Контури та розміри могильної ями не встановлені. Дно — на глибині 0,26 м. У східній частині ями — скупчення кальцинованих кісток розміром 0,25×0,15 м.

Інвентар: горщик та миска — чорнолощені (рис. 4, 19, 20).

Поховання № 117, ямне. Контури та розміри могильної ями не встановлені. На глибині 0,28 м виявлено два скупчення кальцинованих кісток розмірами 0,18×0,1 та 0,32×0,2 м.

Інвентар відсутній.

Поховання № 119, ямне. Приблизні розміри могильної ями — 1,35×0,6 м. Дно — на глибині 0,56 м. У центральній та східній частинах ями — скупчення кальцинованих кісток розмірами 0,35×0,2 та 0,3×0,2 м. У східному скупченні кістки викладено в анатомічному порядку. Шматочки деревного вугілля знаходилися в заповненні могили та скупченні кальцинованих кісток.

Інвентар: горщик, миска, кухоль — чорнолощені (рис. 4, 30).

Поховання № 120, ямне. Контури та розміри могильної ями не встановлені. Дно — на глибині 0,48 м. У східній частині ями, в лінозоподібній заглибині — скупчення кальцинованих кісток розміром 0,3×0,2 м. Кістка жертвової їжі — південніше від посуду (рис. 2, 9).

Інвентар: два кухлі, миска — чорнолощені (рис. 4, 31—33).

Поховання № 122, ямне. Контури та розміри могильної ями не встановлені. Дно — на глибині 0,38 м. У східній частині — скупчення кальцинованих кісток розміром 0,5×0,18—0,2 м. Кістка жертвової їжі знаходилася східніше горщика.

Інвентар — горщик брунатного кольору (рис. 4, 34).

Поховання № 124. Урнове. Контури та розміри могильної ями не встановлені. Дно — на глибині 0,5 м. Кальциновані кістки знаходилися в ліпному горщику-урні. Роздавлена урна лежала на боці. На південний захід від урни — залишки кісток жертвової їжі (рис. 3, 1).

Інвентар: горщик, миска з кухлем всередині (рис. 4, 21—23) — розміщені західніше від урни. В урні, на самому дні, — дві бронзові дротяні фібули (рис. 5, 7, 8). Серед кальцинованих кісток — частина бронзової прикраси, дуже оплавленої.

Поховання № 125, ямне. Контури та розміри могильної ями не встановлені. Дно — на глибині 0,3 м. У східній частині — скупчення кальцинованих кісток розміром 0,2×0,3 м (рис. 3, 2).

Інвентар: миска, бронзова фібула зарубинецького типу (рис. 4, 35; 5, 4). Біля фібули — шість скляних намистин без слідів вогню.

Поховання № 127, ямне. Контури та розміри могильної ями не встановлені. Дно — на глибині 0,5 м. У східній частині — скупчення кальцинованих кісток розміром 0,2×0,1 м (рис. 3, 3).

Інвентар: горщик, миска з кухлем всередині — чорнолощені. Збереженість та випал погані (рис. 4, 26, 27). Бронзова фібула — серед скупчення кальцинованих кісток (рис. 5, 5).

Поховання № 128. Змішаного типу. Могильна яма прямокутної форми, розміри — 2,0×1,3 м. Контури ями простежувалися з глибини 0,2 м. Дно — на глибині 0,7 м. Кальциновані кістки займали всю центральну і східну частини ями. Певна їх кількість розміщувалася в чорнолощеному горщику-урні, що знаходився в західній частині ями. Могильна яма заповнена обпаленим ґрунтом з залишками великих шматків деревного вугілля. Залишки плах виявлені в західному, північно-західному, східному та південно-східному кутках (рис. 3, 4).

Інвентар — чорнолощена миска. Серед кальцинованих кісток виявлено бронзову фібулу, залишки якоїсь бронзової прикраси, залізну пряжку. У горщику-урні знайдено залишки бронзового виробу з перекрученої пластини, орнаментованої по краях крапками. Сліди прикипілих прикрас виявлено на деяких кістках (рис. 5, 6, 12, 13).

Поховання № 129, ямне. Могильна яма орієнтована: південний

схід — північний захід. Контури та розміри ями не встановлені. Дно — на глибині 0,73 м. У східній частині — скупчення кальцинованих кісток розміром $0,2 \times 0,2$ м. Кістка жертвовної їжі — між глечиком та мискою (рис. 3, 5).

Інвентар: глечик з відбитою ручкою та миска — чорнолощені (рис. 4, 38, 39). Бронзова фібула з залишками ланцюжка знаходилася в східному кутку скупчення кальцинованих кісток (рис. 5, 1).

Поховання № 130, ямне. Могильна яма орієнтована: північ — північний захід — південь — південний схід. Контури та розміри ями не встановлені. Дно — на глибині 0,5—0,53 м. Скупчення кальцинованих кісток розмірами $0,1 \times 0,1$ м та $0,3 \times 0,15$ м — у центральній та східній частинах. У меншому скупченні зосереджені черепні кістки. Кістка жертвовної їжі — недалеко від горщика.

Інвентар — горщик чорнолощений, миска ліпна коричневого кольору (рис. 4, 40). Горщик прикрашений п'ятьма наліпними підківками.

Поховання № 131, ямне. Контури та розміри могильної ями не встановлені. Дно — на глибині 0,4 м. У східній частині ями, в лінзоподібній заглибині — скупчення кальцинованих кісток розміром $0,4 \times 0,25$ м. Кістки великі, діагностичні. Кістка жертвовної їжі — південніше від посуду.

Інвентар — розвал горщика та перекинута догори дном миска — чорнолощені. Серед черепних кісток є уламок залізної речі (частина фібули?).

Поховання № 132, урнове. Могильна яма овальної форми, розміри $1,1 \times 0,8$ м. Дно — на глибині 0,65 м. Кальциновані кістки — в ліпному нелощеному горщику-урні. Урна — в центрі ями.

Інвентар — два кухля (рис. 4, 24, 25), що знаходились західніше урни.

Поховання № 133, ямне. Контури та розміри могильної ями не встановлені. Дно — на глибині 0,35 м. У східній частині — скупчення кальцинованих кісток розміром $0,15 \times 0,15$ м. Кістка жертвовної їжі — західніше кальцинованих кісток (рис. 3, 6).

Інвентар — глечик з двома ручками червонуватого кольору (рис. 4, 42) та ліпна нелощена миска.

Поховання № 134, ямне. Могильна яма овальної форми, розміром $1,18 \times 0,78$ м. Дно — на глибині 0,37—0,4 м. Невелика кількість кальцинованих кісток розміщена двома скупченнями в східній та південній частинах ями. Кістка жертвовної їжі лежала на північ від горщика.

Інвентар — горщик, миска з кухлем всередині (рис. 4, 43, 44). Від горщика збереглася лише нижня частина.

А. И. Кубышев, Л. Е. Скиба

ПИРГОВСКИЙ МОГИЛЬНИК

Публикация посвящена материалам зарубинецкой культуры, обнаруженным при раскопках Пироговского могильника в 1968 году. Открыто тридцать погребений, из них 26 ямных, 3 урновых и 1 смешанного типа. Дается характеристика погребального обряда и сопровождающего инвентаря. Сделана попытка датировки отдельных погребений по фибулам и корреляции их с различными типами керамики.

A. I. Kubyshev, L. E. Skiba

PIROGOVIAN SEPULCHRE

The paper is devoted to materials of the Zarubinecian culture found during excavations of the Pirogovian sepulchre in 1968. 30 burials were discovered among which 26 pit ones, 3 urn and 1 mixed type burial. Funeral ceremony and accompanying stocks are characterized. An attempt is made to date certain burials by fibulae and to correlate them with different types of ceramics.

Одержано 12.12.87.

Городищенський скарб з Волині

М. М. Кучінко, Р. С. Орлов

Скарб давньоруських прикрас з с. Городище під Луцьком, загальною вагою 1398,7 г знайдено в давньоруській будівлі під час розкопок у 1983 році. До його складу входять 5 гривен, 3 браслети і намисто, що належали місцевій «племінній» верхівці — боярам.

Скарб давньоруських срібних прикрас знайдено в 1983 р. під час розкопок давньоруського городища, що знаходиться в центральній частині «племінної» території волинян — неподалік від місця злиття р. Чорногузки з р. Стир, правій притоки р. Прип'ять (рис. 1, 1). Пам'ятка розміщувалась за південно-західною околицею с. Городище Луцького району Волинської області. Мис, що займає чотириметрове підвищення серед болота, відділений зі східного, напільного боку, валом і ровом із в'їздом на майданчик городища.

Культурний шар городища з 1977 р. вивчався експедицією Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки¹. На 1985 р. досліджено понад 2,5 тис. кв. м площі, на якій трапилося 25 житлових та 35 господарчих споруд. У цих спорудах, крім глинобитних печей, звичайних для населення, яке займається хлібопекарською справою, та жорнових каменів від млинового наставу, виявлено сліди іншої ремісничої діяльності: кісторізної (заготовки), гончарної, кольорової металообробки (тиглі, лячки, шлаки). Значна кількість уламків глиняного посуду в культурному шарі походить з трьох гончарних майстерень, де в одній і двоярусних горнах випалювалися різні керамічні вироби, зокрема, і фігурки тварин.

Деякі категорії знахідок — наконечники списів і стріл, шпори, вудила, псалії — дають можливість розглядати пам'ятку, як укріплений «племінний» центр з певними військово-адміністративними функціями.

Ця думка підтверджується і скарбом срібних прикрас з будівлі № 11 (розкоп 6), що знаходиться в східній частині городища, де потужність культурного шару досягала 1,2 м². За речами можна точніше датувати комплекс та простежити обставини збереження цінностей.

Будівля № 11, розмірами 3,6×4,2 м, була заглиблена у материк до 2,2 м. Вона мала три сходишки у східній стіні та виразне вертикальне розміщення об'ємів. Нижче рівня підлоги простежувались дві господарчі ями, канава і бортики — опора дерев'яного покриття підлоги «на мостках». Навпроти входу, посередині західної стіни в материковому суглинку вирізана піч, розмірами 1,4×1 м. Глиняна обмазка і попіл від цієї або, можливо, іншої печі, зустрінуті на дні та стінах будівлі (рис. 1, 3). На південь від печі, біля стіни, на глибині 2,3 м трапився скарб. Він зберігався у шкіряному мішку, від якого простежені зотлілі шматки. Очевидно, будівля № 11 являє собою підкліть житлової будівлі — горниці або світлиці. Сама підкліть мала службове призначення — правила за поварню, на що вказують піч, уламки тарного посуду, ями для припасів (рис. 2, 1, 2).

Склад скарбу.

Скарб, що дійшов до нашого часу повністю (за винятком кількох поламаних намистин), складається з 5-ти шийних гривен, трьох браслетів, 6 цілих і кількох фрагментів намистин, покритих зерню.

Гривна 1, діаметром 15 см, в перетині — 1 см, порожниста, плетена з двох, скручених разом дротиків: круглого — до 2,5 мм в перетині і тонкого, складеного з двох тонких дротинок, тобто «скані». Наконеч-

¹ Кучинко М. М. Некоторые итоги исследований древнерусского городища у с. Городище на Волини // Тезисы докладов Советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии (Киев, сентябрь, 1985). — М., 1985. — С. 83—84.

² Кучинко М. М. Звіт про археологічні дослідження в с. Городище Луцького району Волинської області в 1983 р. // НА ІА АН УРСР. — 1983/92. — С. 9—12.

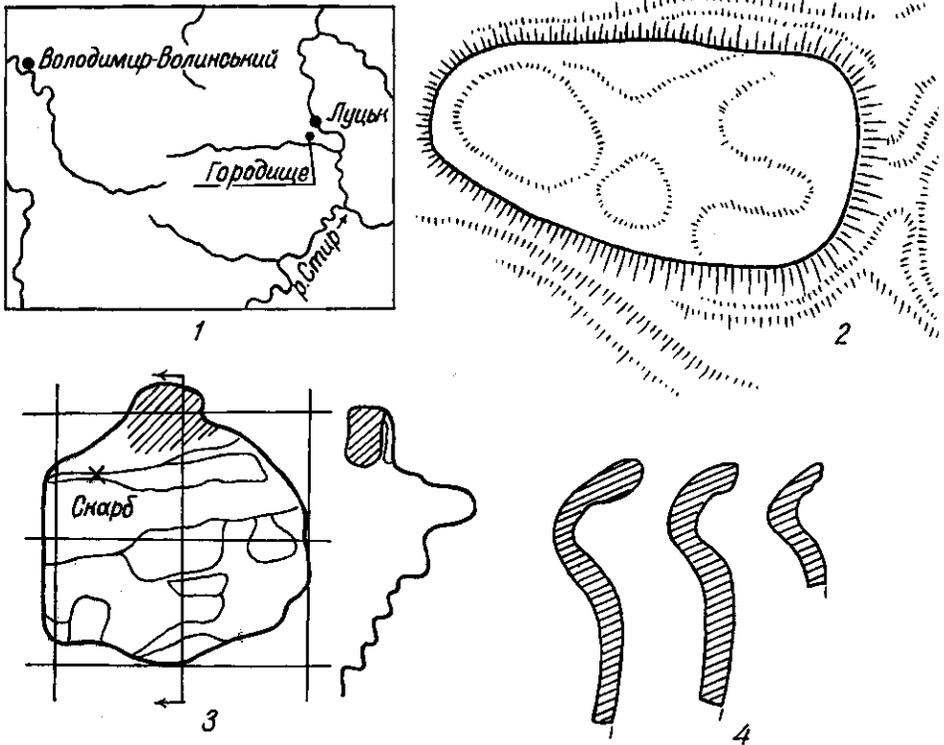

Рис. 1. Давньоруська пам'ятка біля с. Городище: 1 — розміщення пам'ятки на карті Волинської землі; 2 — план городища; 3 — план будівлі № 11; 4 — вінця посудин з будівлі № 11.

ники масивні, чотиригранні біля основи, сплюснені на кінцях до платівок. Замок — з двох дротяноподібних гачків, закручених у спіраль на кінцях (рис. 3, 1; 4, 1). Вміст срібла — до 85%*, вага — 123,8 г.

Гривна 2, діаметром 19,5 см, в перетині — 1,7 см, порожниста, плетена з двох товстих скручених разом дротів до 4,2 мм в перетині, через які перепущений тонкий «сканий» дріт (з двох тонких дротів). Зовні гривна оплетена таким же «сканим» дротом. Наконечники сплюснені, закручені на кінцях у трубочки, декоровані з зовнішнього боку пунсонним орнаментом: двома рядами кілець з крапкою всередині і рядом крапок (рис. 3, 2; 4, 2). Вміст срібла 60%, вага — 341,8 г.

Гривна 3, діаметром 19 см, в перетині — до 1,8 см, порожниста, плетена з двох скручених разом дротів до 4,2 мм в перетині. Наконечники сплюснені, закручені на кінцях у трубочки. Один з них декоровано пунсоном — кільцями по краю і хрестоподібною фігурою посередині (рис. 3, 3; 4, 3). Вміст срібла 70%, вага — 304,7 г.

Гривна 4, діаметром 18,6 см, в перетині — до 1,4 см, порожниста, плетена з скрученого попарно тонкого дроту близько 1,5 мм в перетині. Наконечники сплюснені, скручені на кінцях у трубочки. Вміст срібла 53%, вага — 171,3 г (рис. 3, 4; 4, 4).

Гривна 5, діаметром 19 см, в перетині — до 1,5 см, порожниста, плетена з тонких скручених попарно дротиків, в перетині до 2,2 мм. Наконечники плоскі, скручені на кінцях у трубочки. Вміст срібла 50%, вага — 207 г (рис. 3, 5; 4, 5).

Характерною рисою всіх плоских наконечників гривен з замком з трубочок — пробиті поруч з ними отвори, що вказують ще на один засіб кріплення.

* Хімічний склад сплаву вивчений у Відділі спектральних методів досліджень Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Спектрограма № 36 за 1986 р., аналізи №№ 21—31.

Браслет (обруч) 6, діаметром 8,3 см, в перетині — до 1 см, порожнистий, плетений із товстого дроту, в перетині до 2 мм. Плетення переходить в масивні наконечники, круглі в перетині, гладкі, загострені (рис. 3, 6; 4, 6). Вміст срібла 56%, вага — 84,8 г.

Браслет 7, діаметром 8 см, в перетині — до 0,8 см, порожнистий, плетений із товстого дроту, в перетині до 4,5 мм. Наконечники мигдалеподібної форми, з рубчиками по краю, з трьома напівкульками, мотивом вписаних одна в одну краплеподібних фігур (рис. 3, 8; 4, 8). Виступаючі деталі і візерунок на наконечниках потерті — факт довгого або частого використання. Вміст срібла 89%, вага — 65,2 г.

Браслет 8, діаметром 8,2 см, в перетині — до 0,8 см, порожнистий, плетений із товстого дроту, в перетині близько 3 мм. Наконечники

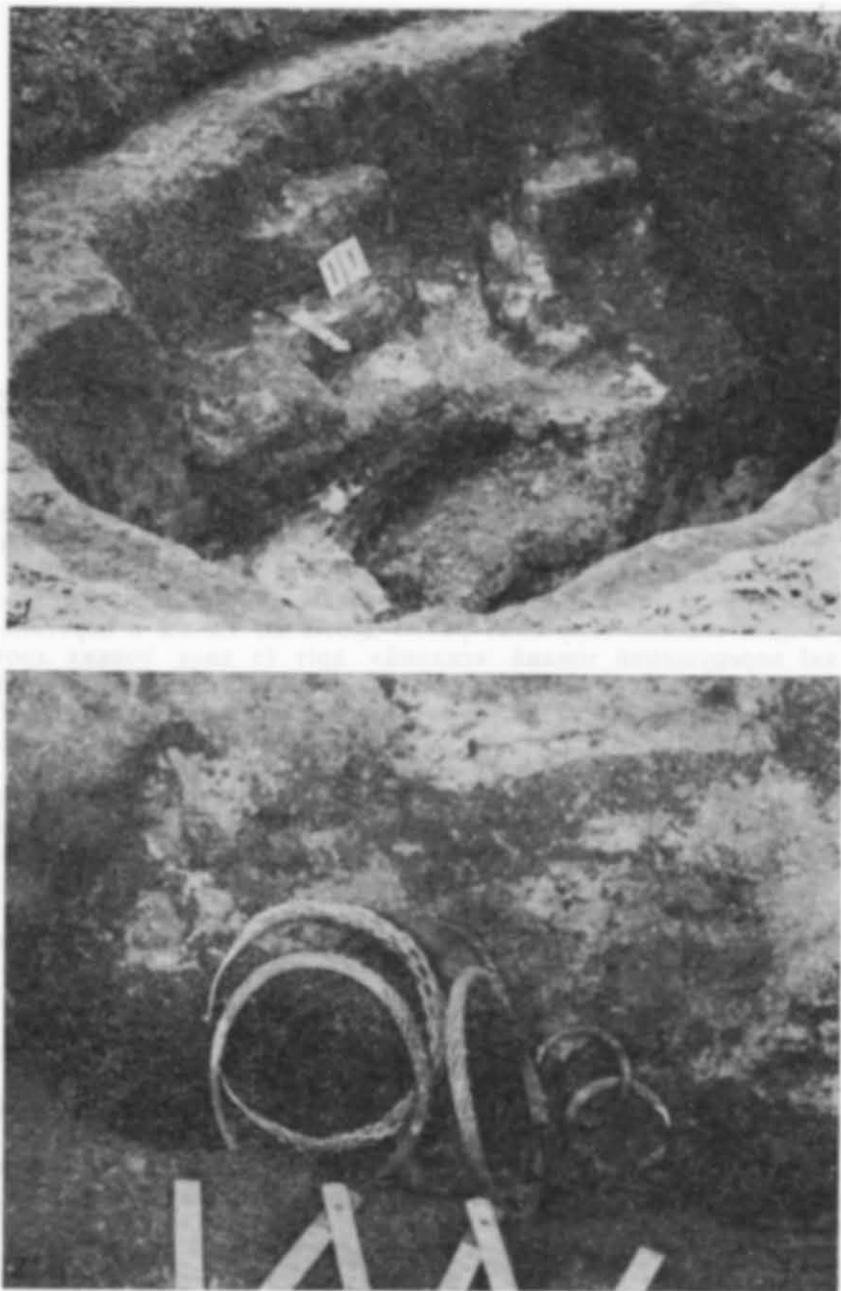

Рис. 2. Будівля № 11 (1) із скарбом на підлозі (2) (фото).

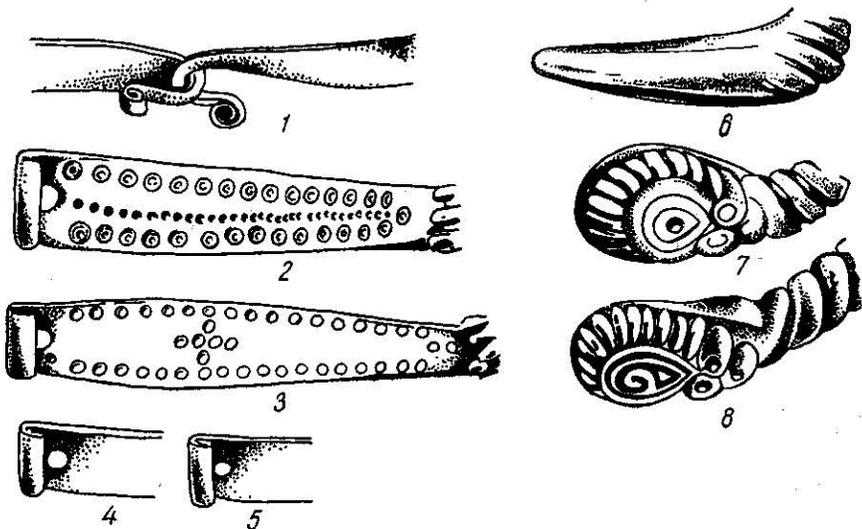

Рис. 3. Гривни (1-5) і браслети (6-8) Городищенського скарбу.

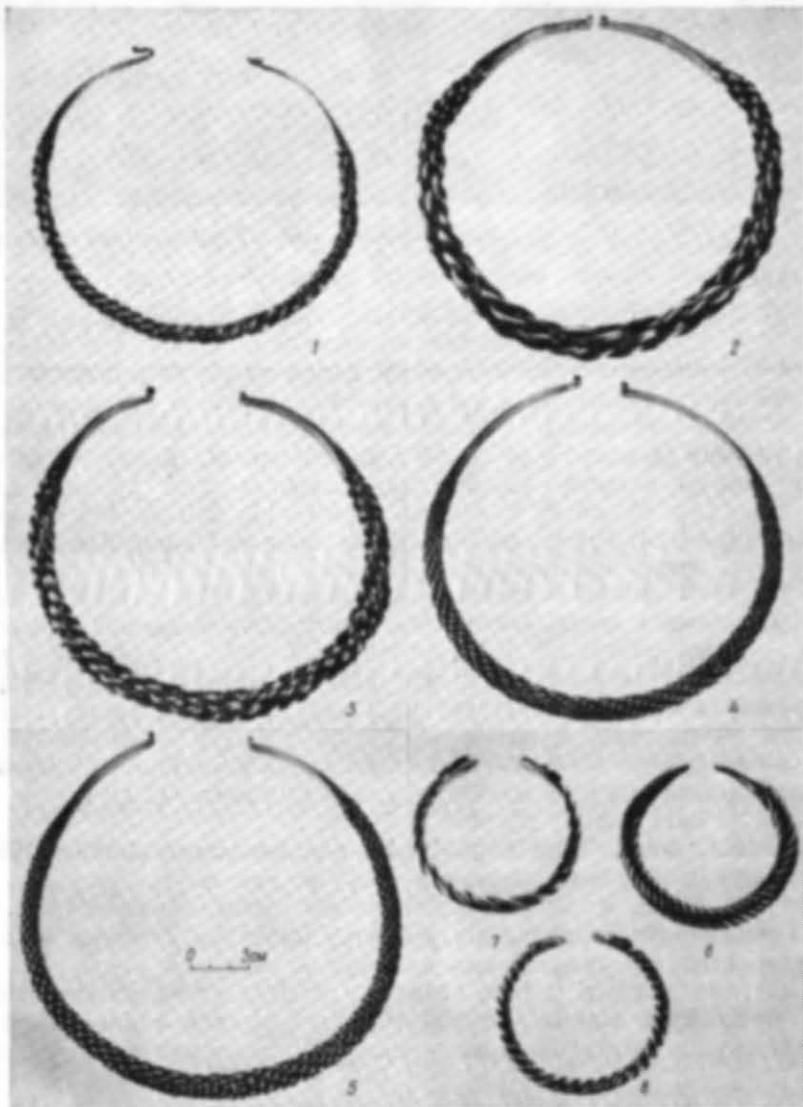

Рис. 4. Гривни (1-5) та браслети (6-8) Городищенського скарбу (фото).

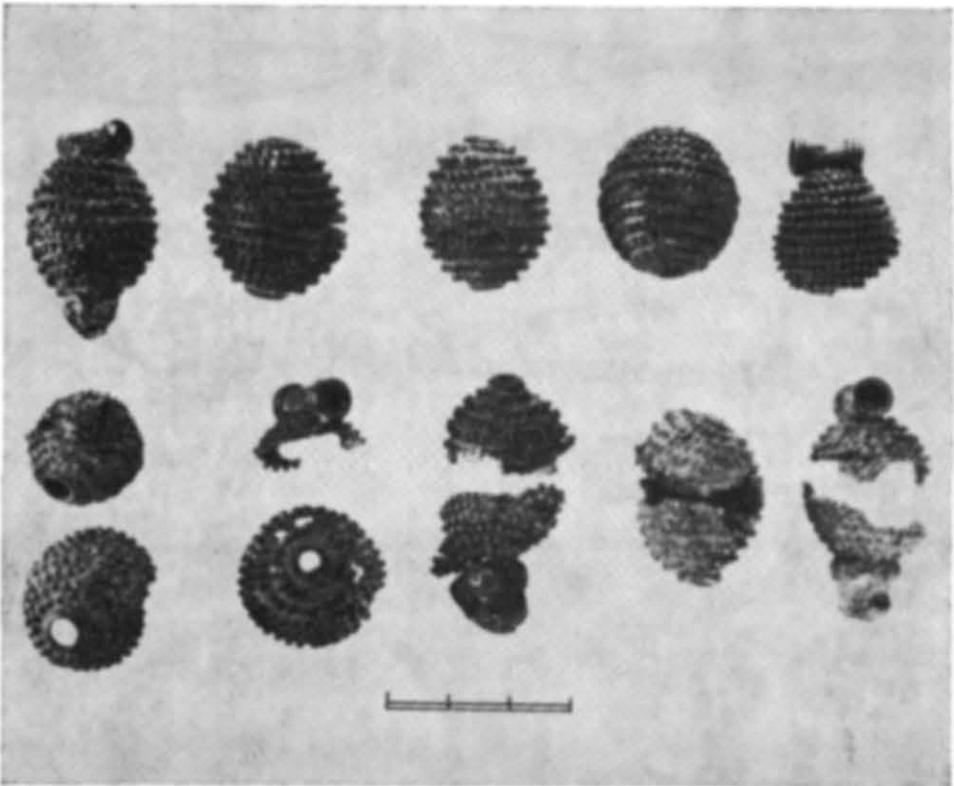

Рис. 5. Зернені намистини Городищенського скарбу (фото).

мигдалеподібні, із рубчиками по краю, трьома напівкульками із кружечками, а також з гравірованим мотивом напівкрина, що називають мотивом бігунця, лози (рис. 3, 7; 4, 7). Вміст срібла 64%, вага — 60,2 г.

Особливістю браслетів 7 і 8 є заповнення чорню гравірованих заглиблень на наконечниках, їх окреме виготовлення і монтаж з плетивом.

Намистини із скарбу (6 цілих і фрагменти від 5 або 6) виготовлені за однією схемою: кожна складалась із двох тонких, злегка витягнутих сфер, покритих кульками зерні — від 240 до 400 на кожную намистину (рис. 5). Різняться між собою лише способом підвішування: в 7 виробів нитка продівалася крізь намистину, а в 4-х — крізь трубочку, яка була припаяна до однієї з напівсфер. Ця трубочка прикрашалася кільцями з дроту, а з протилежного боку припаювалася штампована з тонкої пластинки імітація грона: 4 кульки, а нижче — одна.

Товщина стінок сфер — 0,2 мм, діаметр кульок зерні — близько 1 мм. Діаметр сфер коливається від 24 до 26 мм у довжину і від 22 до 24 мм завширшки. У однієї намистини діаметр — близько 20 мм. Вміст срібла у меншій намистині досягає 79%, в інших — 87—88%. Вага коливається від 1,9 г до 6,27 г, а загальна вага — 39,9 г.

Загальна вага скарбу досягає 1398,7 г.

Типологія речей. Типи виробів Городищенського скарбу 1983 р. звичайні для складу давньоруських скарбів. Гривни та браслети, плетені з дроту, Г. Ф. Корзухіна віднесла до групи прикрас, для яких простежується безперервна лінія розвитку протягом I тис. н. е., тобто вони відносяться до традиційних прикрас «племінної» верхівки.

Намистини, покриті зерню, на думку В. В. Седова, за межами території дреговичів майже не побутують, і вони є «найважливішою етновизначальною ознакою дреговичів»³. Проте ареал поширення та-

³ Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. // Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах. — М., 1982. — С. 114.

ких намистин виходить за межі кривичсько-дреговичських і дреговичсько-радимицьких контактних зон. Аналогічні знахідки виявлено на території сіверян: в могильнику поблизу с. Липове, с. Сиволож Борзнянського району⁴; волинян — у Торговицькому скарбі 1971 р. (Млинівський район, Ровенська область), Жорнівському скарбі 1978 р. (Дубнівський район, Ровенська область),⁵ уличів в Південному Побужжі — в Копіївському скарбі 1928 р., вони знаходились разом із скроневими кільцями або підвісками «волинського» типу⁶.

Зернені намистини, на нашу думку, неможливо вилучити з комплексу зернених прикрас волинської традиції: лопасних намистин, підвісок, перснів, лунниць. На південь від Прип'яті зернені намистини набувають певних «волинських» рис: з'являється вушко або трубочка для підвішування, гроно з п'яти кульок.

Як відомо, знахідки зернених прикрас волинської традиції дослідники відносять до місцевих типів: Г. Б. Федоров скроневі підвіски називає «екимауцьким типом», що належав тиверцям⁷. М. Г. Рабінович зернені підвіски з Києва також відносить до тиверців⁸. Проте знахідки виробів у скарбах Побужжя, зокрема в культурному шарі поселень (Червоне)⁹, ливарного браку в Подесенні (Виползове), свідчать про моду на прикраси волинської традиції на всьому Дніпровському Правобережжі.

Склад речей Городищенського скарбу, їх окремі риси декору дають можливість віднести його поховання до XI—рубежу XI—XII ст. Г. Ф. Корзухіна вважає, що відмінною рисою подібних скарбів є велика кількість, а часто просто переважання шийних гривен і браслетів. Вони характерні для скарбів Волині XI ст. та Київщини. Так, біля Піляви на Росаві знайдено скарб з аналогічними плетеними гривнами із гачком, браслети з мигдалеподібними наконечниками, рубчиками по краю, мотивами чорного орнаменту.

Аналогічні речі з Миронівки, Ісковщини, а також скарбів Волині: із Кікового, Козлина, Бегені, Бужиські. Такі ж самі гривни входили до складу Торговицького скарбу¹⁰.

Відзначимо, що близькість складу скарбів Поросся до скарбів Волині XI—рубежу XI—XII ст. можна пов'язати з переселенням на Рось в 1030 р. частини населення з прикордонної території Червенської волості. Доказом на користь нашої думки є перекладна конструкція Змієвих валів на лівому березі Росі¹¹, значна кількість «мальованої» ангобом кераміки з пам'яток Поросся, балтійські гідроніми Верхнього лівобережного Надросся, що корелюються з поховальним обрядом північно-західного (ятвяжського — ?) походження¹².

Для уточнення дати заховання скарбу велике значення мають деякі діагностичні ознаки: деталі оформлення, окремі мотиви орнаменту. В цьому плані показовими є замки гривен: один — з двох гачків, з'являється в X ст. і типовий для XI ст., чотири — з двох трубочок, з'являється в кінці XI—рубежу XI—XII ст. Г. Ф. Корзухіна віднесла формування типу витого браслета з мигдалеподібними наконечниками

⁴ Орлов Р. С. Про ювелірну традицію сільського населення Чернігівської землі в XI—XII ст. // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. — Чернігів, 1988.

⁵ Чайка Р. М., Зварич В. В. Работы Волинско-Днестровской экспедиции // АО 1978. — М., 1979. — С. 417—419.

⁶ Лінка-Геппенер Н. Копіївський скарб // Археологія. — 1948. — Т. 11. — С. 182—191.

⁷ Федоров Г. Б. Славяне Поднепровья // По следам древних культур. Древняя Русь. — М., 1953. — С. 150.

⁸ Рабінович М. Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. — М., 1988. — С. 180.

⁹ Хавлюк П. І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 164. — Рис. 8.

¹⁰ Никольченко Ю. М. Отчет о раскопках в с. Торговица Ровенской области // НА ИА АН УССР. — 1971/35. — 26 с.

¹¹ Кучера М. П. Змієві валы Среднего Поднепровья. — К., 1987. — С. 155.

¹² Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпрянського Правобережжя. — К., 1987. — С. 106.

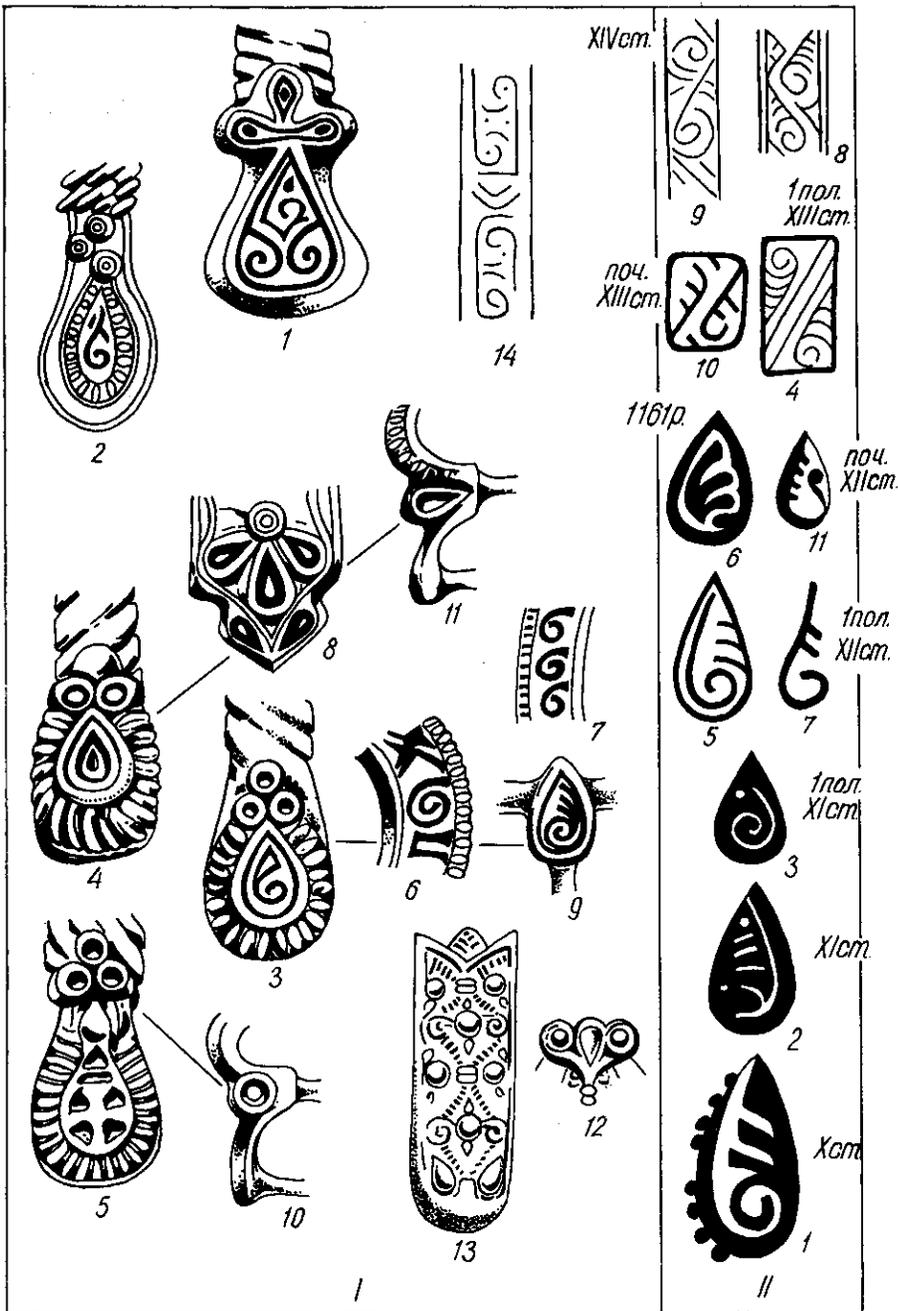

Рис. 6. Мотиви орнаменту браслетів скарбу та їх аналогії в середньовічному мистецтві: 1 — деталі браслетів та інших виробів: 1 — браслет із скарбу 1903 р. у Києві; 2 — Ісковищина; 3, 4 — Городище Луцького району; 5 — Торговиця; 6 — Городець, деталь поясного набору; 7 — наконечник з Десятинної церкви; 8 — Городець, основа пряжки; 9 — Новгород, пряжка; 10 — Липове, пряжка; 11 — Київ, Китаєве, пряжка; 12 — Мирне; 13 — Булакове; 14 — браслет з скарбу 1889 р. у Києві. II — розвиток мотиву напівпальметки: 1 — Афрасіаб, X ст.; 2 — Самарканд, XI ст.; 3 — Середня Азія XI ст.; 4 — Городище Шепетівського району XIII ст.; 5 — Тмутаракань XI—XII ст.; 6 — хрест Єфросинії Полоцької, 1161 р.; 7 — ікона «Благовіщення Устюзьке», XII ст.; 8 — Стара Рязань, ікона «Борис і Гліб», XIII ст.; 9 — ікона із музею ім. Андрія Рубльова, кінець XIV ст.; 10 — перстень із скарбу 1936 р. з садиби Десятинної церкви, XIII ст.; 11 — іконка «Святий Феропонт», початок XII ст.

до другої половини XI ст., що максимально поширюються в XII—XIII ст.¹³

Уточнити дату браслетів можна за мотивом рубчика або канельованого бордюра (реберчастого фону) під основний мотив мигдалеподібних наконечників. Реберчастий фон відповідає графічному характеру

¹³ Корзухина Г. Ф. Указ. соч.— С. 26.

зображень візантійського металу XI ст., деякі риси якого відбилися в причорноморських прикрасах — деталях кінського спорядження і вершника¹⁴. Якщо ж розглянемо так звані «ліроподібні» пряжки XI ст., то побачимо не лише мотив реберчастого фону, що міг бути заповнений черню, але й інші мотиви наконечників браслетів: кола (Липове), краплеподібного виступу (Київ, могильник в Китаєві) (рис. 6, I, 10; 11).

Інша ознака, дуже важлива для визначення дати побутування браслетів — мотив рослинного пагону, в основі якого — напівпальметка. Мотив напівпальметки дуже широко поширений у мистецтві Візантії і Сходу, де він представлений з більш натуралістичними рисами, подібно пальметці на блюди з Афрасіабу X ст. (рис. 6, II, 1). У кераміці Хорезму, Самарканду XI ст., на полив'яному посуді із Тьмутаракані ми знаходимо більш схематизовану форму того ж мотиву¹⁵ (рис. 6, II, 2, 3, 5). Близький мотив завитка прикрашає наконечник браслета із скарбу в урочищі Ісковщина, датованого Г. Ф. Корзухіною XI—початком XII ст., та пряжку з прямокутною рамкою із Новгороду, датовану першою чвертю XI ст.¹⁶ (рис. 6, I, 9).

Пізніші пам'ятки демонструють дальшу схематизацію узору, який перетворюється у завиток з одним чи кількома пагонами, подібно до мотивів бляшок Старорязанського скарбу 1887 р.¹⁷ (рис. 6, II, 6). Подальший розвиток ми бачимо на ковдрі з ікони «Благовіщення Устюзьке» першої половини XII ст.¹⁸, на клеймі шаблі XII—XIII ст. із с. Городища Хмельницької області¹⁹ (рис. 6, II, 4, 7).

Мотив напівпальметки частий на пам'ятках давньоруської дрібної пластики, де Т. В. Николаєва називає його «в'юном». На відомій іконі з Рязані «Борис і Гліб» першої третини XIII ст. орнаментальна кайма на подолі каптану складається із схематизованих мотивів напівпальметки²⁰. Наступний етап спрощення, «геометризації» мотиву — перетворення його в дужку і в окремі рисочки — демонструє оправа ікони кінця XIV ст. з музею давньоруського мистецтва ім. Андрія Рубльова (рис. 6, II, 9).

Додаткову аргументацію на користь датування браслетів з Городищенського скарбу XI ст. ми знаходимо в матеріалах розкопок поблизу с. Городця на Горині, де в кургані № 3 трапився набір поясных прикрас з характерними для XI ст. пряжками²¹.

Подібність до декора браслетів Городищенського скарбу виявляють: мотив напівпальметки наконечників і круглої пряжки (рис. 6, I, 6), краплеподібні виступи основи трапецієподібної пряжки (рис. 6, I, 8). Відзначимо, що завитки наконечників із Городця знаходять аналогію у багатому декорі наконечника піхов з поховання середини XI ст. з садиби Десятинної церкви у Києві (рис. 6, I, 7), а краплеподібні виступи і мотиви — у декорі деталей наремінних прикрас з Північного Причорномор'я: Мирного (XI ст.) і Булгакове (X ст.) (рис. 6, I, 12, 13).

¹⁴ Орлов Р. С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X—XI ст. // Археологія.— 1984.— Вип. 47.— С. 31.

¹⁵ Айни Л. Искусство Средней Азии эпохи Авиценны.— Душанбе, 1980.— Рис. 105; Шишкина Г. В. Глазурованная керамика Согда (вторая половина VIII—начало XIII вв.).— Ташкент, 1979.— Табл. XVIII; Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси.— М., 1972.— С. 7.

¹⁶ Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.).— М., 1981.— С. 144.— Рис. 56, 3.

¹⁷ Гуцин А. С. Памятники художественного ремесла Древней Руси X—XIII вв.— Л., 1936.— С. 80.— Рис. XXIX, 7.

¹⁸ Розанова Н. В. К вопросу об орнаменте на древнейших русских иконах // Русское искусство XI—XIII вв.— М., 1986.— С. 31—45.

¹⁹ Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение // Древняя Русь. Город. Замок. Село.— М., 1985.— С. 335.— Табл. 123, 5.

²⁰ Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня. XI—XV вв. // САИ.— 1983.— Вып. Е1—60.— С. 30.

²¹ Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897—1900 г. // АЛЮР.— 1904.— № 4, 5.— С. 151.— Табл. XII.

Результати кількісного спектрального аналізу речей Городищенського скарбу

№ п/п	Предмет	Спектро-грама, аналіз	Склад сплаву								
			Cu	Ag	Pb	Sn	Sb	As	Bi	Zn	Au
1	гривна	36, 25	85	14	0,4	0,01	0,006	0,008	0,8	0,02	0,3
2	гривна	36, 21	60	36	2,8	0,008	0,15	0,03	0,4	0,03	0,3
3	гривна	36, 22	70	28	1,6	0,001	0,15	0,03	0,1	—	0,6
4	гривна	36, 23	53	43	2,5	0,15	0,15	0,06	0,08	0,06	1
5	гривна	36, 24	50	47	1	0,001	0,3	0,7	0,05	0,03	1
6	браслет	36, 26	56	38	4,5	0,05	0,2	0,08	0,15	1	0,08
7	браслет	36, 27	89	10	0,15	0,001	—	—	0,6	—	0,8
8	браслет	36, 28	64	30	5	0,2	0,08	0,08	0,35	0,6	0,14
9	намисти-на з гро-ном	36, 29	88	9	1,2	0,015	0,002	0,008	0,25	0,01	0,2
10	намисти-на з тру-бочкою	36, 30	87	12	0,4	0,002	0,001	—	0,15	—	0,6
11	намисти-на мен-шого ді-аметру	36, 31	79	15	4,5	0,015	0,04	0,03	0,06	0,03	0,06

Таким чином, виробництво речей із скарбу можна віднести до другої половини XI — початку XII ст.

Склад металу. За складом сплавів, що використовувався давньо-руськими ювелірами при виробництві речей Городищенського скарбу, можна зробити цікаві висновки про поступове нагромадження прикрас. Виділяються групи виробів, виготовлені із однієї сировини і одночасово (таблиця).

Гривни, плетені з товстого дроту (№№ 2 і 3), з орнаментованими пунсонним орнаментом наконечниками, мають близьку кількість срібла, міді, мікродомішок (срібла — 60—70%, золота — 0,3—0,6%). Гривни з тонкого дроту (№№ 3 і 4) містять 53 і 50% срібла і 1% золота. Намистини з зерненим декором складаються на 88 і 87% з срібла, а золота в них до 0,2 і 0,6%. Відрізняються намистина меншого діаметра (срібла — 79%, золота — 0,06%), гривна із замком у вигляді гачка (№ 1), у якому срібла 85%, золота — 0,3%.

Цікаві дані дають браслети: № 6 із загостреними кінцями містить 56% срібла і 0,08% золота; № 7 з краплеподібними мотивами — 89% срібла і 0,8% золота; № 8 з мотивом напівпальметки — 64% срібла і 0,14% золота.

Відповідно до наявної хронології складання і побутування срібного убору Русі, виділяються кілька груп прикрас. Найбільш давньою є гривна із замком з двох гачків і браслет з мигдалеподібною головкою і краплеподібним мотивом (№ 7). Метал браслета з дуже сильною портертістю співпадає з металом найбільш архаїчного типу гривни. У зіставленні з металом інших гривен і браслетів Городищенського скарбу, сплав цих виробів відрізняється меншим вмістом свинцю (0,15 і 0,4%), містить більше вісмуту і менше сурми та миш'яку.

Незважаючи на близьку кількість срібла, неможливо об'єднати в одну групу браслет із загостреними наконечниками і гривни, плетені з тонкого дроту — в них різна концентрація золота. Проте ті ж мікродомішки об'єднують на рівні ремісничої традиції та сировини цей браслет з браслетом з мигдалеподібними наконечниками і мотивом напівпальметки.

Хімічний склад виробів свідчить про таку послідовність нагромадження: 1) гривна № 1, браслет № 7, намистини; 2) гривни № 2, 3; браслети № 6, 8; 3) гривни № 4, 5.

Хімічних груп виробів — п'ять. Одна з них — найдавніша, інші відрізняються на рівні сировини, ремісничої традиції за мікродомішками та кількістю дорогоцінного металу. Походження металу з'ясувати

важко. Що стосується ремісничої традиції, то з цього приводу можна сказати слідує: кількість срібла найдавнішої групи скарбу відповідає «візантійській» рецептурі прикрас з Північного Причорномор'я. Навпаки, вміст срібла в гривнях з тонкого дроту близький рецептурі сплавів, використаних ювелірами Дніпровського Лівобережжя. Так, на городищі поблизу с. Виползове на Острії місцеві ювеліри відливали скроневі кільця «волинського» типу з вмістом срібла 51%, а браслети з Горнальського городища містять 53% срібла.

Середня концентрація срібла у сіверянських прикрасах XI ст. (Липове) становить від 40 до 80%, в середньому для всіх виробів 60%, 58,6% для скроневих кілець, 61,6% зернених намистин. В той же час хімічний склад металу 7 гривен з наконечниками у вигляді гачків з Торговицького скарбу ближчий до металу найдавнішої гривни і гривням з товстого дроту Городищенського скарбу — від 67 до 91%.

Соціальна належність. Скарби Волині і Київської землі нагромаджувалися поступово: збільшувалася кількість однотипових прикрас — гривен, браслетів, скроневих кілець. Сакральний характер язичеського нагромадження проступає при вивченні 7 гривен із Борщевки, 6 гривен із Піляви, 18 скроневих кілець із Городища, 8 гривен із Бужиські. Припущення Г. Ф. Корзухіної про поступове збирання прикрас знайшло підтвердження і при вивченні Городищенського скарбу 1983 р. Таким чином, соціальна належність скарбу визначається його складом: набором традиційних прикрас для місцевої знаті «племінної» верхівки. На належність скарбів боярам, які наслідували «племінну» верхівку в «генеалогічному» відношенні, вказує поступовий характер складення убору, в якому речі пов'язані між собою «генеалогічно». На нашу думку, в цьому принципова відміна боярських скарбів від князівських, що містять речі, виготовлені за єдиним задумом і одночасово.

Приймаючи висновки П. П. Толочко відносно аграрного характеру давньоруського міста, що своїм розквітом зобов'язаний виконанню функцій центра сільськогосподарської округи²², відзначимо, що знахідка скарбу (ознаки феодалізуючої знаті) і залишки ремісничого виробництва (ознаки перерозподілу додаткового продукту) дозволяють віднести досліджуване городище до числа ранніх міст Волинської землі.

Причина, що призвела до зариття скарбу в будівлі № 11, не носить сакрального характеру: вона пов'язана з пожежею на рубежі XI—XII ст. Як відомо, міжусобиці, в яких приймали участь київський князь Святополк Ізяславович, чернігівський — Олег Святославович, смоленський — Давид Святославович, теребовльський — Василько Ростиславович, продовжувалися на території Волині і після з'їзду у Любечі в 1097 р. Речі, знайдені у скарбі, підтверджують дату загибелі невеликого військово-адміністративного центру сільськогосподарської округи в цей час. Достатньо згадати події 1097 року, коли Луцьк переходив від Святоши, сина Давида Святославовича, до Давида, а то й до Путяті — воеводи київського князя Святополка. В цих міжусобицях активну участь брали половці на чолі з ханом Боняком. Будівля № 11, де було знайдено скарб, мабуть, була складовою частиною архітектурного комплексу боярського двору — садиби феодалу.

М. М. Кучинко, Р. С. Орлов

ГОРОДИЩЕНСКИЙ КЛАД ИЗ ВОЛЫНИ

Публикация посвящена описанию клада серебряных украшений из древнерусского городища у с. Городище под Луцком. Клад найден в подклети постройки № 11, на глубине 2,3 м. Он состоит из 5 шейных гривен, трех витых браслетов, 6 целых и нескольких сломанных зерненных бусин. Стилистический анализ и химический состав спла-

²² Толочко П. П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 13—18.

вов украшений позволили выделить 5 групп изделий, которые накапливались в 3 этапа. В целом, производство и бытование украшений не выходит за пределы XI — начала XII вв. Зарытие клада, по-видимому, связано с междоусобицами на территории Волыни в конце XI века.

М. М. Kuchinko, R. S. Orlov

THE GORODISHCHE BURRIED TREASURE IN VOLYN

A unique finding of buried treasure consisting of silver adornments excavated from the ancient site near vil. Gorodishche not far from Lutsk is described. The treasure was excavated in the building No. 11 at a depth of 2.3 m. It consists of 5 neck grivna, 3 twisted bracelets, 6 safe and several broken grain beads. Stylistical analysis and chemical composition of alloys of adornments have permitted distinguishing 5 groups of articles which were accumulated for three stages. As a whole production and existence of adornments do not exceed the bounds of the 11th — early 12th cent. The treasure was buried, apparently, because of internecine dissensions in the territory of Volyn in the late 11th cent.

Одержано 23.07.87

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1989 р. КНИГА

Высоцкий С. А.

СВЕТСКИЕ ФРЕСКИ СОФИЙСКОГО СОБОРА В КИЕВЕ.

18 арк.: — (в пер.): 3 крб. 90 к.

У монографії досліджується світський монументальний живопис XI ст., що, як довгий час вважалось, мав «виключно візантійський інтерес». За допомогою вивчення живопису в натурі, а також аналізу різноманітних матеріалів, вдалося уточнити атрибуцію персонажів, зображених на фресках і встановити загальну концепцію розпису. Помітно проступає давньоруська історична тема прославляння видатних державних діячів Київської Русі: княгині Ольги, Володимира Святославича і Ярослава Мудрого. Вперше в монументальному живопису виявлено унікальні портрети історичних діячів Русі і Візантії. Світський живопис собору виконаний під впливом ідей і політичної ситуації, що склалась на Русі під час побудови Софійського собору.

Монографія вийде у 1989 р.

До питання про хронологію деяких античних матеріалів у скіфських пам'ятках

Н. О. Лейпунська

Останнім часом частина дослідників скіфських пам'яток почала переглядати їх хронологію. Відомо, що чимало визначень скіфських комплексів базується на античному матеріалі. Досі скіфологи використовували дати, прийняті і встановлені дослідниками античності, як певною мірою опорні точки. Зараз з'явилася тенденція зміни цієї хронологічної шкали. У зв'язку з цим мені хотілося б зупинитись на двох працях О. В. Бітковського та С. В. Поліна, в яких така тенденція простежується особливо яскраво¹. В обох статтях переглядається хронологія скіфських пам'яток на основі передатування, зокрема античних речей. Не вважаючи можливим так чи інакше кваліфікувати ідею зміни хронології скіфських пам'яток і залишаючи це для спеціалістів-скіфологів, зупинюсь на деяких питаннях некоректного датування античної кераміки і методики роботи з нею, що використана у згаданих статтях. Розглянемо їх відповідно до порядку виходу в світ.

О. В. Бітковський і С. В. Полін за античною керамікою намагаються уточнити хронологію скіфських пам'яток V—IV ст. до н. е., при цьому чітко простежується прагнення авторів віднести їх до V ст. до н. е. За опорну шкалу взято знайдені в кургані античні речі — амфори Гераклеї Понтійської і типу Солоха II, поодинокі екземпляри чорнолакового посуду, золоті прикраси і намисто. На хронологічних особливостях останніх двох категорій я не зупиняюсь, бо не завжди можна точно їх датувати, встановити місце виробництва і побутування. Що ж до кераміки, то тут переглянуто твердо встановлені дати античного посуду в бік їх подавнення, як здається, без достатніх для цього підстав.

Зупинимось детальніше на системі хронологічних визначень всієї відзначеної в статті античної кераміки — амфор, кіліка і кубка. Амфори виявлені в тризні поховання № 1, чорнолаковий кілік — в основному похованні № 1, чорнолаковий кубок — у впускному похованні № 2. Автори називають поховання № 1 «найдавнішим» і вважають, що воно «бездоганно датується» четвертою чвертю V ст. до н. е.²

У залишках тризни виявлено 15—16 гераклеїських і вісім амфор типу Солоха II початку — першої половини IV ст., однак розглядаються в тексті лише кілька екземплярів посуду з клеймами доброї збереженості.

Амфори типу Солоха II — з клеймами на горлах М (або Σ — Н. Л.), Θ. Автори, посилаючись на працю Б. А. Василенка, датують їх кінцем

¹ *Битковский О. В., Полин С. В.* Скифский курган у с. Богдановка на Херсонщине (проблеми хронологии памятников V—IV вв. до н. э.) // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 74—85; *Полин С. В.* Хронология ранних скифских памятников // Археология.— № 59.— 1987.— С. 17—36.

² *Битковский О. В., Полин С. В.* Указ. соч.— С. 84.

V ст. до н. е.³ При цьому логіка встановлення цієї дати така: якщо Б. А. Василенко (слідом за А. П. Манцевич — Н. Л.) знаходить аналогію між амфорами типу Солоха II та хіоськими V—IV ст. до н. е., а в похованні під тризною знайдено чорнолаковий кілік четвертій чверті V ст. до н. е., то й амфори можна датувати цим часом. Однак навіть Б. А. Василенко при датуванні клейм не обмежується кінцем V ст. до н. е., а говорить про кінець V—початок IV ст. до н. е. і датує клейма «раннім IV ст. до н. е., тільки припускаючи аж самий кінець V ст. до н. е.»⁴. Тим часом датування амфор типу Солоха II початком — першою половиною IV ст. до н. е. підтверджується численними комплексами⁵. Амфори типу Солоха II поки що не відомі в античних комплексах не тільки другої половини, але навіть кінця V ст. до н. е., де фігурує продукція Хіосу, Фасосу, Менди, Лесбосу. Зате вони знайдені в комплексах добре датованих першою половиною IV ст. до н. е.: Ольвія (яма 1961 р.), Єлизаветівський могильник (1977 р., к. 76, п. 2), Аджигол (кург. 1, N), курган Солоха, корабельна аварія поблизу Портічелло та ін.⁶ На дату — перша половина IV ст. до н. е. — вказують і численні спостереження за знахідками в культурних шарах античних міст. Та й хіоські прямогорлі амфори, у формі яких простежується аналогія з амфорами типу Солоха II, властиві, переважно, IV ст. до н. е.⁷ Отже, датування амфор типу Солоха II лише кінцем V ст. до н. е., навіть якщо вони знайдені з кіліком V ст. до н. е., як це має місце в Богданівському кургані, здається не досить обгрунтованим.

Автори статті намагаються датувати всі знайдені в кургані гераклейські амфори з клеймами, як і амфори типу Солоха II, кінцем V ст. до н. е.⁸ У тексті фігурують клейма Діонісія і Геракліда й одне не прочитане. Основою для запропонованого авторами датування є дослідження Ю. І. Козуб та Б. А. Василенка, в яких початок гераклейського клеймування віднесено до кінця V ст. до н. е.⁹ Треба сказати, що обидва автори набагато обережніші у своїх висловлюваннях на цю тему, ніж їх послідовники.

Так, Б. А. Василенко до кінця V ст. до н. е. відносить лише приблизно один варіант клейм з одним іменем без додаткового відбитка¹⁰. Причому ці клейма ставились на амфорах з кінця V ст. до н. е. до початку другої чверті IV ст. до н. е.¹¹ Тому при визначенні *pos ante quem* виробництва такої амфори за її клеймом неправомірно обмежуватись лише кінцем V ст. до н. е.

Ю. І. Козуб лише приєднується до однієї з точок зору, що існували, не розробляючи це питання. Її твердження, що гераклейські амфори зустрічалися в Ольвії з другої половини V ст. до н. е.¹², не підтверджується іншими матеріалами, а знахідки з могильника не досить переконливі. Так, у каталозі поховань згадуються лише три могили кінця V ст. до н. е. (1910/64, 68 і 74) і тільки в одному з цих комплексів знайдено кілька речей кінця V ст. (1910/68) — чорнолаковий кілік другої половини V ст. до н. е. з штампованим орнаментом і чорнола-

³ Василенко Б. А. Клейма на амфорах типа Солоха II // СА.— 1971.— № 2.— С. 242—246.

⁴ Там же.— С. 215.

⁵ Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли.— М.—Л., 1984.— С. 135—136, 209.— Прил. II, 2.

⁶ Брашинский И. Б. Указ. соч.; Лейпунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии.— К., 1980; Манцевич А. П. Курган Солоха // Л., 1987; Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Marytzyn // PZ, 1913.— Bd. 5.— N 1—2.— S. 37; Eise mann C. Amphoras from Porticello Shipwerk (Calabria) // Intern. Journal Nautical Archeology and Underwater Exploration.— 1973.— 2.— N 1.— P. 13—20.

⁷ Брашинский И. Б. Указ. соч.— Табл. XXVII, XXVIII, XXXI.

⁸ Битковский О. В., Полин С. В. Указ. соч.— С. 84.

⁹ Василенко Б. А. О характере клеймения гераклейских амфор в первой половине IV в. до н. э. // НЭ.— 1974.— Т. 11; Козуб Ю. И. Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. е.— К., 1974.

¹⁰ Василенко Б. А. О характере клеймения...— Рис. 3.

¹¹ Там же.— С. 5.

¹² Козуб Ю. И. Некрополь Ольвии...— С. 70.

ковий скіфос, можливо, середини V ст. до н. е. В іншому похованні амфори супроводжуються світлоглиняним місцевим канфаром, який Ю. І. Козуб датує часом близько 450 р., а К. І. Зайцева відносить до III групи, датованої другою половиною V — початком IV ст. до н. е.¹³ К. І. Зайцева, слідом за І. Б. Брашинським та Б. А. Василенком, датує знайдені у цьому ж похованні клейма 400—370 рр. і кінцем першої чверті IV ст. до н. е. Характерно, що саме гераклейські амфори дали змогу К. І. Зайцевій продатувати час випуску канфарів III групи кінцем V — початком IV ст. до н. е. Зрештою, всі клейма, згадувані Ю. І. Козуб — Еврідама, Сотера, Архелая, Арістокла і Артонди, Меніппа, Даматрія — датуються не раніше, ніж першою чвертю IV ст. до н. е.¹⁴

Таким чином, посилення на ці два дослідження не є достатньою підставою для датування всіх гераклейських клейм Богданівського кургану V ст. до н. е.

Розглянемо власне ці клейма.

Клеймо Діонісія — дворядкове з додатковим відбитком з правого боку. Б. А. Василенко відносить його до I групи, але не до найранішого її варіанта, і датує другою половиною першої чверті — першою половиною другої чверті IV ст. до н. е., тобто, після 400 р.¹⁵ І. Б. Брашинський у окрему групу ці клейма не виділяє, але вони найближчі до групи II-A, другої — третьої чверті IV ст. до н. е.¹⁶

Клеймо Геракліда (кругле) — ПРАКЛЕЛАПА (прочитане неправильно: передостання буква не гамма, як це трактується у статті, а пі). Круглі клейма відомі у II і III групах, клейма Геракліда — у різних групах — у I (прямокутні, з палицею), у II (хрестоподібні, круглі). II група датується кінцем першої — початком другої чверті IV ст. до н. е.¹⁷ Аналогічне клеймо з Ніконію віднесено Б. А. Василенком до II групи першої — початку другої чверті IV ст.¹⁸

Ще одне клеймо не читається, автори вважають, що тут було два імені, судячи за довжиною рядків. Зображення клейма не наводиться, але слід врахувати, що відомі численні дворядкові клейма, де одне ім'я розміщується на двох рядках — Діонісія, Еврідама, Архелая та ін. Вони також датуються першою чвертю IV ст. до н. е.

Інші гераклейські амфори у статті не розглядаються.

У зв'язку з цим підкреслимо, що питання про початок клеймування в Гераклеї Понтіській досить спірне і не може бути остаточно вирішене на матеріалах Північного Причорномор'я, як це пропонують С. В. Полін та О. В. Бітковський. Імпорт Гераклеї був надзвичайно обширний і представлений великою кількістю посуду та різноманітними його типами, але все-таки привізний його характер може давати значні відхилення в часі виробництва, продажу й побутування амфор і лакуни в типах клейм та посуду, тим більше в ранніх варіантах, що належать до початкового періоду обміну між центрами Південного і Північного Причорномор'я. Треба сказати, що дослідники гераклейських клейм, незважаючи на те, що їм відомі численні комплекси, в яких разом з амфорами зустрінуто і чорнолакова кераміка кінця і навіть другої половини V ст. до н. е., все ж не піднімають цю дату вище 400 р., за винятком обережних висловлювань Б. А. Василенка про клеймування від кінця V ст., у якого мова йде поки лише про один варіант клейм¹⁹, до того ж відсутній у розглядуваних матеріалах Богданівського кургану.

¹³ Зайцева К. И. Ольвийские кубки и канфары VI—IV вв. до н. э. // ТГЭ.— 1984.— Т. XXIV.— С. 116, 120.

¹⁴ Брашинский И. Б. Керамические клейма Гераклеи Понтийской // НЭ.— 1965.— Т. V.— С. 18—23; Брашинский И. Б. Вопросы хронологии керамических клейм и типологического развития амфор Гераклеи Понтийской // НЭ.— 1984.— Т. XIV.— С. 20; Василенко Б. А. О характере клеймения...— С. 27.— Рис. 3.

¹⁵ Василенко Б. А. О характере клеймения...— С. 25, 27.— Рис. 1, 3.

¹⁶ Брашинский И. Б. Вопросы хронологии керамических клейм...— С. 10, 20.

¹⁷ Василенко Б. А. О характере клеймения...— С. 6.

¹⁸ Там же.— С. 6, 22.

¹⁹ Там же.— С. 3, 6.— Схема, рис. 3; Брашинский И. Б. Вопросы хронологии керамических клейм...— С. 20.

Можливо, автори не знайомі з останньою працею І. Б. Брашинського²⁰, де ретельно переглянуто більш раннє його дослідження, присвячене гераклейським клеймам²¹ і аналіз 30 комплексів з 230 амфорами. Підсумовуючи своє дослідження, І. Б. Брашинський датує найбільш ранню групу І (поодинокі імена) першою чвертю — початком другої чверті IV ст. до н. е. Це датування здається найпереконливішим, бо воно ґрунтується на розробці комплексів і підтверджується численними знахідками з культурних шарів IV ст. до н. е.

Таким чином, поки що говорити про кінець V ст. до н. е. для гераклейських амфор у скіфських курганах з такою впевненістю, як це зроблено авторами, немає достатніх підстав. Крім того, не слід забувати, що матеріали, знайдені у скіфських пам'ятках, потребують значно обережнішого підходу, ніж в античних. Вони могли сюди потрапляти пізніше, ніж в античні центри, і побутувати значно довше. Звідси зовсім незрозуміло, як автори, визнаючи, що гераклейські клейма з Богданівського кургану слід датувати за схемами І. Б. Брашинського та Б. А. Василенка першою — другою чвертями IV ст. до н. е., всупереч цьому амфори з клеймами з Богданівського кургану датують кінцем V ст. до н. е. (?!). Жодна «стратифікованість Богданівського кургану і датування поховань»²² не можуть змінити встановленого на великому матеріалі факту датування гераклейських клейм IV ст. до н. е. Але саме «стратифікованість» і «датування» Богданівського кургану з урахуванням сказаного вище дозволяють упевнено зробити висновок про тривале побутування згаданого кіліка.

У даному випадку має місце грубе порушення принципу датування за найбільш пізніми речами комплексу.

У зв'язку з цим відзначимо, що і за даними стратиграфії Богданівського кургану можна припустити зовсім незначну різницю в часі між основним і впускним похованнями — обидва вони доведені до матеріка, поховання № 2 досипаннями не супроводжувалось, тобто вони практично мали один і той же насип²³, та й автори датують V ст. весь курган у цілому, не виділяючи датування окремих поховань. Отже, стратиграфія кургану не дає можливості переконливо відділити раннє від пізнього і визначити більш вузькі хронологічні рамки речей і комплексів.

Чорнолакова кераміка з Богданівського кургану. Датування кіліка четвертою чвертю V ст. до н. е. не викликає заперечень. Не можу, однак, у зв'язку з цим не зауважити, що автори посилаються на аналогічний кілік з поховання в Ольвії 1906/25 і визнають його датування Ю. І. Козуб кінцем V ст. до н. е., але не помічають, що дослідниця датувала це поховання все-таки початком IV ст. до н. е.²⁴ Що ж до хіоського кубка, то з його датуванням виключно V ст. до н. е. важко погодитись. У працях дослідників, які спеціально вивчали подібний посуд, аналогічні кубки датуються IV ст. до н. е.²⁵ Автори статті з таким датуванням не згодні, вважаючи, що визначення дати за характером зміни морфологічних ознак посуду недосить обґрунтовані. Однак не можна так огульно заперечувати висновки праці К. І. Зайцевої, які, нібито, за їх думкою «не підкріплені археологічними даними»²⁶, але ґрунтуються на багаторічній і надзвичайно скрупульозній роботі з античною керамікою, що походить з поховальних комплексів і добре датованих культурних шарів городища з урахуванням численних аналогій. Та й «загальні міркування про еволюцію грецької чорнолакової кераміки»²⁷,

²⁰ Брашинский И. Б. Вопросы хронологии керамических клейм...— С. 3—23.

²¹ Брашинский И. Б. Керамические клейма...— С. 10—30.

²² Битковский О. В., Полин С. В. Указ. соч.— С. 84.

²³ Там же.— С. 74, 75.— Рис. 1.

²⁴ Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії...— С. 144.

²⁵ Зайцева К. И. Кубки V—IV вв. до н. э. // ТГЭ.— 1972.— Т. 13.— С. 91, 93; Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону.— Л., 1980.— С. 134.

²⁶ Битковский О. В., Полин С. В. Указ. соч.— С. 83.

²⁷ Там же.

до яких автори ставляться з певною зневагою, теж не слід ігнорувати—це результат роботи, проведеної на основі вивчення численних знахідок у добре датованих комплексах і шарах не тільки колоній, а й метрополії. Некоректне і посилення авторів на знахідку хіоського кубка в Єлизаветівському могильнику на підтвердження пропонуваної ними дати — там такий кубок справді знайдено в комплексі з кіліком четвертої чверті V ст. до н. е., але дослідник матеріалів могильника І. Б. Брашинський тут же датує кубок першою половиною IV ст. до н. е., як і все поховання²⁸. У цьому ж похованні (кург. 75, п. 3, 1977 р.), крім чорнолакового кіліка на кільцевому піддоні четвертої чверті V ст. до н. е., були хіоська амфора з ковпачковою ніжкою першої половини IV ст. до н. е. і червоноглиняний з червоним покриттям кубок-канфар дзвоноподібної форми першої половини IV ст. до н. е.

Отже, і в цьому випадку автори порушують принципи датування за найбільш пізніми матеріалами. У зв'язку з цим відзначимо, що нічого не додає на користь раннього датування Богданівського кургану V ст. до н. е. і факт наявності ольвійської проксенії гераклеоту третьої чверті — кінця V ст. до н. е.²⁹ Наукова сумлінність вимагає і дозволяє в такому разі говорити лише про факт торгівлі, а предмет її — це вже зовсім інше питання, яке потребує свого дослідження.

Може виникнути питання, чому ми приділяємо стільки уваги здавалося б незначній хронологічній різниці між справжнім датуванням Богданівського кургану початком IV ст. до н. е. і датуванням четвертою чвертю V ст. до н. е., запропонованим дослідниками. Різниця в часі могла становити близько чверті століття або ще менше. Однак саме через незначний часовий інтервал з'являється легкість у розв'язанні цього питання. Справді: чи не все одно — кінець V ст. до н. е. чи 400 р. до н. е.? Але прийняття тієї чи іншої дати за остаточну призводить до дальших помилок, тут уже недалеко і до четвертої чверті, і до другої половини V ст. до н. е., а такі дати вимагають численних підтверджень на широкому матеріалі, ретельного його дослідження і досить переконливих паралелей.

Таким чином, датування пропонувані О. В. Бітковським та С. В. Поліним для античної кераміки з Богданівського кургану — непереконливі. Зроблений ними перегляд установлених дат безперечно передчасний.

Розглянемо деякі питання хронології, порушені С. В. Поліним у зв'язку з переглядом ранньоскіфських матеріалів³⁰. І тут я не торкаюсь питань датування скіфських речей і пам'яток і, навіть бронзових стріл, знайдених на античних поселеннях. Зупинюсь лише на питанні підходу С. В. Поліна до датувань античної кераміки і дзеркал «ольвійського» типу. На жаль, не можна не відзначити крайню редакційну недбалість статті, невиразність і суперечливість у висвітленні багатьох положень, недостатню обгрунтованість і безапеляційність суджень, надзвичайно хаотичний виклад питання про походження дзеркал, який не вносить будь-що нове в цю складну проблему. Для уточнення дат деяких археологічних пам'яток Скіфії С. В. Полін намагається переглянути хронологію дзеркал «ольвійського» або «скіфського» типу, які залучались раніше для хронологічних визначень. Звичайно дослідники вважають такими досить вузьку групу дзеркал з вертикальною ручкою, прикрашеною зображенням у звіриному стилі³¹.

²⁸ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт...— С. 134, 207.— Додаток 1.

²⁹ НО, 2.

³⁰ Полін С. В. Вказ. праця.— С. 17—36.

³¹ Фармаковский Б. В. Архаический период в России // МАР.— 1914.— № 34.— С. 13—78; Скуднова В. М. Скифские зеркала архаического некрополя Ольвии // ТГЭ.— 1962.— Т. 7.— С. 5—27; Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну та класичну епоху // Археологія.— 1947.— Т. 1.— С. 23—27; Капошина С. И. О скифских элементах и культуре Ольвии // МИА.— 1956.— № 50.— С. 154—189; Скржинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани // АКСП.— К., 1984.— С. 105—129.

С. В. Полін, судячи з тексту, дзеркалами ольвійського типу вважає всі дзеркала з вертикальною ручкою³², незалежно від їх декору, однак свого конкретного визначення належності дзеркала до того чи іншого типу він не наводить. За останніми дослідженнями, їх виготовляли в Ольвії з другої половини VI ст. до початку V ст. до н. е.³³ Можливо, верхню дату слід навіть дещо омолодити, бо відомі ольвійські бронзоливарні майстерні функціонували не раніше четвертої чверті — кінця VI ст. — не пізніше третьої третини — середини V ст. до н. е.³⁴ С. В. Полін пропонує датувати час побутування дзеркал початком VI ст. до н. е., вважаючи достатнім для такого висновку слідуєчі положення: 1) велике поширення дзеркал з вертикальною ручкою в культурах Євразії, починаючи з часів епохи бронзи, 2) їх негрещьке походження, 3) відсутність їх в Ольвії (?! — зовсім незрозуміла теза: з Ольвії походить близько 20 таких дзеркал), яка (Ольвія) виникла в другій чверті VI ст. до н. е. Пізніші знахідки у скіфських пам'ятках з легкістю визначаються як «анахронізм» і тим повністю вилучаються з дослідження.

Щоправда, потім автор відзначає, що дзеркала скіфського типу, знайдені у Скіфії та некрополі Ольвії, «різночасові і не можуть бути підставою для омолодження» дат³⁵, що дещо знімає гостроту питання про хронологію цих предметів. Тоді незрозуміло, навіщо їх у такому разі залучали до дослідження.

Для хронології дзеркал С. В. Полін наводить і один з ольвійських поховальних комплексів, до складу якого входило дзеркало з ручкою у звіриному стилі (1940, № 30), відкритий Т. Н. Кніпович і продатований нею серединою VI ст. до н. е.³⁶ С. В. Полін пропонує вважати комплекс більш раннім і датувати його першою половиною VI ст. до н. е. Очевидно, автор спирається на датування хіоського кубка початком VI ст. до н. е. і датує все поховання за найбільш ранніми матеріалами. Однак і в цьому визначенні є неточності. По-перше, такий посуд уже давно в антикознавстві відноситься не до навкратійського, як це пише С. В. Полін, а до хіоського виробництва³⁷. По-друге, кубок з поховання належить до пізнього варіанта III групи за класифікацією В. М. Скуднової, бо для його оздоблення використано різьблення, яке з'являється лише в другій чверті VI ст.³⁸

Таким чином, запропоновані варіанти передатування «ольвійських» або «скіфських» дзеркал і комплексів з ними недостатньо обґрунтовані і не можуть бути прийнятні як опорні пункти для хронологічних побудов.

У цій же статті досліджується ще один поховальний комплекс скіфської культури, в якому присутні античні речі. Мова йде про матеріали з поховання так званої Реп'яхуватої могили, де у впускному похованні № 2 були виявлені амфора і розписний глек³⁹. Обидві посудини були продатовані другою половиною VI ст. до н. е. Амфора при публікації була неправильно визначена як фасоська. Близьке датування — друга половина VI або навіть початок V, але не раніше середини VI ст., запропонував І. Б. Брашинський для аналогічної амфори з Новоолександрівки на Дону, яку він визначив як самоську⁴⁰. С. В. Полін

³² Полін С. В. Вказ. праця.— С. 23.

³³ Скржинская М. В. Указ. соч.— С. 116.

³⁴ Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 60.

³⁵ Полін С. В. Вказ. праця.— С. 25.

³⁶ Кніпович Т. Н. Некрополь на території Ольвії // КСИИМК.— 1944.— Вып. 10.— С. 112—120.

³⁷ Pfuhl E. Malerei und Zeichnung der Griechen.— München, 1929.— I.— S. 144; Cook R. The Distribution of Chiot Pottery // BSA.— 1949.— XLIV.— P. 154—161; Скуднова В. М. Хиосские кубки из раскопок на острове Березани // СА.— 1957.— № 4.— С. 128—139.

³⁸ Скуднова В. М. Указ. соч.— С. 135.

³⁹ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 53—55, 63.

⁴⁰ Кореняко В. А., Лукьяшко С. И. Новые материалы раннескифского времени Левобережья Нижнего Дона // СА.— 1982.— № 3.— С. 157—158. Амфори визначені І. Б. Брашинським.

переглянув це датування і запропонував датувати амфору кінцем VII—першою половиною VI ст., спираючись на думку В. В. Рубана. Тут же він дуже різко висловився про рамки датування І. Б. Брашинського, яке, на його думку, «обгрунтоване лише загальними міркуваннями про тенденції в розвитку стандартів у амфорної тари і фактичних підстав не має»⁴¹. Хочеться ще раз зауважити, що таке негативне ставлення до знань про закони розвитку морфологічних ознак кераміки явно обмежує і збіднює дослідника.

С. В. Полін правильно зближує форму амфори та її профільованих деталей з аналогічними ознаками, що простежуються у зразках самоської та іонійської тари. Однак цілком упевнено твердити, що амфора з Реп'яхуватої могили виготовлена в Мілеті⁴², щонайменше передчасно. Навіть при посиланні на відомі праці П. Дюпона слід враховувати, що цілком ідентичні ознаки можуть повторюватись в амфорах різних центрів. До речі, П. Дюпон не датує ці амфори саме VII ст. до н. е., але говорить лише про походження форми з цього часу⁴³. Щодо датування амфори з Реп'яхуватої могили, то її форма справді сягає форм, характерних для VII ст. до н. е., але вони продовжують існувати і в VI ст. до н. е., що не дає змоги впевнено датувати цей екземпляр і, тим більше, звужувати це датування. Посилання на ідентичність вінець амфори з Реп'яхуватої могили і деяких самоських, знайдених на Ягорлицькому поселенні⁴⁴, не зовсім коректне — досить подивитись на рисунок, щоб визначити відмінності між ними. Але і ці паралелі датуються не тільки не VII ст. до н. е., а навіть і не початком VI ст. до н. е. Таким чином, якщо припустити можливість подавнення дати амфори, побудоване, до речі, теж тільки на загальних міркуваннях, все ж мова може йти лише про першу половину VI ст. до н. е.

Ще довільніше датування розписного глечика. С. В. Полін пропонує датувати його кінцем VII — початком VI ст. до н. е. Логіка його міркувань викликає серйозні заперечення. С. В. Полін вважає, що морфологічно глечик відрізняється від кераміки другої половини VI ст. (незрозуміло — чому), хоча раніше він не враховував значення зміни форми для хронології кераміки⁴⁵. С. В. Полін не заперечує, що такі вироби відносять до іонійської продукції другої половини VI — початку V ст. до н. е. Оскільки хронологія недостатньо розроблена, автор вважає можливим продатувати його кінцем VII — початком VI ст. до н. е. (?!). При цьому він посилається на знахідку двох невеликих і надзвичайно невиразних непрофільованих фрагментів розписного посуду із залишками орнаменту в II і III архаїчних шарах Істрії, нібито аналогічних глечику з Реп'яхуватої могили⁴⁶.

Слід сказати, що визначення хронології глечика справді затруднене, оскільки аналогії йому ще невідомі. Форма посудини може датуватись досить широко аж до кінця VI ст. до н. е. Схема розпису досить примітивна і навряд чи може бути датована часом раніше, ніж серединою — другою половиною VI ст. до н. е. Профільовані деталі також невиразні, аналогічний піддон є у екземплярів навіть середини V ст., 460—440 рр.⁴⁷, але автора все це не турбує.

Таким чином, комплекс античних речей з Реп'яхуватої могили нині неможливо переконливо продатувати кінцем VII — початком VI ст. до н. е. Подібний посуд поодинокий і для його хронологічного визначення потрібно чимало закритих комплексів з ним.

Нарешті, С. В. Полін передатове хіоську амфору з поховання

⁴¹ Полін С. В. Вказ. праця.— С. 27.

⁴² Там же.

⁴³ Dupont P. Amphores Commerciales archaïques de la Grece de l'Est // La parola del Passato.— Napoli, 1982.— Jasc. CCIV—CCVII.— P. 203—206.

⁴⁴ Рубан В. В. О датировке Ягорлыкского поселения // ИААСП.— К., 1980.— С. 107.— Рис. 1, 2, 3—5, 7.

⁴⁵ Histria, II.— București, 1966.— №№ 587, 645.

⁴⁶ Полін С. В. Вказ. праця.— С. 27.

⁴⁷ Sparkers B., Talcott L. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B. C.— The Athenian Agora.— Princeton, New-Jersey, 1970.— Vol. XII.— N 1613.

Єлизаветівського могильника (1967 р., пох. 2, кург. 30) і вважає її, судячи з неясного визначення, більш ранньою, ніж інші дослідники. Мова йде про амфору, що належить до типу пізнього варіанта ранньопухлогорлих амфор, який за рядом комплексів в СРСР і за рубежем цілком певно датується другою чвертю — серединою V ст. до н. е.⁴⁸, цим же часом продатований і згадуваний С. В. Полінім екземпляр⁴⁹. Однак С. В. Полін вважає цю амфору більш ранньою, спираючись при цьому на знахідку в Марицинському могильнику такої ж амфори з кіліком 525—480 рр. до н. е. Водночас він використовує класифікацію В. В. Рубана, відносячи амфору з Єлизаветівського могильника до типу III Б⁵⁰. Міркування про синхронність деяких типів хіоських амфор приводить С. В. Поліна до висновку, що спільне їх існування дає можливість більш раннього датування, проте з цим ніяк не можна погодитись. Передатувати хіоські ранньопухлогорлі амфори, та ще таким незрозумілим чином, немає жодних підстав. Водночас слід зауважити, що датування В. В. Рубаном хіоських амфор цього варіанта включає в себе першу і початок другої чверті V ст. до н. е., що не набагато відрізняються від дати, запропонованої іншими дослідниками.

Крім того, в останній статті є ще ряд неточностей у твердженнях, які мають ту саму мету — подавлення всього матеріалу. Так, С. В. Полін стверджує заснування Ольвії у другій чверті VI ст. до н. е., хоча дослідники цього міста точно цю дату поки що назвати не можуть. Вказується на велику кількість поховань першої половини VI ст. до н. е., однак серед опублікованих поховань архаїчного часу такі комплекси поодинокі, і останнім часом їх число не збільшилось.

На закінчення — кілька зауважень з приводу методики роботи з античним матеріалом, використаної С. В. Полінім та О. В. Бітковським.

Хронологічне визначення античної кераміки вимагає старанного й обережного підходу до аналогій, які здаються точними, врахування всього попереднього досвіду роботи. При датуванні цілих форм віддалена схожість в окремих деталях не завжди може привести до об'єктивно задовільних результатів. Тут потрібне порівняння багатьох ознак, тим більше в тому разі, коли здобуті висновки повинні відігравати істотну роль для передатування інших об'єктів.

Досить серйозною методичною помилкою є переважне датування за ранньою, як це робиться послідовно в обох статтях, а не пізньою датою в тому разі, коли хронологія того чи іншого предмета або комплексу має певну амплітуду. Таким чином датуються і матеріали Богданівського кургану, і Реп'яхуватой могили, і поховання 30 1940 р. в Ольвії тощо. У зв'язку з цим відзначимо небезпечність такого методичного підходу, що суперечить усьому досвіду античної археології.

Крім того, методично неправильним є перегляд хронології імпортованих з метрополії в Північне Причорномор'я речей за їх виявленням у скіфських курганах, де вони є предметом уже повторного ввозу, ігноруючи дані власне античних центрів. Відомо, що грецька кераміка побутувала не один-два роки навіть на грецьких поселеннях, тим більше її високо цінували і берегли у скіфському світі. Про це свідчить хоча б той факт, що з більшості курганів походить столовий посуд з слідами тривалого використання — ремонтом, потертістю. Золоті речі мають ще триваліший строк життя, за винятком їх виготовлення спеціально для даного поховання. Ці предмети звичайно не потрапляли, крім особливих випадків, у курган безпосередньо після їх виготовлення.

⁴⁸ *Grace V. Amphoras and the Ancient wine Trade.*— Princeton, 1961; *Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли.*— Л., 1984.— С. 96; *Зевст И. Б. Керамическая тара Боспора* // МИА.— 1960.— № 83.— С. 133.

⁴⁹ *Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону.*— Л., 1980.— С. 107.

⁵⁰ *Рубан В. В. О хронологии раннеантичных поселений Бугского лимана (по материалам хийских амфор)* // МХАПУ.— К., 1982.— С. 109.— Рис. 9.

Все викладене вище не є закликком відходити від перегляду прийнятих в археології хронологічних визначень. Однак, якщо мова йде про античну кераміку, то тут слід враховувати її специфіку і розробленість питань антикознавства. Це імпорт різної ціни і різного призначення, який міг побутувати досить тривалий час. Не можна забувати і про те, що датування античних речей звичайно має під собою старанне вивчення комплексів і шарів, тривале нагромадження спостережень, і нове датування вимагає такого ж підходу.

Одержано 21.09.88.

Про черняхівську культуру*

М. Ю. Брайчевський

Черняхівській культурі належить визначне місце в розвитку Східної Європи. Жоден інший вияв, відомий у цьому регіоні, не може зрівнятися з нею за інтенсивністю та монолітністю культурного типу. Досить сказати, що вже нині дослідникам відомо близько трьох тисяч поселень; серед них більшість являли собою досить великі селища, що склалися з кількох десятків жител¹. Отже, населення, що лишило пам'ятки черняхівського типу, мусило нараховувати принаймні кілька мільйонів душ. Культура відзначається великою стабільністю: переконливо розчленувати культуру на локальні вияви та на хронологічно послідовні стадії поки що не пощастило, незважаючи на неодноразові (і досить активні) спроби.

У цьому є глибокий сенс. Історичний розвиток не є плавним процесом із сталим ритмом еволюції. Він має надто складний імпульсний (точніше б сказати, квантовий) характер, за яким періоди соціальної стабільності чергуються з епохами суспільних потрясінь. Останні супроводжуються ґрунтовною ломкою наявних суспільних організмів і формуванням нових, що відбивають інший, більш високий щабель історичного поступу. Зокрема, в розвитку давньої Східної Європи бачимо чотири періоди соціальної стативи (доба трипільської культури, скіфська епоха, період черняхівської культури та часи Київської Русі), розмежовані відповідно стадіями соціальної динаміки і деструкцій (доба бронзи, період латену та епоха так званого «великого переселення народів»). Останні позначені строкатим калейдоскопом археологічних виявів та культурних типів, що відбивають складність переломних етапів у діалектичному процесі, коли одна якість переходить в іншу, а на руїнах старого, віджилого світу народжується новий.

Без усвідомлення цієї складності навряд чи можна зрозуміти дивовижну сталість черняхівського комплексу, яка подекуди лякає дослідників, нездатних усвідомити внутрішній сенс змін, що відділяють черняхівську стадію від латенської доби, з одного боку, і давньоруської — з другого.

Черняхівська культура, як відомо, була відкрита наприкінці ХІХ ст., причому одночасово в двох районах східноєвропейського Лісостепу — В. В. Хвойкою в Середній Наддніпрянщині та К. Гадачком у Галичині. Але справжнє глибоке дослідження її пам'яток почалося у післявоєнні

* З приводу монографії Барана В. Д. «Черняхівська культура (За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу)». — К.: Наукова думка, 1981. — 263 с.

¹ В. Д. Баран критикує мене за демографічну інтерпретацію Неслухівського поселення (близько 20 садіб). З великим задоволенням приймаю цю критику, спрямовану в русло підвищення реконструйованої демографічної квоти. Побоюючися закидів у її перебільшенні, я взяв до уваги запропонований М. Ю. Смішком мінімум. Поправку В. Д. Барана вважаю за дуже важливу й актуальною.

роки. Тоді ж була запропонована історична інтерпретація явища, що мала характер всебічної концепції. Пізніше (від кінця 50-х років), однак, ця концепція зазнала заперечення і перегляду, на жаль, не компенсованих іншим загальним побудуванням, яке можна було б протиставити критикованій схемі. Це призвело до того, що історичний процес у Східній Європі під пером adeptів «нового» напрямку втратив не лише внутрішню логіку, а й елементарну координацію з добре відомими фактами. Багато конкретних питань, і в тому числі засадничих (таких, як генезис черняхівської культури, її доля в наступні часи, етнічне визначення, уточнення хронологічних та просторових рамок і т. п.) ще й досі залишаються нерозв'язаними. Очевидно, слід визнати симптоматичним те, що в літературі останніх літ, присвяченій черняхову, аналіз явно переважає перед синтезом: дослідники вважають краще ставити і розв'язувати другорядні (передусім джерелознавчі) питання, залишаючи в стороні загально-історичну проблематику.

Тому особливу увагу привертає книга Барана В. Д. «Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу)», аналітично-синтетична за змістом.

В. Д. Баран нині є одним з кращих знавців черняхівської культури, і багато зробив у нагромадженні фактичного матеріалу (розкопки в Черепині-Львівському, в Ріпневі, в Бовшеві, в Теремцях та ін.). Аналітична (джерелознавча) частина книги цілком природньо набула оглядового характеру, оскільки величезний обсяг наявного фонду пам'яток неминуче вимагав узагальненого підходу.

Назва книги добре відповідає її змісту, незважаючи на певну двоїстість, що подекуди створює ілюзію суперечливості. На обкладинці стоїть просто «Черняхівська культура», а на титулі додано: «За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу». На перший погляд це істотно звужує тему. Справді, перший варіант заголовку, який насамперед впадає в око, зобов'язує автора розглядати культуру вцілому, як єдине і нерозривне явище, в межах усієї території поширення (чи принаймі формування). Другий натомість обмежує розгляд просторовими рамками, що складатимуть ледве третину загального ареалу. Це викликає активний протест у багатьох фахівців.

Але в дійсності принципів суперечностей тут немає. Справа в тому, що територіальне уточнення має підкреслено джерелознавчий зміст, і аж ніяк не стосується загальнокультурної характеристики. Враховуючи відзначену вище неосаяжність наявного матеріалу, такий прийом слід визнати цілком допустимим; в кожному разі неспроможність його вимагає підтвердження. Всі (за винятком хіба дрібних деталей) висновки автора мають саме загальний характер і стосуються всієї черняхівської ойкумени, незалежно від локалізації конкретних пам'яток. Але детальне обґрунтування подається на базі спеціального аналізу верхньодністровських та верхньобузьких матеріалів. Втім, де це потрібно, В. Д. Баран залучив, як аналогії, комплекси й з інших районів.

У зв'язку з цим виникає інша проблема, яку автору слід було б оговорити у вступній частині — проблема репрезентативності досліджуваного матеріалу. Якою мірою черняхівські пам'ятки Верхньої Наддністрянщини та Західного Бугу відбивають спільні закономірності у розвитку культурного типу? Наполягаємо саме на такому формулюванні, бо історична, соціально-економічна та інші інтерпретації будуть безпосередньо залежати від відповіді на це питання. А воно в свою чергу тягне за собою надзвичайно важливу (і важку щодо розв'язання) проблему визначення черняхівської культури, як конкретного археологічного явища.

Справді, останнім часом питання це стало підкреслено дискусійним. Чи існує взагалі така культура — черняхівська? Позитивна відповідь вважається проблематичною: чимало дослідників готові підмінити поняття цієї культури уявленням про цілий спектр культурних виявів, перекритих зовнішнім флером периферійно-римської цивілізації. Мені вже

доводилося рішуче висловитися проти самої правомірності подібної постановки питання².

Тут є два аспекти, які треба розрізнити. По-перше — питання про місце черняхівської культури серед інших культур римської периферії, об'єднаних наявністю пізньоантичного імпорту і характеризованих рядом, нехай би й другорядних, але зовні ефективних рис античного впливу. З другого — проблема внутрішньої монолітності черняхівської культури в просторових рамках її поширення. Обидва питання поки що не можуть вважатися остаточно розв'язаними; більше того, в плані методичному вони навіть як слід не поставлені. Боюся, що навіть сама необхідність їхнього розгляду в діалектичному взаємозв'язку належним чином не усвідомлена.

Коли мова йде про перший аспект, то на авансцену висувається проблема диференціації, складність якої визначається суб'єктивними моментами. Скажімо, досить уперта тенденція залучати до черняхівської культури пам'ятки Північної Надчорноморщини з кам'яним домобудівництвом здатна призвести дослідника до плутанини і фактологічної дезорієнтації, оскільки йдеться не тільки про різні культурні вияви, а й про різні генетичні лінії, проєктовані як вглиб античної доби, так і в наступний період раннього середньовіччя. Натомість не менш уперта тенденція протиставляти черняхівській культурі синхронні пам'ятки Прикарпаття (так звана «культура карпатських курганів») базується на прикрих непорозуміннях, очевидність яких чим далі, тим більше усвідомлюється дослідниками*.

Друга проблема породила іншу тенденцію, яка складає досить своєрідний (коли не сказати унікальний) казус у вітчизняній історіографії останніх трьох десятиріч. Маємо на увазі хворобливе прагнення будь-що поділити черняхівську культуру на локальні вияви, кожен з яких мав би дістати окрему етнічну атрибуцію, і тим підтвердити, на решті, тезу про багатоетнічний характер черняхівська.

Вперше це питання було поставлене П. М. Третьяковим у 1954 р. (на VII науковій конференції Інституту археології АН УРСР), причому в зовсім несподіваному плані. Проголосивши умоглядну тезу про багатоетнічний характер черняхівської культури (слов'яни, сармати, фракійці, готи і т. д.), дослідник висунув завдання розчленувати культуру на відповідні просторові фрагменти. Отже, проблема була поставлена з ніг на голову: не з'ясування складної структури черняхівська спровокувало думку про складність його етнічної основи, а навпаки, кабінетна думка про ту складність призвела до постановки чисто прагматичної задачі.

Заклик не лишився без наслідків. У літературі з'явився ряд спроб визначити територіальну структуру культури³. Але переконливих наслідків не пощастило досягти нікому: типологічна монолітність черняхівської культури лишилася нерозхитаною.

В. Д. Баран пропонує свою схему просторової структури черняхівського культурного типу та його відношення до інших культурних типів тієї доби. Вона втілена в картах, вміщених на сс. 16, 257 та 262. Вважаємо ці карти принциповим досягненням автора, оскільки теза про єдність та монолітність культури в рамках основного району її поширення, переважно, підтверджена. Тут подано три локальні вияви:

² *Брайчевский М. Ю.* Культурное воздействие античного Причерноморья на племена восточноевропейской Лесостепи от конца галльштатта до римского периода // I Międzynarodowy Kongress archeologii słowiańskiej. — Warszawa, 1969. — Т. II.

* *Пор. доповідь Б. О. Тимощука* на симпозиумі «Найпізніша доля черняхівської культури» (Кам'янець-Подільський, вересень 1981 р.). Подані доповідачем матеріали показують, що курганний обряд поховань (який вважають головною і по суті єдиною підставою для протиставлення культури карпатських курганів черняхівській) зовсім не є винятковим і, навіть, не переважає в прикарпатському регіоні.

³ *Тиханова М. А.* О локальных вариантах черняховской культуры // СА. — 1957. — № 4; *Махно Е. В.* Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов // КСИА АН СССР. — 1970. — Вып. 121; *Брайчевский М. Ю.* Походження Русі. — К., 1968. — С. 45 та ін.

перший з них охоплює майже весь східноєвропейський лісостеп, другий — основну частину степової Надчорноморщини, третій — східне Прикарпаття та Наддунайщину. Справедливості такого членування безсумнівно; сперечатися можна хіба щодо уточнення просторових меж, на сталості яких навряд чи стане наполягати і сам автор.

Відповідно до наших уявлень перший вияв і є черняхівською культурою у власному розумінні терміну. Другий являє собою культурний тип, виразно відмінний від черняхівського, представлений городищами Нижнього Дніпра та селищами з кам'яним домобудівництвом (за нашими уявленнями ці пам'ятки залишені готами). Третій являє собою культуру гето-дакійських племен, що теж характеризується своєрідними (порівняно з черняхівом) рисами. Важливим моментом (який, на нашу думку, В. Д. Баран недостатньо враховує) є факт поширення в області другої та третьої груп справжніх черняхівських пам'яток, які утворюють тут виразний суперстрат, зберігаючи свій притаманний характер і відрізняючися від місцевого підгрунття.

Що ж до уточнення територіальних меж, то за нашим переконанням області Молдавії та Буковини (землі між Дністром і Серетом) належать до черняхівського ареалу (перша група). Отож, остаточне з'ясування цього питання напевно потребуватиме додаткових дослідницьких зусиль. Тому вважаємо, що в принципі автор рецензованої праці стоїть на вірному шляху і його книга в цьому відношенні є помітним кроком уперед.

Набагато складнішим є питання про відношення черняхівської культури до пам'яток, розташованих на більш західних землях — у Прикарпатті, Південній Польщі та Східній Словаччині. В. Д. Баран рішуче розмежовує ці типи. «Працями львівських археологів, — пише він, — доведено, що липицькі пам'ятки і карпатські кургани треба розглядати, як окремі культури» (с. 15). І трохи далі: «Немає сумніву, що пам'ятки другої чверті I тис. н. е. Південно-Східної Польщі і Словаччини, крім того, що вони синхронні черняхівській культурі і насичені елементами провінціально-римської культури, вираженими у «сірій» гончарній кераміці та металевих виробах, характерних для всієї північної периферії Римської імперії, не мають з нею нічого спільного» (с. 15).

Щодо першої заяви. Липицьку культуру дійсно слід відрізнити від черняхівської, хоча б уже на тій підставі, що вони не є синхронними, а хронологічно йдуть одна за одною*. У цьому наш автор, безумовно, має рацію. Але проблема карпатських курганів поки що не може бути знятою з порядку денного, отже, тут категоричність здається нам передчасною.

Так само занадто безапеляційною виглядає і друга заява. У літературі дійсно є могутня тенденція відчленовувати так звані «пізньопшеворські» пам'ятки Південної Польщі від черняхівських, але вона має історіографічну природу, до того ж оснований на прикрому непорозумінні.

Т. Рейман, розпочавши в середині 30-их років ґрунтовні дослідження пам'яток того типу розкопками в Тропішові⁴, не зоставив одержані матеріали з черняхівськими тому, що стаття В. В. Хвойки⁵, яка на той час через брак належних публікацій вважалася еталонною, да-

* На с. 154 В. Д. Баран приписує мені твердження, ніби липицькі пам'ятки і Дністровський варіант черняхівського типу слід «розглядати лише як два хронологічно різні етапи розвитку однієї і тієї ж культури». Це не відповідає дійсності. Своєю часу цю тезу намагався обґрунтувати М. Ю. Смішко (Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных) // КСИИМК. — 1952. — Вып. 44). Я подібних думок ніколи не висловлював і не поділяв. На с. 50 моєї книги «Походження Русі» (на яку посилається мій критик) йдеться лише про наявність в черняхівських комплексах Наддністриящини деяких пережиточних форм кераміки липицького типу.

⁴ *Reyman T. Problem ceramiki siwej na kole toczoney na tle odkryc w górnym dorzeczu Wisly* // WA. — 1936. — Т. XIV.

⁵ *Хвойка В. В. Поля погребеній в Среднем Приднепровье* // ЗРАО. — СПб., 1901. — Вып. 1—2. — Т. XII.

вала невірне уявлення про керамічний комплекс культури (співвідношення типів). Твердження, що обидва вияви «не мають нічого спільного» просто невірне; навпаки, все істотно виявляє безумовну схожість, зокрема — напівземлянки того типу, якому В. Д. Баран надає особливого значення.

Таким чином, встановлення західної межі поширення черняхівської культури лежить ще попереду. Але дискусійність конкретних питань не знімає основної проблеми. В. Д. Барану, на нашу думку, пощастило правильно її розв'язати, заперечивши абстрактно постуловане уявлення про строкатий калейдоскоп різних щодо походження та етнічної приналежності культурних типів, не підтверджене належними фактичними матеріалами.

Центральним сюжетом дискусії, що розгорілася довкола черняхівської проблематики, є етнічна атрибуція культури. Навряд чи може виникнути сумнів, що пам'ятки в зоні лісостепу були залишені слов'янами. Ця думка знаходить у рецензованій книзі переконливе обґрунтування. Але проблема «багатоетнічності» лишається в двох інших аспектах, цілком підставно і влучно поставлених автором. Це, по-перше, проблема складності генетичної основи, а по-друге — проблема діаспори, тобто, своєрідного етнічного симбіозу в конкретних територіальних рамках.

Обидва питання в нашій літературі досі як слід не розроблені, а тому постановка їх заслуговує на цілковиту підтримку. Першому в рецензованій праці присвячено спеціальний розділ «Походження черняхівської культури». Вирішується воно, на нашу думку, принципово вірно. «Основним субстратом, на якому виникла черняхівська культура, в лісостеповій зоні було населення пізньозарубинецької, пшеворської і липицької культур; у степовій — пізньоскіфське і сарматське» (с. 162). Ця теза, переконливо підтверджена в книзі фактичним матеріалом, не є несподіваною. Такі думки висловлювалися і раніше. Зокрема, про генетичні зв'язки між зарубинецькою та черняхівською культурами писав ще В. В. Хвойка⁶, теза ця ґрунтовно вкоренилася і в радянській науці⁷. Про пшеворський субстрат упевнено пишуть В. В. Кропоткін, Г. Ф. Нікітіна⁸, не кажучи вже про польську історіографію. Липицькі зв'язки в черняхівських пам'ятках Наддністрянщини виявлені і продемонстровані М. Ю. Смишко⁹ і т. д. Але принциповим досягненням є ствердження багатолінійності культурно-етнічного розвитку: черняхівську культуру неможливо вивести з якогось одного попереднього типу — ні з зарубинецького, ні з пшеворського, ні з липицького. У цьому висновку В. Д. Барана цілком збігаються з нашими переконаннями¹⁰.

Отже, постає дуже важливе питання про етнічне переоформлення, на жаль тільки намічене, але не розвинене в рецензованій книзі. Формування черняхівської культури було наслідком злиття в єдиному етнокультурному організмі кількох більш ранніх. При цьому в двох випадках (з трьох) до того інтеграційного процесу було втягнуто не весь племінний масив, а лише частину його. Пам'ятки зарубинецького типу

⁶ Хвойка В. В. Указ. соч.

⁷ Махно Є. В. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу // Археологія.— 1950.— Т. IV; Сымонович Э. А. Раннечерняховское поселение у с. Ломоватого возле Черкасс // КСИА АН УССР.— 1959.— Вып. 8; Сымонович Э. А. К вопросу о раннечерняховских поселениях культуры полей погребений // СА.— 1958.— № 1; Петров В. П. Зарубинецкий могильник // МИА.— 1964.— № 116.— С. 85—88; Кравченко Н. М. К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосождения на черняховских могильниках // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 121 та ін.

⁸ Кропоткин В. В. Черняховская культура в Северном Причерноморье // ПСА.— М., 1978; Никитина Г. Ф. Население лесостепной полосы Восточной Европы в первой половине I тыс. н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1965.

⁹ Смишко М. Ю. Указ. соч.; Смишко М. Ю. Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР // Докл. VI научн. конф. ИА АН УССР.— К., 1953.

¹⁰ Брайчевский М. Ю. Рецензия на збірник праць: Проблемы изучения черняховской культуры.— КСИИМК.— 1970.— Вып. 121 // Археологія.— 1971.— Вып. 3.— С. 99—103.

послужили генетичною основою не лише черняхівської, а й київської культури; так само пізньопшеворські на великій території Середньої та Нижньої Надвислянщини продовжували існувати паралельно з черняхівськими.

Безумовної підтримки заслуговує рішуче негативне вирішення В. Д. Бараном питання про можливість виведення черняхівської культури з пам'яток вельбарського (або дитиницького) типу. Як відомо, така думка активно пропагується рядом дослідників; вона опирається не на фактичний матеріал, а на умоглядну тезу про готську належність черняхівської культури, досить солідно розвінчану в радянській літературі, але пропаговану ще кількома вченими. В. Д. Баран чітко і переконливо показав, що обидва вияви — черняхівський та вельбарський — складають собою синхронні, а отже паралельні явища, які мають незалежне походження та існування*.

Разом з тим фактом лишається наявність вельбарсько-дитиницьких елементів на території черняхівської культури. Фіксуючи це, В. Д. Баран логічно приходять до другого аспекту — до проблеми діаспори, тобто наявності неслов'янського населення серед черняхівських племен. Носіїв вельбарської культури він, згідно з поширеною тенденцією, вважає за готів (на нашу думку, зовсім хибно)**.

Менше уваги приділяє сарматським пам'яткам, відомим на території лісостепу, хоча виразно підкреслює їх значення.

Найпереконливішим аргументом В. Д. Барана на користь слов'янської інтерпретації лісостепових пам'яток черняхівського типу є генетичний зв'язок їх з слов'янськими пам'ятками ранньосередньовічного часу. Цій проблемі автор приділяв пильну увагу протягом багатьох років і має на цю тему ряд ґрунтовних публікацій¹¹. Можна твердити, що саме йому вперше пощастило солідно (і, думаємо, неспростовно) узагальнити той зв'язок, рішуче і бездоказово заперечуваний багатьма археологами. У рецензованій праці проблемі відношення між обома групами пам'яток присвячено спеціальний розділ «Черняхівська культура і слов'янські старожитності V—VI ст.», в якому підведено підсумки багаторічним дослідженням.

Генетичні зв'язки черняхівської культури з ранньослов'янськими пам'ятками другої половини I тис. н. е. В. Д. Баран з'ясовує на базі ретельного вивчення поселень довготривалого існування із складною стратиграфією та методом типологічного аналізу речового матеріалу. Він переконливо демонструє наявність безсумнівної традиції, закономірність якої лежить у глибині автохтонного процесу суспільного розвитку. В літературі вже відзначалося, що основні притаманні риси, якими прийнято характеризувати ранньослов'янську культуру VI—VII ст. (ліпний посуд так званого «празького» типу, квадратні напівземлянки з печами-кам'янками, курганний обряд поховань тощо) вперше з'явилися в надрах саме черняхівської культури. Дослідження В. Д. Барана вносять багато нового в постановку і розв'язання цієї проблеми.

І все ж таки проблема поки що лишається невичерпаною до кінця. Головним каменем зіткнення виступають хронологічні моменти, які доводиться вважати за найбільш гострий сюжет дискусій. Як відомо, В. В. Хвойка, відкривши черняхівську культуру, датував досліджені ним пам'ятки II—V ст., хоча припускав існування традиції в більш піз-

* Очевидно, уникаючи можливих закидів у недооцінці вельбарських матеріалів, В. Д. Баран зараховує до їх числа ряд надто сумнівних знахідок. Так, не можна погодитися з визначенням як вельбарських пам'яток Вікнин-Великих, Лепесівки, Пражева, Дерев'яного, Данчен та ін. У матеріалах Черняхова, Ромашок, Лесек, Привільного і т. д. вельбарські елементи відсутні взагалі.

** Неприйнятним вважаємо готовність тлумачити великі наземні будівлі, досліджені на багатьох черняхівських поселеннях, як готські «Stallhäuser» (с. 59).

¹¹ Баран В. Д. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу // МДАПВ.— 1961.— № 3; Баран В. Д. Черняховская культура в междуречье Верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 121; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К., 1975 та ін.

ній час¹². Його хронологія визначається за «класичну». У післявоєнні роки, однак, було висловлено думку, за якою існування черняхівської культури охоплює VI ст., а може і ще пізніші часи.

На обґрунтування цієї тези висувалися солідні матеріали, досить різні за характером. Але в другій половині 50-х років ця думка була заперечена (на жаль, без належної критики). Натомість запропоновано так звану «коротку» хронологію в рамках III—IV ст., обґрунтовану не реальними фактами, а впертим бажанням «підігнати» існування черняхівської культури до готського періоду (традиційне уявлення про час перебування готів на півдні Східної Європи).

Отже, в літературі існують три черняхівські хронології — «довга» (II — початок VII ст.), «середня» або «класична» (II—V ст.) та «коротка» (III—IV ст.). Зрозуміло, що остаточно розв'язати питання можна лише внаслідок належного опрацювання фактичного матеріалу, а не на підставі загальних, умоглядних схем.

В. Д. Баран йде саме цим, найбільш перспективним шляхом. Власне, дискусія точиться довкола визначення верхньої хронологічної межі; нижня встановлена більш-менш надійно: абсолютна більшість дослідників згодні, що процес формування черняхівської культури, який розпочався в II ст., завершився на III ст. Отже, йдеться про хронологічний рубіж між черняхівською культурою та ранньосередньовічними пам'ятками другої половини I тис. н. е. Ще порівняно недавно вважалося, що між першою та останніми має місце часовий розрив — лакуна, що охоплює переважно V ст. Зараз цю думку можна розв'язати за остаточно спростовану, і, головним чином, саме на базі наддністрянських матеріалів, тобто тих, що є головним об'єктом розгляду в рецензованій книзі.

Дослідження В. Д. Барана останніх років є чималим внеском у цю найбільш дискусійну проблему вітчизняної археології. У результаті — датування черняхівської культури переконливо піднято вгору; існування її пам'яток щонайменше в V ст. доведено цілком безперечно. Це є остаточно засудження «короткої» хронології, а тим самим і готської теорії — принаймні в тому її варіанті, який пропагувався протягом останніх двох десятиріч. Це, безперечно, є позитивним досягненням на шляху просування до істини.

Однак нам здається, що В. Д. Баран у цьому випадку виявляє занадто ретельну обережність. Наявний у його розпорядженні матеріал уповноважує на більш рішучі висновки, даючи підстави стверджувати переживання черняхівської культури в VI ст. Маємо на увазі, насамперед, фібулу з Ріпнева II, аналогії якій вказують на VI ст. (це, між іншим, уже відзначалося в літературі)¹³. Так само — видовжену підвіску з того ж місцезнаходження. Надто категоричним здається і датування теремцівської фібули V ст.; деякі ознаки (наприклад, форма нижнього щитка), на нашу думку, вказують на більш пізній час.

Матеріали, які засвідчують переживання черняхівської культури після сакраментального V ст., досить численні і, вважаємо, цілком переконливі. Кількість їх перманентно зростає (наприклад, зооморфна фібула з поселення в с. Дешки у Надросянщині). Ігнорування цих матеріалів у «античерняхівській» літературі останніх років навряд чи варте схвалення або наслідування.

У чому ж справа? Де слід шукати причину тієї, не зовсім звичайної ситуації? Відповідь на це дає автор рецензованої книги: «Спроби розширити хронологічні межі існування черняхівської культури до IV—VII ст. ... зазнали невдачі. Це стало особливо наглядно в останні роки, після відкриття слов'янських пам'яток з характерними комплексами, що датуються VI—VII ст. і знаменують певний етап у розвитку матеріальної культури населення Південно-Східної Європи» (с. 131).

Тут маємо дуже чітке і точне формулювання дослідницької пози-

¹² Хвойка В. В. Указ. соч.— С. 186.

¹³ Горюнов Е. А., Казанский М. М. О происхождении широкопластинчатых фибул // КСИА АН СССР.— 1979.— Вып. 155.

ції: питання, що є одним з основних у джерелознавчій інтерпретації культури виходить за рамки власне черняхівської проблематики і має вирішуватися на основі позачерняхівських матеріалів. Заперечення викикає вже сам вираз «зазнали невдачі». Це невірно. Жодному з критиків (яких було досить) поки що не пощастило розхитати (не говоримо вже спростувати) жоден з аргументів, що наводилися на користь пізнього датування. Ці факти (яких відомо багато десятків) просто ігнорують, роблячи вигляд, що їх взагалі немає. Але такий «метод» здається нам надто небезпечним.

Невірно також, що відкриття слов'янських пам'яток VI—VII ст. підважило думку про переживання черняхівської культури протягом VI та початку VII ст. Ці пам'ятки були відомі і наприкінці 40-х — на початку 50-х років. Зокрема, знали їх і ті автори, які висунули й відстоювали «широку» хронологію черняхова.

Отже, не в незнанні чогось справа. Справа в тому, що поширена нині інтерпретація слов'янської культури VI—VII ст. занадто спрощено відтворює історичний процес. В основі її лежить думка про існування єдиної слов'янської культури VI—VII ст. — на широких просторах від Лаби до Сейма. Характерною (етнізуючою) ознакою цієї фантастичної культури визнавався так званий горщик «празького» типу. В радянській науці, як відомо, найбільш рішуче цю думку захищав І. І. Ляпушкин¹⁴.

Зараз у своєму «чистому» вигляді ця концепція розгубила своїх прихильників. Слов'янські племена в третій чверті I тис. н. е., безперечно, лишили різні групи пам'яток з відповідно різною характеристикою. В. Д. Баран, зокрема, визнає існування щонайменше трьох таких типів — корчацького, пенківського та колочинського. Отже, загальна складність культурної характеристики слов'ян VI—VII ст. поза сумнівом. Але певні рецидиви, спровоковані застарілими уявленнями про архаїчність суспільного укладу давніх слов'ян, лишилися. Дають вони себе взнаки і в рецензованій книзі.

За еталонний комплекс беруться пам'ятки корчацького типу, добре досліджені на території Прип'ятського (древлянського) Полісся. Пам'ятки черняхівського типу там відсутні, отже, корчацька культура відбиває зовсім іншу традицію культурно-історичного розвитку. Поширювати характеристику тих пам'яток на полянський лісостеп — значить порушувати елементарну коректність наукового висновку: там культурний процес розвивався на іншій основі та іншими шляхами. Паралельним археологічним еквівалентом, синхронним корчаку, в зоні лісостепу були саме пізньочерняхівські пам'ятки, формальна характеристика яких, природно, включала й деякі риси, спільні з комплексом корчацького типу. Зокрема — характерні прямокутні напівземлянки та ліпний посуд, за формою схожий на «празький», поширений на величезних просторах Європи — аж до Забайкальських степів включно. Базувати на таких, вихоплених з контексту, ознаках серйозні етно-історичні висновки щонайменше небезпечно.

Притаманною рисою пізньочерняхівських пам'яток є наявність поряд з ліпним посудом гончарного (нехай би в невеликій кількості). Це — ще один гострий кут сучасної ранньослов'янської археології. Чомусь вважається само собою зрозумілим, що слов'яни VI—VII ст. не могли знати кераміки, виготовленої на гончарному крузі. Природу цього, досить таки дивного, погляду зрозуміти важко, оскільки всі народи периферійно-римської ойкумени засвоїли цю техніку не пізніше рубежу нової ери. Не торкаючися цього питання в повному обсязі, вважаємо за необхідне хоча б коротко оговорити його відносно Східної Європи.

Реальна картина і тут виявиться досить складною. Північна, поліська частина східнослов'янських племен дійсно не знала гончарного посуду до VIII ст. Не було його тут і в черняхівський час. Пояснюється

¹⁴ Ляпушкин И. И. К вопросу о культурном единстве славян // Исследования по археологии СССР. — Л., 1961; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — № 104. — С. 356—366 та ін.

це тим, що процес відокремлення ремесла від сільського господарства в області Полісся затримався до середини I тис. н. е.; початкові форми його в сфері керамічного виробництва представлені пам'ятками типу Луки-Райковецької або городища Хотомель. Зовсім інакше було в зоні лісостепу, де гончарне ремесло черняхівської культури еволюціонувало в напрямку гончарства ранньої Русі. Немає сумніву, що типові давньоруські керамічні форми (горщик і корчага) мають за прототипи аналогічні форми черняхівської доби.

Як відомо, уявлення про чисто ліпний комплекс ранньо-слов'янської культури було чи не головним аргументом для заперечення автохтонності культурного розвитку від II—V до IX—X ст. При цьому генетичні зв'язки пам'яток VI—VIII ст. з більш пізніми матеріалами визнавалися, а з більш ранніми — ні, незважаючи на те, що кераміка Київської Русі має незрівнянно більше спільного з керамікою черняхівської культури, аніж з посудом корчацького типу.

В. Д. Баран приймає тезу про повну відсутність гончарного посуду в пам'ятках VI—VII ст., хоча вносить до неї дуже серйозні уточнення*. На с. 98 він наводить список комплексів з чисто ліпною керамікою. Цей список, однак, не є переконливим. Частина згаданих пам'яток (Корчак, Зимне) — належить до корчацької культури, яка взагалі не знала гончарного посуду. Решта — поселення із складного стратиграфією, що крім шарів VI—VII ст. мали більш ранні верстви класичного черняхівського типу або більш пізні нашарування з ранньоруськими матеріалами, або ж і ті й другі. Гончарний посуд на них представлений цілком виразно, але дослідниками довільно відноситься до черняхівського або давньоруського часу. Взагалі за тієї стратиграфічної ситуації дуже важко з упевненістю відносити кожен конкретний черепок до якоїсь конкретної верстви. Отож і поняття шару набуває досить умовного змісту; очевидно, про такі поселення правильніше говорити як про черняхівські, що доживають до VI—VII ст., або ж давньоруські, що виникли в третій чверті I тис. н. е. Концепція, відстоювана В. Д. Бараном, по суті, не спростовує і не заперечує цієї думки; йдеться, отже, не про суть справи, а про уточнення понятійного апарату.

Визнання чисто ліпного комплексу VI—VII ст. тягне за собою постановку нової, досить карколомної проблеми — щодо причин тотального зникнення гончарного посуду черняхівського типу по всій території його поширення. В. Д. Баран, по суті, ухиляється від того делікатного питання, — інакше важко оцінити гіпотезу про гончарів — вихідців з Римської імперії. Це, поза сумнівом, найслабше місце в усій книзі, що аж ніяк не відповідає її загальному науковому рівню.

Справді, черняхівська культура, навіть за урізаною «класичною» хронологією (яку відстоює наш автор), існувала протягом 300 років, позначених активним функціонуванням гончарного ремесла. Оскільки середньостатистичний вік людини тоді становив близько 30 років, то за окреслений період змінилося щонайменше десять поколінь (навіть без поправки на ту обставину, що точити горщики на крузі людина починала не з пелюшок). Невже ж розвиток виробництва мусив залежати від приходу нових чужинців; невже мешканці тієї або іншої округи мали чекати, доки на місце померлого Гая чи Люція з'явиться якийсь кваліфікований Теренцій або Марцій?

І ще: чи були ці прийшли гончарі нормальними людьми з нормальними людськими імпульсами? Чи могли вони мати родину, чи народжували дітей? І чи не могли їхні нащадки — уже не римляни, а свіжоасимільовані «черняхівці» — успадкувати від батька майстерню разом з професійним умінням? Досить поставити ці питання, аби зрозуміти всю недоречність гіпотези.

Справжнє розв'язання проблеми слід шукати на зовсім іншій основі.

* У книзі читаємо: «Лише на найбільш ранніх із них (пам'яток VI—VII ст. — М. Б.), які можна датувати V—VI ст. н. е. (слідують список — М. Б.), знайдено гончарні посудини, що свідчать про існування ще певних традицій гончарства» (с. 98). Надзвичайно важлива заява, що відкриває далекоюжні перспективи.

Техніка гончарного круга настільки проста і позбавлена будь-яких хитрощів, що середня людина з пересічними здібностями може оволодіти нею за кілька годин. Вона ніколи і ніде не становила таємниці, в тому числі і на наших землях. Свідченням цього є знахідки в Мокіївських курганах IV—III ст. до н. е. або ж у ранніх скіфських похованнях Наддністрянщини. Сіролискований посуд, виявлений у тих комплексах, типологічно дуже близький до черняхівського. Отже, не у відсутності професійних навиків справа. Широке застосування техніки гончарного круга безпосередньо зв'язане з відокремленням керамічного виробництва у самостійну галузь; виготовлений на крузі посуд є посудом масового виробництва, продукованим на продаж. Отож, динаміку виготовлення його слід розглядати у тісному зв'язку з розвитком товарного ремесла.

Складність штучно ствердженої проблеми долається визнанням того елементарного факту, що гончарний посуд у територіальних рамках лісостепу в тій або іншій мірі існував протягом усього першого тис. н. е. Безсумнівні традиції черняхівського гончарства надійно фіксуються наявністю типового черняхівського посуду навіть у комплексах VII—VIII ст. (Пастирське городище, Ріпнів I, ранній шар Пліснеського городища та ін.). Це було б неможливо, якби в VI—VII ст. мала місце перерва у розвитку гончарної техніки. І автор рецензованої книги має блискучий матеріал для узасаднення тези у вигляді керамічної майстерні, розкопаної в с. Глибока на Наддністрянщині. Горн, в якому виявлено гончарну кераміку черняхівського типу, був поєднаний з житлом, характеризованим типовим посудом «празького» або «корчацького» типу.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х років здавалося, що еволюція керамічного комплексу йшла в напрямку поступового витіснення ліпного посуду гончарним. Нині стає ясним, що насправді той процес був набагато складнішим. У другій половині VI ст. та в наступний час, безумовно, мало місце певне згортання гончарного ремесла. Про причини того згортання мені вже доводилося писати¹⁵. Йдеться, по-перше, про ускладнення загальнополітичного становища в період слов'яно-аварських війн; втім, це, очевидно, мало другорядне значення. Вирішальну роль відіграв технічний прогрес, що часом провокує побіжні деструктивні тенденції.

Не можна нехтувати тим, що кінець VI — початок VII ст. був позначений не лише різким зниженням питомої ваги гончарного посуду, а й різкими змінами в самій структурі керамічного комплексу. В цей час виходить з ужитку столовий глиняний посуд, що завжди відзначався особливою ретельністю виготовлення і передусім живив гончарне ремесло. Від середини I тис. н. е. слов'янська кераміка знає лише дві форми — горщик та корчагу (так звані «сковорідки», звичайно, не беремо до уваги, бо їх ніколи не робили на крузі). Зовсім відсутні миски, глеки, кубки та інші форми, які надавали специфічного колориту черняхівській культурі. Але ж, звичайно, з побуту ці форми не зникли, вони перейшли в інший матеріал — дерево. Це було пов'язано з винаходом токарного верстату; як справедливо підкреслює В. Д. Баран, перші токарні різці з'являються саме в середині I тис. н. е. (с. 110—111). Дерев'яний столовий посуд панує у нас до кінця XIII—XIV ст.; уламки його, виявлені в ряді давньоруських пам'яток, демонструють виразні ознаки черняхівської традиції.

Ми спинилися на деяких, найбільш важливих і найбільш дискусійних проблемах, поставлених в аналізованій книзі. Як бачимо, в усіх випадках автор стоїть на принципово правильному шляху, хоча не завжди йде до кінця і не завжди повністю використовує інформативні можливості матеріалу.

Одержано 12.05.88.

¹⁵ *Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— С. 36—37.*

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

Т. М. Мовчанівський.
Сторінки
наукової біографії

(До 90-річчя з дня народження)

С. О. Беляєва, О. П. Калюк

Сталінськими репресіями в кінці 30-х років з лав молоді радянської науки була викреслена плеяда талановитих учених. Багато років їх праці були забороненими, про їх діяльність нас змушували забути... Та розроблені ними теорії, висловлені ідеї продовжували жити, оскільки ніякими репресіями не можна зупинити нестримного потоку пізнання.

У повній мірі це відноситься і до української радянської археології, яка втратила в ті часи М. О. Макаренка, С. С. Магуру, Т. М. Мовчанівського та багатьох інших дослідників.

В особі Т. М. Мовчанівського археологічне слов'язознавство лишилось одного з перших на Україні суспільствознавців-марксистів, який творчо застосовував марксистську методологію в історико-археологічних дослідженнях. Особиста трагедія людини, безпідставно заарештованої і потім знищеної у сталінських катівнях, доповнюється трагедією її творчої спадщини: наукові розробки дослідника введені до наукового обігу археологами, які довгий час працювали разом з Т. М. Мовчанівським — В. К. Гончаровим, Л. О. Голубевою, В. Й. Довженком, Г. Ф. Корзухіною, М. К. Каргером — увійшли в сучасну науку і здобули в ній визнання без згадки імені автора. Повернення Т. М. Мовчанівському його доброго імені, яке відбулося наприкінці 50-х рр., повинне бути доповнене поверненням авторства його науковим здобуткам, гідною оцінкою багатогранної діяльності вченого.

Т. М. Мовчанівський народився 9 травня 1899 р. у селі Берестівці на Уманщині у сім'ї сільського священника*. Закінчивши чотири загальноосвітні класи Одеської семінарії, у 1918 р. почав учителювати у рідному селі. Викладання в школі Т. М. Мовчанівський поєднував з роботою у хаті-читальні, із залученням молоді до курсів самоосвіти, створенням сільського музею, роботою у сільревкомі. З 1922 р. Т. М. Мовчанівський завідує школою села Краснопілки, одночасно очолює сільбуд, керує історичним гуртком, приймає участь у організації окружної сільськогосподарської виставки, проводить збір археологічних та етнографічних матеріалів. У 1924 р. Т. М. Мовчанівський починає працювати викладачем суспільствознавства та політграмоти у районній дослідницькій школі села Верхнячки. У цей же час він займає посаду інструктора по «Лікнепу», бере участь у створенні районного краєзнавчого музею. У 1925 р. його запрошують на роботу до Бердичева, відкривається історичний музей та створюється архівне управління. Ці установи очолює вчорашній вчитель.

Під керівництвом Т. М. Мовчанівського Бердичівський музей пере-

* Частина архівних матеріалів про життєвий шлях Т. М. Мовчанівського опрацьована М. С. Сергеевою, за що автори висловлюють їй щире подяку.

творюється на справжню науково-дослідну організацію широкого профілю. Спочатку, це — «соціально-історичний та науковий музей», згодом — історико-культурний заповідник, до складу якого входять власне історичний музей, музей революції, музей політехнізації та антирелігійний музей. Т. М. Мовчанівський у заповіднику очолює наукову частину. Заповідник проводить велику за обсягом краєзнавчу роботу, залучає до неї населення, веде антирелігійну пропаганду, за ініціативою завідуючого науковою частиною розпочинає, з дозволу ВУАК, самостійне вивчення археологічних пам'яток навколо Бердичева¹. Але «при великій кількості та різноманітності об'єктів дослідження матеріальна база музею мізерна», тому в 1927 р. Т. М. Мовчанівський спрямовує роботу «в напрямку обліку археологічних пам'яток, їх поверхового обстеження й лише частково до поглибленої розвідки»². Цими роботами було відкрито значну кількість різночасових пам'яток — від неоліту і до пізнього середньовіччя.

Поступово виразно визначається коло наукових інтересів Т. М. Мовчанівського. Це, насамперед, пам'ятки давньоруського часу. У 1928 р. дослідник складає доповідну записку про важливість дослідження слов'яно-руських пам'яток у долині р. Роставиці³, обґрунтовує необхідність охорони городищ Бердичівщини, підкреслюючи їх значення для висвітлення історії Стародавньої Русі⁴.

На творче зростання Т. М. Мовчанівського найбільше вплинули роботи на городищі в с. Райки. Під його керівництвом у 1929 р. тут розпочинаються археологічні розкопки. З метою організації експедиційних робіт, обробки матеріалів, підготовки їх для експонування у Бердичівському заповіднику створюється спеціальний історико-археологічний відділ на чолі з Т. М. Мовчанівським. Складовою частиною відділу були реставраційна та фотомайстерні⁵. Робота майстерень підпорядковувалась вивченню масових археологічних матеріалів. Для початку 30-х років звернення до наукового вивчення масових знахідок, яке ми бачимо на прикладі відділу Т. М. Мовчанівського, було новаторським підходом в українській археології Стародавньої Русі.

У перші роки розкопок Райковецького городища дослідник послідовно вивчає досвід у галузі методики польових досліджень великих експедицій — Дніпрельстанівської, БОГЕС, Ольвійської. У складі останньої він працює в 1930 та 1932 рр. Критичне осмислення набутого досвіду приводить Т. М. Мовчанівського до висновку про необхідність застосування до розкопок городищ методики широких площ. Віднині розкопки широкими площами стають головним методом досліджень Т. М. Мовчанівського.

Наукова діяльність Т. М. Мовчанівського до середини 30-х рр. не обмежується лише археологією. Він серйозно займається історією католицизму на Україні, вивчає архітектурні пам'ятки Бердичева, багато часу віддає організації музею. Особливе місце в діяльності вченого займає робота з літературою, над якою він працює під час відряджень до бібліотек Києва та Ленінграда. Рівень підготовки вченого був настільки високим, що на початку 1933 р. його запрошують на роботу до Спілки інституцій матеріальної культури, що діяла у Києві і вивчала матеріальні пам'ятки. У цій установі Т. М. Мовчанівський, як потім в Інституті матеріальної культури, працював науковим співробітником і виконував обов'язки вченого секретаря. Саме в цих академічних уста-

¹ Лист у ВУАК від 4.12.1926 р. // НА ІА АН УРСР.— Ф. ВУАК.— № 109.— С. 1.

² Мовчанівський Т. М. Справа археологічних обстежень Бердичівщини в 1927 р. // НА ІА АН УРСР.— Ф. ВУАК.— № 116/21.

³ Доповідна записка від 12.12.1928 р. // НА ІА АН УРСР.— Ф. Мовчанівського.— № 1.— С. 1—2.

⁴ Мовчанівський Т. М. Коротка записка про Бердичівський кут у зв'язку з оголошенням «Бердичівських городищ» за історико-культурний заповідник // НА ІА АН УРСР.— Ф. Мовчанівського.— № 1.

⁵ Мовчанівський Т. М. План праці історико-археологічного відділу Бердичівського музею на 1931 рік // НА ІА АН УРСР.— Ф. ВУАК.— № 330.— С. 15—17.

новах найбільш рельєфно виявляється науковий та організаційний талант Т. М. Мовчанівського.

Зміна місця роботи не вплинула на діяльність дослідника: він продовжує розкопки в Райках, працює над літературою, бере участь у численних експедиціях СІМК та ІІМК*.

Особливістю розробок Т. М. Мовчанівського у середині 30-х рр. є звернення до соціально-історичної проблематики. У першу чергу це стосується вивчення праць основоположників марксизму та В. І. Леніна. У невеликому за обсягом особистому архіві вченого збереглися виписки з понад чотирьох десятків робіт К. Маркса та Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Головну увагу дослідник звертає на визначення класиками ролі матеріального виробництва в історії людства, характеристику феодальних відносин та їх генезис, соціально-економічні зрушення в надрах первісного суспільства, що ведуть до виникнення класів і держави. У працях В. І. Леніна вченого цікавлять характеристики російської общини, оцінка ряду важливих моментів стародавньої вітчизняної історії.

Судячи за архівними матеріалами, Т. М. Мовчанівський цілеспрямовано цікавиться суттю давньоруського феодалізму, теоретичними розробками представників «нового археологічного напрямку» в археології, які першими намагались застосувати марксистську методологію в археології. Вивчення теоретичних праць було зумовлено осмисленням дослідником результатів власних досліджень, допомагало обґрунтувати власні висновки.

Та найбільшою творчою лабораторією вченого були польові дослідження. Саме тут, і насамперед на Райковецькому городищі, вдосконалювались методи роботи Т. М. Мовчанівського, формувались вимоги до камеральної обробки масового речового матеріалу, відточувались прийоми наукової фіксації знахідок та їх консервації. Будучи до 50-х рр. єдиною давньоруською пам'яткою, розкопаною повністю, Райковецьке городище дало небачений раніше за обсягом та повнотою матеріал за історії феодальної формації. Внаслідок його вивчення Т. М. Мовчанівський дійшов висновку про можливість пізнання періодів, не висвітлених в писемних джерелах, за даними археології. Головними умовами одержання історичної інформації з археологічних матеріалів він вважав першорядне вивчення місць постійного проживання людських громад, поєднане з вивченням оточуючих їх пам'яток.

Результатам розкопок у Райках Т. М. Мовчанівський присвятив кілька невеликих публікацій та дві великі статті, ним підготовлена до друку монографія про Райковецьке городище⁶, один з варіантів рукопису якої зберігається в науковому архіві Інституту археології. У публікаціях та підготовчих матеріалах дослідник розвиває думку про те, що «як видатний комплексний пам'ятник, городище треба ... вивчати в польових дослідках всебічно й систематично, в усіх його матеріальних, історичних компонентах і зв'язках між ними, викриваючи повністю і до кінця всі можливі рештки матеріального кістяка відмерлого соціального

* У 1929—1935 рр. Т. М. Мовчанівський очолює Райковецьку державну археологічну експедицію, у 1933 р. керує Південно-Київською обласною комплексною експедицією, у 1930 та 1932 рр. бере участь у розкопках Ольвії. У 1934—35 рр. проводить розкопки у Києві та Вишгороді. З 1936 р. очолює Вишгородську археологічну експедицію. У 1936—37 рр. Т. М. Мовчанівський — заступник керівника Київської археологічної експедиції з польової роботи. У 1934 р. під його керівництвом розкопуються друге та третє Коростенські городища, у 1936 р. — досліджується Городськ.

⁶ Мовчанівський Т. М. Райковецька державна археологічна експедиція 1933 р. // НЗ ІІМК.— 1934.— Кн. 1.— С. 210—211; Молчановский Ф. Н. Обработка металла на Украине в XII—XIII вв. по материалам Райковецкого городища // ПИДО.— 1934.— № 5.— С. 83—92; Мовчанівський Т. М. Робота Райковецької археологічної експедиції 1934 р. // НЗ ІІМК.— 1935.— Кн. 3—4.— С. 209—210; Мовчанівський Т. М. Райковецьке городище XI—XIII ст. Попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929—1934 рр. // НЗ ІІМК.— 1935.— Кн. 5—6.— С. 125—176; Мовчанівський Т. М. Матеріали дослідної роботи Райковецької археологічної експедиції в 1934 р. // НЗ ІІМК.— 1937.— Кн. 2.— С. 35—36; Мовчанівський Т. М. Райковецьке феодальне городище (рукопис) // НА ІА АН УРСР.— Ф. Мовчанівського.— № 11.

організму, щоб на всій сукупності здобутого різноманітного археологічного матеріалу та інших історичних фактах, за допомогою марксістської науки про суспільство та закони його розвитку відтворити науково-історичну картину соціально-економічного життя даної конкретної епохи й громади»⁷. Таке розуміння дослідницьких завдань у вивченні городищ потребувало археологічного дослідження укріплень. У своїй польовій практиці Т. М. Мовчанівський вирішує і це завдання: за допомогою розрізів він з'ясував конфігурацію ровів Райковецького городища. Вони, на думку вченого, «становлять не менш цікавий науковий об'єкт, аніж вали, цвинтар чи дитинець»⁸.

Спостереження за роботами в Ольвії переконали дослідника в необхідності пошарових досліджень стратифікованих пам'яток. Застосовувана його попередниками прокопка всієї товщі культурного шару нерідко призводила до зруйнування окремих частин археологічних об'єктів, робила неможливим зіставлення і реконструкцію великих об'єктів, виявлених в окремих невеликих за розмірами розкопах. Щоб позбутися таких недоліків, у своїй польовій роботі Т. М. Мовчанівський застосовує розкопки широкими площами з пошаровим зняттям об'єктів та знахідок. Для полегшення ведення польової документації та фіксації матеріалів у роботі Райковецької експедиції, як одиниці площі, використовується «розкопачний квадрат» площею 100 м²⁹. Пізніше ці методичні прийоми застосовуються у великомасштабних розкопках Києва та Вишгорода.

Т. М. Мовчанівський створює систему наукової фіксації процесу розкопок, що складається з щоденників, які ведуться за єдиною схемою, загальноекспедиційних реєстрів знахідок, графічних та фоторобіт. Оскільки археологічні розкопки ведуть до знищення пам'ятки, дослідник вважав за необхідне збереження її частин шляхом вирізок окремих об'єктів монолітами, або консервування ґрунтом. Метою подібних заходів була можливість перевірки результатів розкопок¹⁰.

Т. М. Мовчанівський приділяє особливу увагу вивченню масового речового матеріалу із залученням фахівців різних галузей знання: геологів, біологів, хіміків, матеріалознавців та ін.¹¹

За ініціативою дослідника в структурі ІІМК була створена науково-дослідна лабораторія, у розпорядженні якої були пристосування для виконання мікроскопічних досліджень, хіміко-технологічних аналізів, інших видів робіт. На базі лабораторії вивчалися залізні вироби з Райковецького городища, за результатами яких Т. М. Мовчанівський доводив використання болотної руди для одержання заліза та розвитку на городищі місцевого ковальства¹².

Значне місце у висвітленні історії Райковецького городища автор приділяє господарству на підставі аналізу різноманітних знарядь праці та залишків зерна, кісток тварин, решток ремісничого виробництва.

Цікавою є точка зору дослідника на загибель городища. Він вважав, що Райковецьке городище було знищене під час походу Данила Галицького у 1257—1258 рр. у «Болохівську землю».

На відміну від своїх сучасників, представників «нового археологічного напрямку», які вважали реконструкцію соціальної сфери можливою лише з залученням знарядь праці¹³, Мовчанівський відстоював думки, що при умові комплексного вивчення пам'ятки вона «являє собою видатне історичне джерело, що майже вичерпно подає нам відомості про стан продукційних сил і техніку матеріального виробництва

⁷ Мовчанівський Т. М. Райковецьке феодальне городище.— С. 8.

⁸ Там же.— С. 103.

⁹ Мовчанівський Т. М. Райковецьке феодальне городище.— С. 9.

¹⁰ Там же.— С. 16—20.

¹¹ Мовчанівський Т. М. Райковецьке городище XI—XIII ст. (попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929—1934 рр.).— С. 128—129.

¹² Там же.— С. 167—168.— Додаток 2; Мовчанівський Т. М. Здобування і техніка обробки металів за часів Київської Русі (рукопис) // НА ІА АН УРСР.— Ф. Т. М. Мовчанівського.— № 15а.

¹³ Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии.— К., 1982.— С. 103—108.

феодалної доби ..., відбиває феодально-ідеологічні надбудови: світорозуміння, мистецтво тощо»¹⁴.

Розуміння археологічних пам'яток як історичних джерел, постановка нових завдань щодо їх вивчення та інтерпретації, характерна для останніх праць Т. М. Мовчанівського. Цьому спеціально присвячена доповідь вченого «Городища УРСР як історичні джерела», в якій підкреслюється значення всебічного вивчення давньоруських городищ для відтворення історії стародавньої Русі¹⁵.

З ім'ям Т. М. Мовчанівського пов'язаний початок широкомасштабних досліджень давньоруських міст, насамперед, Києва та Вишгорода. У 1934 р. І. В. Моргілевський та Т. М. Мовчанівський проводять невеликі розкопки у Георгієвському провулку, де були знайдені залишки церкви¹⁶ та дослідження у Михайлівському Золотоверхому монастирі¹⁷. Під час реконструкції історичного центру Києва, розпочатої в середині 30-х рр., Т. М. Мовчанівський очолює охоронні роботи на київському дитинці. Перші розкопки Київської археологічної експедиції закладаються прямо у будівельних котлованах, і лише потім роботи переносяться на інші ділянки¹⁸.

Результати роботи Київської експедиції 1936—37 рр. детально опрацьовані дослідником. Особливу цінність складає розробка питань планувальної структури Києва VIII—XI ст.¹⁹ Виявлені залишки рову на садибі Десятинної церкви Мовчанівський аргументовано інтерпретує як рештки укріплень Київського городища VIII—X ст., що передувало будівництву «міста Володимира»²⁰. Дослідник простежив типологічні особливості ремісничих майстерень дитинця і висловив думку про існування на князівському дворі спеціалізованих «придворних майстерень» для обслуговування потреб феодальної знаті. Поруч з ними в місті існували майстерні, продукція яких була розрахована «на широкі маси населення»²¹. В основу типології ювелірних майстерень Києва дослідником були покладені такі матеріали як кам'яні ливарні форми, розраховані «на одноразову відливку майже всіх компонентів прикраси»²².

Планові дослідження Вишгорода, які Т. М. Мовчанівський очолив у 1936 р., спрямовуються на першочергове розкопування тих ділянок городища, яким «найбільше загрожує природна руйнація»²³. Поступово дослідженнями були охоплені дитинець та посад міста, укріплення і могильник. Роботами тих років досліджені різноманітні житлові та господарські комплекси, виробничі об'єкти, відкриті фундаменти Борисоглібської церкви.

Багатогранна діяльність Т. М. Мовчанівського не вкладається у вузькі рамки п'яти останніх років творчого та життєвого шляху вченого. Це — великі за обсягом розкопки давньоруських міст та городищ, підготовка наукових праць, керівництво секцією експедиційних досліджень, яку було створено за ініціативою Т. М. Мовчанівського з метою

¹⁴ Мовчанівський Т. М. Райковецьке феодальне городище.— С. 162.

¹⁵ Мовчанівський Т. М. Основні тези доповіді «Городища УРСР як історичні джерела» (за матеріалами останніх археологічних досліджень на території УРСР) // НА ІА АН УРСР.— Ф. ВУАК/ІІМК.— № 672.— С. 1—3.

¹⁶ Козубовський Ф. А. Експедиційні дослідження Інституту історії матеріальної культури ВУАН 1934 р. // Вісті ВУАН.— 1934.— № 89.— С. 48.

¹⁷ Мовчанівський Т. М. Археологічна розвідка на території колишнього Михайлівського собору у Києві // НЗ ІІМК.— 1937.— Кн. 2.— С. 123—127.

¹⁸ Мовчанівський Т. М. Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі: Києва, Вишгорода, Райок, Городська // НА ІА АН УРСР.— Ф. 10.— № 8.— С. 21.

¹⁹ Молчановский Ф. Н. Дофеодальные и феодальные городища на территории УССР (резюме) // НА ІА АН УРСР.— Ф. 10.— С. 14.

²⁰ Мовчанівський Т. М. Археологічні дослідження городищ...— С. 72—74.

²¹ Мовчанівський Т. М. Середньовічні городища на території УРСР та їх дослідження // НА ІА АН УРСР.— Ф. 10.— № 9.— С. 66; Мовчанівський Т. М. Здобування і техніка обробки металів...— С. 78—79.

²² Там же.— С. 80.

²³ Орієнтовний план роботи Вишгородської археологічної експедиції у 1936 р. // НА ІА АН УРСР.— Ф. Мовчанівського.— С. 1.

вдосконалення камеральної обробки матеріалів, ведення методологічного семінару з питань методики польових досліджень, популяризація археологічних знань, практична допомога місцевим музеям у науковій підготовці кадрів та створенні експозицій.

Все більшу увагу дослідника привертають питання методології та методики археологічної науки, найбільш чітко вони визначились у спеціальній праці, присвяченій черговим методологічним питанням трипільської проблеми²⁴. Вона написана в дуже гострому полемічному дусі. Фактично «трипільська проблема» для вченого—лише приклад однієї з важливих проблем дослідження, для вирішення якої виняткового значення набуває археологічне джерело. Автор яскраво розкриває розбіжність буржуазної науки у вивченні Трипілля і завдання, що стоять перед радянськими археологами. Практично думки автора мають відношення до всього стану сучасної йому археології і складають своєрідний стратегічний план на майбутнє, визначають цілі і нову структуру археологічного дослідження. На думку автора, саме проблема «історичного визначення й широкого соціально-економічного тлумачення» пам'яток повинна зайняти чільне місце у радянській історії матеріальної культури. Т. М. Мовчанівський підкреслює, що «незважаючи на кількісне багатство здобутого матеріалу і надрукованих окремих звітих описових і вузько тематичних праць, чіткого синтетичного визначення трипільської культури вцілому, як і окремих її соціально-економічних компонентів не дано»²⁵. Таке становище склалося через хибну методіку досліджень, що була притаманна «старій археології», коли дослідники обмежувались пошуками «цікавого і ефектного матеріалу, в першу чергу розписної кераміки, і зовсім мало цікавились іншими ознаками й деталями пам'ятки, які висвітлювали «матеріальне виробництво і форми співжиття в даних поселеннях»²⁶. Науковому вивченню Трипілля, на думку автора, заважали відсталість польової методики, відсутність єдиного плану вивчення культури в межах України, сліпе дотримання методів формально-типологічних описів, уникання соціологічних висновків²⁷.

Мовчанівський закликав радянських археологів розпочати роботи по освоєнню і осмисленню спадщини своїх попередників, запропонував конкретний план археологічного вивчення Трипілля. Він вважав необхідним розпочати дослідження трипільських поселень широкою площею і покінчити з обмеженням робіт лише площами споруд. У науковому плані вчений поставив питання, яке вважав найбільш актуальним: «Потрібно рішуче перейти до визначення і студіювання саме проблеми соціально-економічного характеру»²⁸. Ретельного вивчення потребують у Трипіллі такі питання як осілість, хліборобство, скотарство, гончарське виробництво, які за Мовчанівським є «самостійними науково-дослідними проблемами». Їх вирішення можливе лише на основі міждисциплінарних досліджень і створення республіканського фонду збереження матеріалів.

Таким чином, наукові погляди Т. М. Мовчанівського торкалися загального стану археологічної науки і практично випереджали час, зачіпаючи не лише історію матеріальної культури, але й історію суспільства, яку можна було висвітлити за археологічними джерелами. Звичайно, багато задумок вченого були здійснені в подальшому розвитку української радянської археології. Та розуміння Т. М. Мовчанівським головної мети археологічних досліджень, а саме відтворення стародавньої історії за археологічними джерелами залишається актуальним для радянської археології і сьогодні.

Одержано 21.08.88.

²⁴ Мовчанівський Т. М. Чергові методологічні питання трипільської проблеми // НЗ ІМК.— 1935.— Кн. 5, 6.— С. 65—86.

²⁵ Там же.— С. 65.

²⁶ Мовчанівський Т. М. Чергові методологічні питання...— С. 65.

²⁷ Там же.— С. 67.

²⁸ Там же.— С. 81.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ

Із робіт експедиції «Славутич» на Середньому Дніпрі

О. Б. Супруненко, Д. Я. Телегін, О. М. Тітова

Експедиція Інституту археології АН УРСР та секції пам'яток археології Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у складі кількох загонів* проводила роботи у зоні Дніпродзержинського водосховища на Дніпрі у 1982 р. У ході розвідки було простежено лівий берег водосховища від с. Самусіївка Кременчуцького району Полтавської області до м. Дніпродзержинська, правий берег — від греблі в м. Дніпродзержинську до м. Кременчука. Всього обстежено 81 археологічний об'єкт (рис. 1).

Матеріали неолітичного часу виявлені на 7 пунктах, з яких культурний шар зберігається лише на багатшаровому поселенні в урочищі Сиваш поблизу с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району Полтавської області. Це місцезнаходження виявлене і частково розкопане в 1959—61 рр. Воно знаходиться на краю надзаплавної тераси висотою 4—5 м, займає площу близько 200 кв. м. У двох закладених тут шурфах відзначено залягання археологічних знахідок на глибині 0,2—0,8 м. Серед них — кілька виробів з кременю (нуклеус, відщепи, уламок скребка) та уламки неолітичної кераміки дніпро-донецького типу, прикрашені відбитками напівкруглого накольчастого та дрібнозубчастого штампів (рис. 2, 1, 2).

Значну кількість уламків неолітичного посуду, крем'яних відщепів знайдено на піщаному наміві в урочищі Гавань біля с. Садки того ж району. Ця кераміка має значну рослинну домішку у тісті. П'ять уламків прикрашені горизонтальними рядами чи «ялинкою» з відбитків гребінцевого штампу (рис. 2, 3, 4).

Відщепи та уламки кременю, два скребки — кінцевий на пластині, округлий на відщепі — виявлені на поселенні з різночасовими матеріалами на східній околиці хутора Овчаренки біля с. Григоро-Бригадирівка Кобеляцького району Полтавської області. Там же було знайдено тальковий «човник» овальної форми із заокругленою основою і випуклою верхньою частиною, через яку проведений поперечний жолобок (рис. 2, 5).

Окремі вироби з кременю (відщепи, підокруглі скребки на відщеплах, скобель), уламки кераміки дніпро-донецького типу з великою домішкою рослинності в глині, орнаментовані горизонтальними рядами та «ялинкою» з відбитків гребінцевого штампу та прокреслених ліній були знайдені поблизу сіл Самусіївка, Бородаївка, Дерейвка (рис. 2, 6—10).

Особливу увагу привертає знахідка розвалу посудини типу Микільського могильника (з колекції краєзнавця В. А. Седака) біля с. Дніпро-Кам'янка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області.

Біля с. Солошине Кобеляцького району в урочищі Колони краєзнавцями виявлена маленька посудина біконічної форми, так званий «кубок» пізньотрипільського часу з домішкою піску та зрідка подрібненої черепашки в тісті (рис. 3, 1). Окремі

* Експедиція працювала під керівництвом Д. Я. Телегіна. В її роботі, крім авторів, приймали участь співробітники Полтавського та Кременчуцького музеїв.

фрагменти пізньої кераміки знайдені на поселенні Солошине за 3—3,5 км на північний захід від сучасного с. Солошине.

Місцезнаходження біля сіл Романкове, Бородаївка, Тарасівка, Куцеволівка, Садки, Деревка представлені уламками крем'яних знарядь, невеликими фрагментами стінок посудин середньостогівської культури та пивихінського типу з домішкою товченої черепашки в тісті. Ця кераміка прикрашена відтисками гребінцевого штампу (рис. 2, 11—13).

Переважає більшість оглянутих пам'яток належить до бронзового віку. Серед них є об'єкти рентабельні для проведення стаціонарних розкопок. Майже всі вони знаходяться у межах Кобеляцького району Дніпропетровської області. Це поселення культури багатоваликів кераміки біля колишнього села Переволочна, а зараз за 3 км на південний схід від Тахтаївського гранітного кар'єру. Воно займає мис другої тераси (0,2 га). У розмиві протягом 40 м виступає культурний шар товщею до 0,5 м із значною кількістю знахідок. За 100 м на південь від поселення у 1981 р. була знайдена ліпна посудина катакомбної культури з середньовисокою прямою шийкою, вінцями з комірцевим потовщенням та відзначеним перегином по лінії ребристого плеча, підкресленого смугою ялинкових відбитків гребінцевого штампу. Ряди косих відбитків гребінця прикрашають вінця горщика та його придонну частину (рис. 3, 3). Нашарування культури багатоваликів кераміки розвиваються і на поселеннях в урочищі Гіївка за 4 км на південний захід від с. Григоро-Бригадирівка та Суслівка 2 (рис. 2, 14). Окремі уламки посуду багатоваликів кераміки знайдені біля сіл Домоткань, Дніпро-Кам'янка, Куцеволівка. Досить добре збереглося поселення сабатинівської культури в урочищі Солошине-Колони за 2 км на північ від Тахтаївського гранітного кар'єру (1, 3 га). Тут зачисткою виявлений шар товщею 0,5 м. На посе-

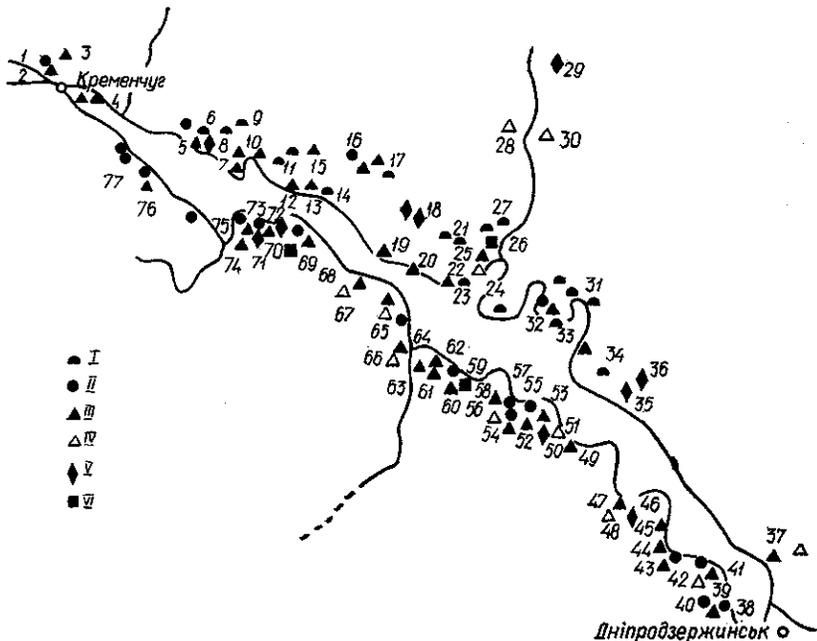

Рис. 1. Карта-схема пам'яток, обстежених експедицією. Умовні знаки: I — кургани; II — пам'ятки неоліту; III — пам'ятки бронзового віку; IV — пам'ятки ранньозалізного віку; V — пам'ятки I тис. н. е.; VI — середньовічні пам'ятки. 1—3 — с. Самусівка, пункти 1—3; 4 — с. Шаломай; 5 — с. Золотнішине; 6 — с. Комсомольськ; 7 — с. Шведівка; 8 — с. Салівка, пункт 2; 9 — Салівка група курганів; 10 — Салівка, пункт 3; 11 — Шатківський гранітний кар'єр, група курганів; 12 — с. Григоро-Бригадирівка, урочище Гіївка; 13, 14 — Григоро-Бригадирівка, пункт 2 та курган; 15 — Григоро-Бригадирівка, урочище Мазепин Яр і Піщана Гора; 16 — хут. Овчаренки, пункти 1—3; 17 — с. Григоро-Бригадирівка, курган; 18 — с. Солошине, урочище Ісаївка, пункти 1 та 2; 19 — с. Солошине, пункт 3; 20 — урочище Солошине-Колони; 21 — с. Світлогірське, група курганів; 22 — с. Григоро-Бригадирівка, урочище Мазепин Яр і Піщана Гора; 23 — хут. Овчаренки, чище Острів; 24 — с. Кишеньки, пункт 3; 25 — с. Кишеньки, урочище Мечеть; 26 — с. Кишеньки, група курганів; 27 — с. Кишеньки, урочище Мечеть; 28 — с. Правобережні Лучки; 29 — с. Лівобережна Сокілка; 30 — с. Лівобережні Лучки; 31 — с. Орлик, група курганів; 32 — с. Орлик, пункт 1; 33 — острів Турлук; 34 — с. Радянське, група курганів; 35, 36 — с. Радянське, пункти 5, 6; 37 — с. Шульгівка; 38—40 — с. Романкове, пункти 1—3; 41, 42 — с. Аули, пункти 1—2; 43 — с. Шевченкове; 44 — пос. Дніпровський; 45 — с. Пушкарівка; 46—48 — с. Домоткань, пункти 1—3; 49—58 — с. Бородаївка, пункти 1—10; 59—60 — с. Тарасівка; 61—64 — с. Суслівка, пункти 1—4; 65, 66 — с. Дніпро-Кам'янка, пункти 1—4; 65, 66 — с. Дніпро-Кам'янка, пункти 1—2; 67 — с. Калужине; 68 — с. Мішурин Ріг; 69 — с. Куцеволівка; 70—75 — с. Деревка, пункти 1—6; 76 — с. Кам'яні Потіки; 77 — с. Садки.

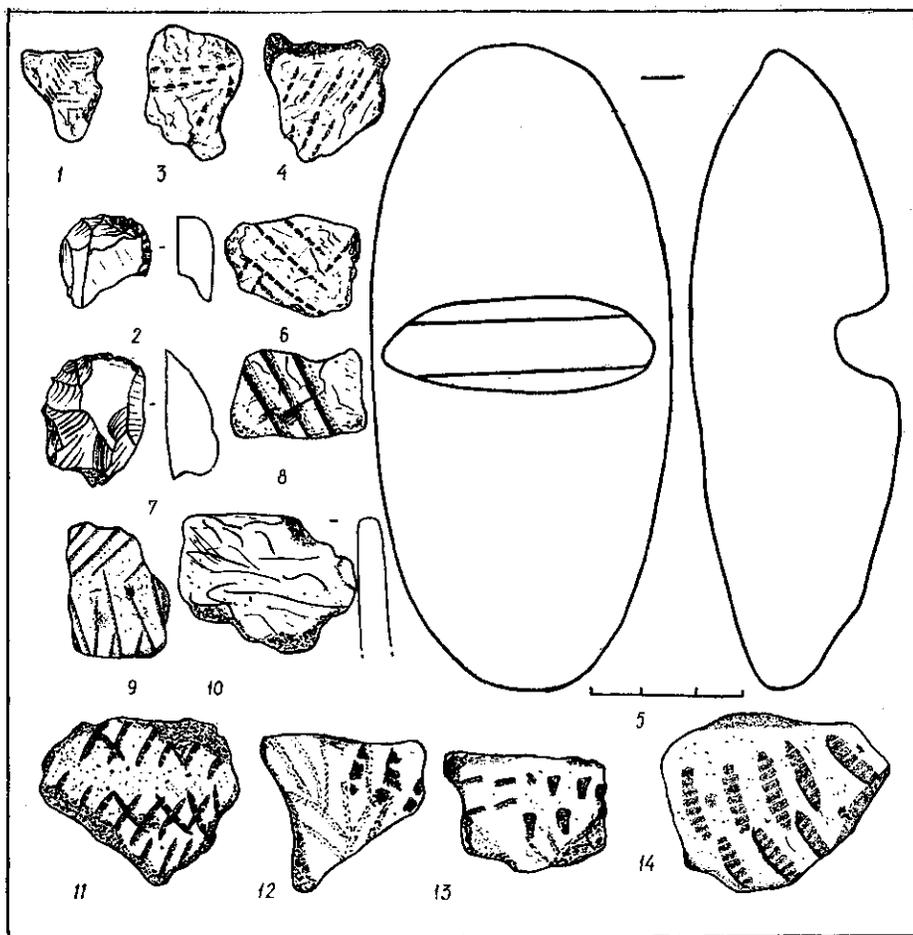

Рис. 2. Знаряддя праці з кременю та каменю, уламки кераміки доби неоліту (1—10), енеоліту (11—13), бронзи (14): 1—2 — с. Кам'яні Потіки; 3—4 — с. Садки; 5 — хут. Овчаренки; 6—8 — с. Самусіївка (пункт 2); 9 — с. Бородаївка (пункт 2); 10—13 — с. Деріївка (пункт 5); 14 — с. Суслівка (пункт 2).

ленні поблизу с. Дніпро-Кам'янка зібрані розвали посудин, кістяний псалій, уламок прясла. Ця пам'ятка потребує більш глибокого дослідження.

Багатощарове поселення з матеріалами сабатинівського типу, ранньозрубного та черняхівського часів розмивається у Максименковій заплаві біля с. Бородаївка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області. Кераміка темного чи темно-сірого кольорів з домішкою дрібного піску в тісті.

Відзначимо також знахідки фрагментів кераміки бондарихінської культури, прикрашених рядом овальних ямок, що оперізують шийку посудини, на поселенні біля хутора Овчаренки.

Серед керамічних матеріалів, знайдених в урочищі Штепіна гора поблизу с. Шульгівка Царичанського району Дніпропетровської області, більшість складають фрагменти з гладким чи розчленованим пальцевими вм'ятинами валиками під зрізом вінець (рис. 4, 1, 2). Трапляється також орнаментация насічками чи прокресленими лініями (рис. 4, 3). З цієї керамікою, що датується зрубним часом, мабуть, слід пов'язувати і кам'яні вироби поселення — уламки бойового молота та булави, крем'яні відбійник, відшепи (рис. 4, 4).

У цьому пункті виявлені і фрагменти кераміки ранньої бронзи (рис. 4, 5, 6).

Виразна колекція посуду доби бронзи зберігається в Орлицькому краєзнавчому музеї. Майже всі горщики походять з розмитих водосховищем на початку 70-х рр. курганів на околиці знесеного с. Ульянівка, що поблизу с. Орлик Кобеляцького району. Один горщик ямної культури з яйцеподібним тулубом, короткими прямими вінцями, орнаментований ялинковими відбитками гребінцевого штампу. Зовнішня поверхня його заглажена, внутрішня — вкрита горизонтальним гребінцевим загладжу-

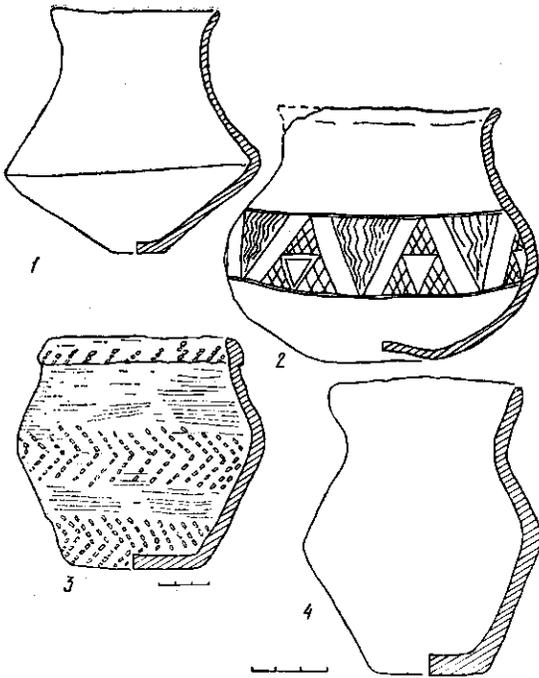

Рис. 3. Кераміка доби неоліту, бронзи та раннього заліза: 1, 2 — урочище Солошине-Колони; 3 — с. Переволочна; 4 — Кишеньки, урочище Остріє.

відходять повернуті у різні боки вниз 8 завитків. Між ними є чотири прокреслених рисунки солярих знаків у вигляді прямого і скошеного хрестів, окремі риси вище хвилястої лінії. Дно пряме, без слідів кінтяви (рис. 5, 4). Два горщики відносяться до зрубної культури. Один із них присадкуватий гострореберний з короткими відігнутими вінцями, перегином на середині висоти та стійким дном, прикрашений геометричним візерунком, нанесеним шнуровим штампом та відтисками навскіс поставленої палички. Поверхня посудини лискована (рис. 5, 5). Другий горщик банкової ребрчатої форми із злегка відігнутими назовні вінцями, подовженою придонною частиною і плоским дном без будь-яких прикрас, з домішками піску і товченого граніту в тісті (рис. 5, 6).

ванням (рис. 5, 1). Два горщики — катакомбної культури. Один із них має прямі вінця, прикрашені зовні насічками, нижче — зигзагом з відбитків прямого штампу і рядом круглих ямок. Поверхня тулуба орнаментована п'ятьма напівкруглими фестонами з наліплених валиків. У верхній частині фестони розділені вертикальними рядами ямок, у нижній — обмежені прокресленою горизонтальною смугою. Біля дна — два горизонтальні ряди ямкових наколів (рис. 5, 2). Другий — орнаментований прокресленим візерунком, що складається з «ялинки», розділених вертикальними лініями. Внутрішня і зовнішня поверхні мають сліди гребінцевого загладжування, дно плоске (рис. 5, 3). Одна чаша у вигляді зрізаного конуса з прямими стінками, що розширюються до краю, доби середньої бронзи. Її зовнішня поверхня прикрашена у верхній частині прокресленою замкненою хвилястою лінією, від якої

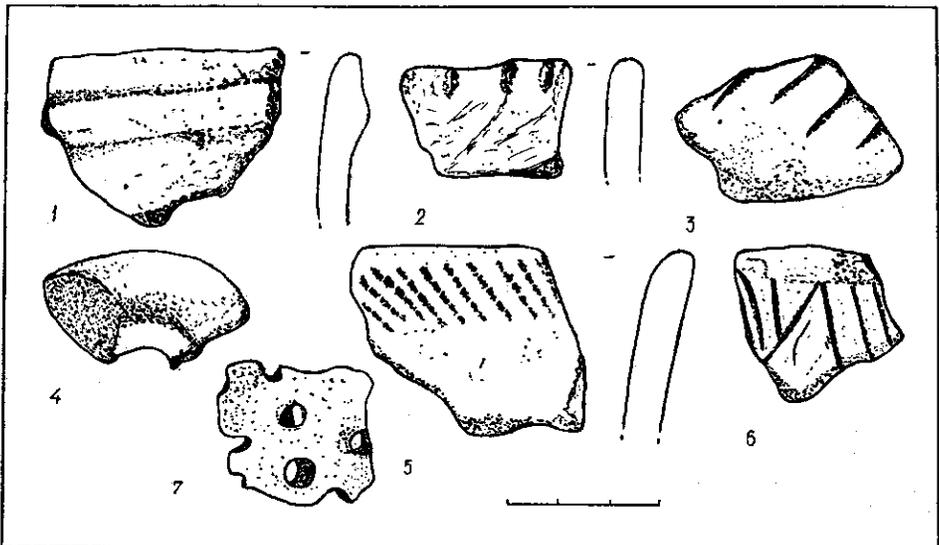

Рис. 4. Знаряддя праці з каменю та уламки кераміки доби бронзи (1—5), раннього заліза (6, 7): 1—6 — с. Шульгівка; 7 — с. Суслівка (пункт 2).

На поселеннях в урочищі Гівка та Солошине 3 виявлені окремі фрагменти кераміки фіналу пізньобронзової доби — раннього заліза, а в урочищі Колони — чудової збереженості кубок жаботинського типу з високою шийкою та округлим тулубом, з ямкою на дні. Він прикрашений широкою смугою прокресленого орнаменту, поділеною косими лініями на геометричні фігури — великі та малі трикутники, заштриховані по-різному, що чергуються з незаштрихованими трикутниками і смугами. Різьблений орнамент інкрустований білою пастою, поверхня посудини лощена (рис. 3, 2).

На місці затопленої водами водосховища частини с. Суслівка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області під берегом висотою до 3 м, що інтенсивно розмивається, на відстані 700 м зібрано велику кількість уламків посудин культури багатоваликової кераміки (див. вище) та раннього залізного віку. Зачистка берега показала наявність тут тонкого (до 0,1 м) культурного шару на глибині 0,8 м. Серед знахідок ранньозалізного часу — фрагменти неорнаментованих стінок, уламки вінець, прикрашені заціпами, цідилки (рис. 4, 7).

Порівняно великі серії матеріалів скіфського часу походять з місцезнаходжень біля сіл Самусіївка, Аули, Дніпрове-Кам'янка, Калужине, Куцеволівка. Вони здебільшого представлені уламками неорнаментованих вінець і стінок добре підлискованих посудин. Інколи вони орнаментовані насічками, гусиничкою. Серед випадкових знахідок є невеликий неорнаментований горщик сарматського часу з відігнутими назовні заокругленими вінцями і підлощеною поверхнею, знайдений у відшаруванні в урочищі Острів на південно-східній околиці с. Кишеньки Кобеляцького району (рис. 3, 4).

Роботи експедиції «Славутич» 1982 р. показали, що район розмиву Дніпродзержинського водосховища багатий на пам'ятки археології, частина з яких інтенсивно руйнується і потребує негайного ведення тут охоронних розкопок. До таких об'єктів слід віднести багатошарві поселення в урочищі Гівка, поблизу сс. Григоро-Бригадирівки, Солошиного 3, Бородаївки, Максименкової заплави, Суслівки 2, а також сабатинівські поселення в урочищі Солошине-Колони, біля с. Дніпро-Кам'янки. Потребують охоронних досліджень і ряд курганів на узбережжі водосховища, що знаходяться під загрозою знищення в околицях сс. Орлик і Радянське Кобеляцького району.

А. Б. Супруненко, Д. Я. Телегин, Е. Н. Титова

ИЗ РАБОТ ЭКСПЕДИЦИИ «СЛАВУТИЧ» НА СРЕДНЕМ ДНЕПРЕ

В результате разведок нескольких отрядов экспедиции «Славутич» в 1982 г. на левом и правом берегах Днепродзержинского водохранилища на территории Полтавской, Днепропетровской, Кировоградской областей обследовано 81 археологический объект. Открыт целый ряд ранее неизвестных памятников эпохи неолита, энеолита, раннего железа, раннеславянского времени, часть из которых размывается водохранилищем. Среди поселений, требующих проведения неотложных охранных исследований — многослойные памятники эпохи бронзы, раннего железа и раннеславянского

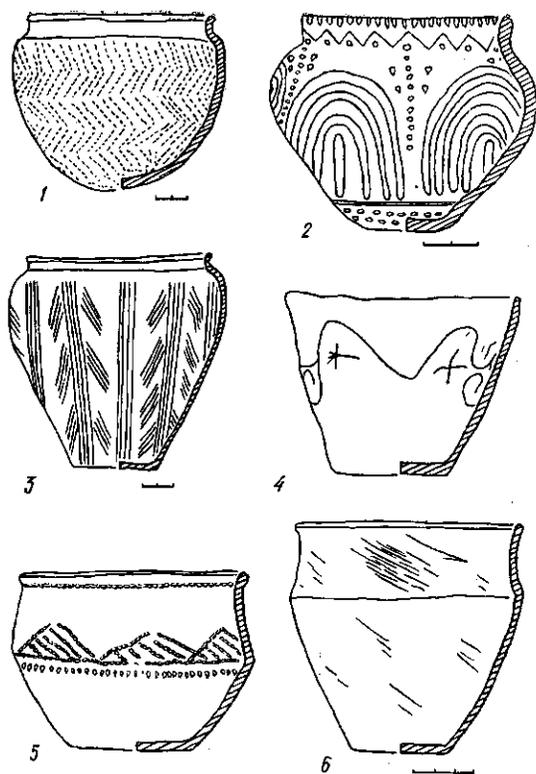

Рис. 5. Кераміка епохи бронзи: 1, 3—6 — с. Ульянів-ка; 2 — с. Орлик.

время в урочищах Гиивка у с. Григоро-Бригадировка и 9-й остров у с. Солошино, в Максименковом заливе у с. Бородаевка, пункт 2 у с. Сусловка, а также сабаатиновские поселения в урочище Солошино-Колоны Кобелякского района.

A. B. Suprunenko, D. Ya. Telegin, E. N. Titova

FROM WORKS OF THE EXPEDITION "SLAVUTICH" IN THE MIDDLE DNIEPER

Several groups of the expedition "Slavutich" explored 81 archaeological objects on the left and right banks of the Dnieprodzerzhinsk reservoir in the territory of the Poltava, Dnepropetrovsk, Kirovograd Regions in 1982. A number of previously unknown monuments attributing to the Neolithic, Eneolithic, Early Iron Ages, Early-Slav Period are discovered. Some of them are washed away by the reservoir waters. Many settlements require immediate defensive studies, among them: multilayer monuments of the Bronze Age, Early Iron and Early Slav Period in the localities of Giivka near vil. Grigoro-Brigadirovka and the 9th island near vil. Soloshino, in the Maksimenkovian Bay near vil. Borodaevka, point 2 near vil. Suslovka as well as Sabatinian settlements in the locality of Soloshino-Kolony, the Kobelyaki Region.

Одержано 06.03.86.

Охоронні роботи на скифському городищі Кермен-Кир

О. Є. Пуздровський

Пізньюскіфське городище Кермен-Кир знаходиться біля радгоспу ім. Ф. Е. Держинського («Червоний») Сімферопольського району Кримської області. Розташоване на мису третьої гряди Кримських гір, обмежене глибокими балками і обривами; ззовні укріплене оборонним валом із стіною на ньому і ровом. Ще одна фортифікаційна лінія відділяє цитадель, що знаходиться в кінці мису, від іншої частини пам'ятки (рис. 1).

Із плато Кермен-Кир добре видно Керменчик (Неаполь) — великий центр і столицю пізньюскіфської держави; в зону огляду попадають такі скифські поселення як Залісся, Таш-Джарган і Зміїне. Розміщення фортеці на межі передгір'я і степів зумовило міцність оборонних споруд.

Пам'ятка відома давно, однак вивчалась епізодично. Результати попередніх робіт підсумовані О. Д. Дашевською¹. Дослідженню керамічної печі, знайденої на городищі в 1945 р., присвячена стаття О. І. Домбровського². П'ять впускних склепів пізньюскіфського часу на околиці городища розкопала Т. М. Висотська³. Нещодавно С. Г. Колтухов запропонував нову інтерпретацію і періодизацію оборонної лінії на цитаделі (розкопки М. Л. Ернста в 1929 р.)⁴.

У 1985 р. Західно-Кримська і Сімферопольська експедиції ІА АН УРСР провели на городищі і прилеглих до нього селищах охоронні розкопки, пов'язані з прокладкою через північну межу пам'ятки магістрального водопроводу. Загальна довжина траншеї складає близько 500 м, ширина — 3 м, глибина — 2,5—3 м (рис. 1, 4).

Основна увага була зосереджена на вивченні стратиграфії і графічної її фікса-

¹ Дашевская О. Д. Скифское городище Красное (Кермен-Кыр) // КСИМК.— 1957.— № 70.— С. 108—117.

² Домбровский О. И. Керамическая печь на скифском городище «Красное» // ИАДК.— 1957.— С. 191—209.

³ Висотская Т. Н. Позднескифские погребения близ городища Кермен-Кыр // АИУ.— Вып. 2.— 1968.— С. 113.

⁴ Колтухов С. Г. Об оборонительных сооружениях цитадели городища Красное (Кермен-Кыр) // СА.— 1986.— № 1.— С. 250—253.

ції. В результаті отримано 300-метровий розріз, що дозволив разом з вивченням напівземлянок, господарських ям, які знаходились у борту, і залученням підйомного матеріалу виділити три основні хронологічні етапи життя городища і передмістя: III—II ст. до н. е., I ст. до н. е.—I ст. н. е., II—III ст. н. е.

Найбільш виразно стратиграфія пам'ятки представлена на ділянці, що прилягає із північного сходу до зовнішньої оборонної лінії. Вал, насипаний із глини поверх тонкого шару стерильного гумусу, було зведено одночасово із спорудженням рову. Спочатку його висота, очевидно, не перевищувала 2 м, а ширина — 6 м (рис. 2). Рів шириною 10—12 м мав глибину близько 3,5 м. На первісний насип з боку городища ліг золистий прошарок товщиною 5—7 см, на нього насипано ще один шар глини товщиною 0,3—0,4 м. Чесрез деякий час було зроблено ще одну підсипку, також відокремлену від попередньої прошарком попелу; висота валу, таким чином, досягла 3 м (рис. 2). У стратиграфії добре видно прошарки гальки в останній підсипці.

До цього часу з боку городища встиг нагромадитись культурний шар товщиною 0,25—0,3 м із знахідками III—II ст. до н. е. Кераміка представлена уламками профільних частин родоських, гераклейських, синопських, херсонеських, фасоських амфор (рис. 3, 1—15). Знайдено кілька фрагментів чорнолакового посуду. Остання підсипка валу перекрила господарську яму, в якій знайдено стінки родоської амфори. У глині підсипки виявлена ручка фасоської амфори, вкритої ангобом кремовеого відтінку. З відвалу трашеї на цій же ділянці походить ще одна ручка амфори цього ж центру, на якій збереглось анепіграфічне клеймо в прямокутній рамці. Найпізніше з відомих клейм цієї групи Ю. Г. Виноградов датував 340—320 рр. до н. е.⁵ Таким чином, клеймо з Кермен-Кирру можна віднести до часів не пізніше останньої чверті IV ст. до н. е. Тоді ж, або на початку III ст. до н. е. було насипано вал, а всі підсипки здійснено в III—II ст. до н. е.

З напільного боку вал від рову відділений бермою — своєрідним майданчиком близько 3,5 м. Простежено облицювання валу, що оберігало насип від оповзнів, а також залишки крєпиди (?), впущеної в останню підсипку з боку городища (рис. 2). Поверх валу в стародавній час йшла оборонна стіна з вежами, конструкція яких відома за розкопками Тавро-Скіфської експедиції⁶. Нами простежений лише розвал цієї стіни, що лежав у рові поверх шару суглинку із знахідками I ст. до н. е.—I ст. н. е. Останній утворився внаслідок часткового розмиву насипу (рис. 2).

Культурні відкладення I ст. до н. е.—I ст. н. е. товщиною 0,5—0,7 м являють собою сильно гумусований суглинок.

З цим горизонтом пов'язані окремі уривки кладок, вимосток і підлог будівель, яких простежити повністю не вдалося. Серед знахідок переважають фрагменти світлоглиняних амфор з двостовпльними ручками (рис. 3, 24—26), зустрінуто також уламки амфор коричневоглиняних, коських, кнідських, синопських, херсонеських та невідомих центрів (рис. 3, 16—23, 27, 31).

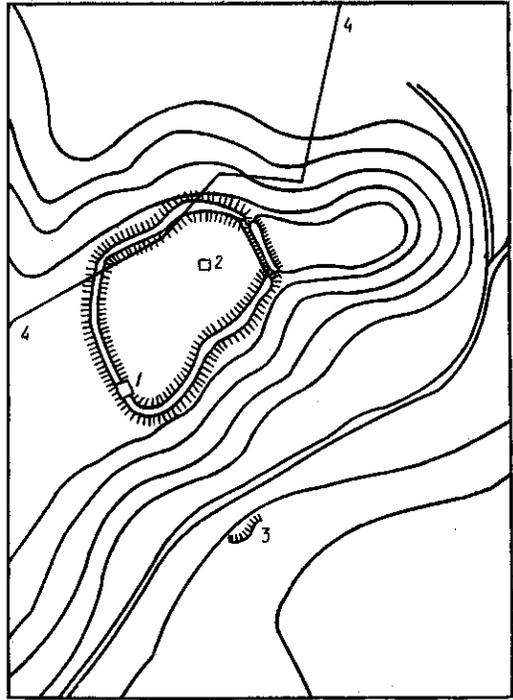

Рис. 1. Схематичний план городища: 1 — розкоп 1945 р.; 2 — розкоп 1945, 1951 рр.; 3 — розкоп 1951 р.; 4 — границя 1985 р.

⁵ Виноградов Ю. Г. Керамические клейма острова Фасос // НЭ.— М., 1972.— Вып. X.— С. 43.

⁶ Дашевская О. Д. Указ. соч.— С. 110—111.

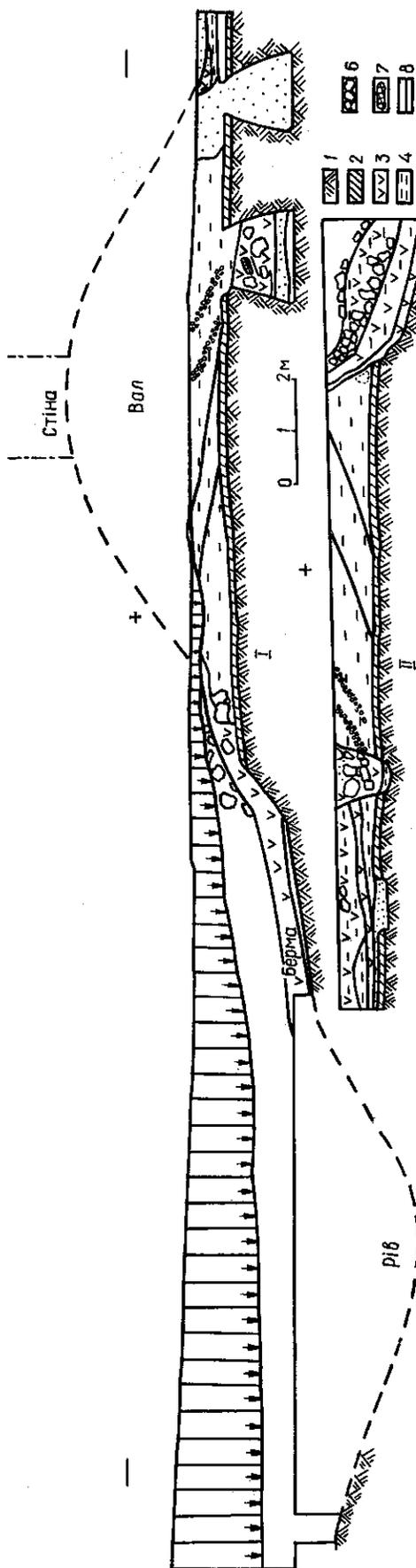

Рис. 2. Розріз через зовнішню оборонну лінію: 1) по північній стіні траншеї; 11) по південній стіні траншеї. Умовні знаки: 1 — керамік, 2 — стерильний гумус, 3 — гумус, 4 — глина, 5 — золото, 6 — камінь, 7 — цегла, 8 — золотий прошарок, 9 — пухкий чорнозем.

Шари II—III ст. н. е., пошкоджені будівельними роботами та великими за площею перекопами XIX—XX ст., наповнені пухким чорноземом з камінням. Однак вдалось виявити понад десяток господарських ям цього періоду і контури заглибленої в грунт будівлі типу напівземлянки. Кераміка представлена переважно уламками боспорських амфор, вузькогорлих світлоглиняних, червоноглиняних, вкритих ангобом, з воронкоподібним горлом (рис. 3, 28—30, 36—47), а також червонолаковим посудом.

Слід відзначити одну із господарських ям I ст. до н. е.—I ст. н. е., заповнену уламками сирцевої цегли, дрібними фрагментами перепалених ліпних посудин, вугіллям, кусками випаленої глини і обмазки, керамічного шлаку. Тут же зачищені залишки конусоподібного предмета з глини із слідами кіптяви і відбитками лози на стінах. Можливо, яма використовувалась як примітивна випалювальна піч⁷. Цікаво, що на цій же ділянці трапилась верхня частина гончарного глека з ручкою підпрямокутної форми, поділеної двома жолобками. Цей посуд відноситься до так званого кружального місцевого виробництва. Він відрізняється від привізної кераміки грубим замісом тіста, цегляно-червоним кольором глини, наявністю великих вапнякових і кварцитових домішок, тонким світло-жовтим ангобовим покриттям.

Як і багато інших пізньоскіфських городищ Кермен-Кяр був оточений неукріпленими поселеннями, динаміка життя яких була різною. Одне із селищ відкрито ще в 1951 р. на південному схилі⁸. У результаті робіт 1985 р. можна із впевненістю говорити про наявність передмістя (західне селище) і поселення під північно-східним схилом (рис. 1)⁹.

Передмістя займає територію, обмежену з півночі і півдня балками, а зі сходу — оборонними спорудами городища. З заходу воно, можливо, було захищено невеликим ровом (до 3 м), який поєднував верхів'я двох балок (простежено сліди

⁷ Домбровский О. И. Указ. соч.— С. 204, прим.

⁸ Дашевская О. Д. Указ. соч.— С. 113.

⁹ Колтухов С. Г. Указ. соч.— Рис. 1.

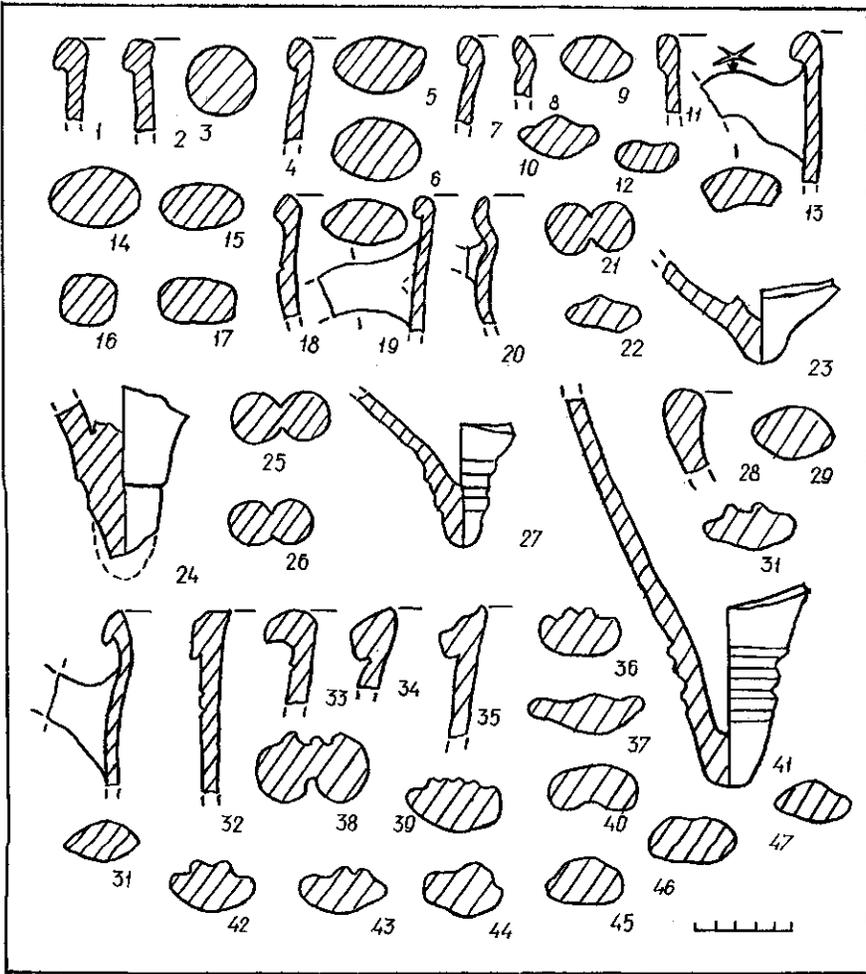

Рис. 3. Фрагменти амфор (1—47).

штучної підрізки схилів). Більшість об'єктів у передмісті відносяться до II—I ст. до н. е.: це близько десятка господарчих ям і будівля напівземлянкового типу, яка загинула від пожежі. У заповненні останньої знайдені уламки родоської і коської амфор, фрагменти «мегарської» чашки (рис. 5, 8). Цікавий комплекс речей походить з ями № 1: глиняні катушка та «хлібець» напівсферичної форми, алебастрова кулька, просвердлений астрагал, накривка із стінки коричнево-глиняної амфори, уламок кружального посуду (курильниця?) з накресленим по сирій глині волютоподібним орнаментом, фрагменти світлоглиняної амфори з двоствольними ручками (рис. 4, 7, 8, 9—16), комплекс ліпного посуду (лощеного), серед якого цікавий фрагмент нижньої частини курильниці з прокресленим по тулубу орнаментом (рис. 4, 1—6, 8). Остання знахідка належить до типу широко відомого на пізньоскіфських пам'ятках Криму¹⁰. В цілому комплекс ями № 1 може бути датованим I ст. до н. е.

Життя на селищі під північно-східним схилом, якщо судити за зібраним матеріалом і знахідками із двадцяти вивчених господарчих ям, було найбільш інтенсивним у II—III ст. н. е. Декілька споруд датується більш раннім часом (рис. 5, 9). Привертає увагу яма № 7. Вона була забита уламками печини, великими кусками вугілля, обпаленої глини, попелом, фрагментами ліпного посуду, частину з якого вдалось зібрати (рис. 5, 1—5). Крім того, в ямі знайдені уламки амфори із жовто-рожевої глини з домішками піску і залізних часток, вкритої оранжевою обмазкою (рис. 5, 6),

¹⁰ Яковенко Е. В. Про кулясті курильниці IV—I ст. до н. е. // Археологія.— 1971.— № 2.— С. 87—93; Дашевская О. Д. О скифских курильницах // СА.— 1980.— № 1.— С. 18—29; Колтухов С. Г., Пуздровский А. Е. Грунтовый склеп из окрестностей Неаполя Скифского // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 151.— Рис. 2.

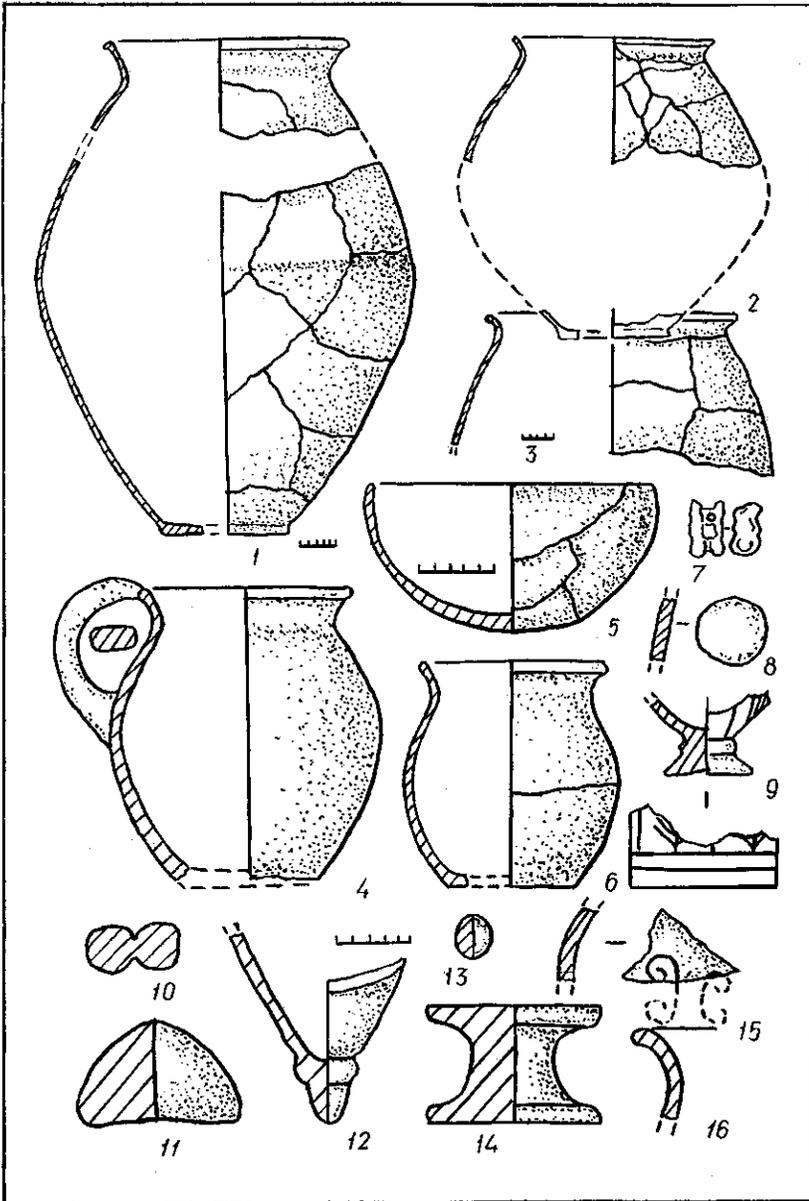

Рис. 4. Знахідки з ями № 1 (1—16).

а також червоноглиняної ангобованої амфори II—III ст. н. е. Обидві вони, очевидно, відносяться до продукції Боспора. На дні, розташованій неподалік, ями № 14 виявлені дві сильно фрагментовані червоноглиняні амфори з ручками «мірмекійського» типу. На їх ангобованій поверхні в районі горла і плічок збереглися залишки діпінті, нанесених червоною фарбою буквами грецького алфавіту. В одній з амфор, очевидно, знаходилось зерно, обвуглене внаслідок пожежі. Комплекс можна датувати III ст. н. е.

Охоронні роботи на пізньоскіфському городищі Кермен-Кир намітали ряд завдань, які належить вирішувати в майбутньому. У загальних рисах визначено характер, товщина культурних нашарувань, етапи життя городища і неукріплених поселень. Відкриття останніх у значній мірі змінили уяву про історичну топографію цього великого центру пізніх скіфів у Криму. Важливим результатом робіт є уточнення конструктивних особливостей зовнішньої лінії оборони. Нові знахідки гончарної кераміки місцевого виробництва дозволяють знову звернутись до маловивченого питання про виробництво кружалного посуду у пізніх скіфів¹¹.

¹¹ Домбровский О. И. Указ. соч.— С. 198; Дашевская О. Д. Скифские городища Крыма: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1954.— С. 10.

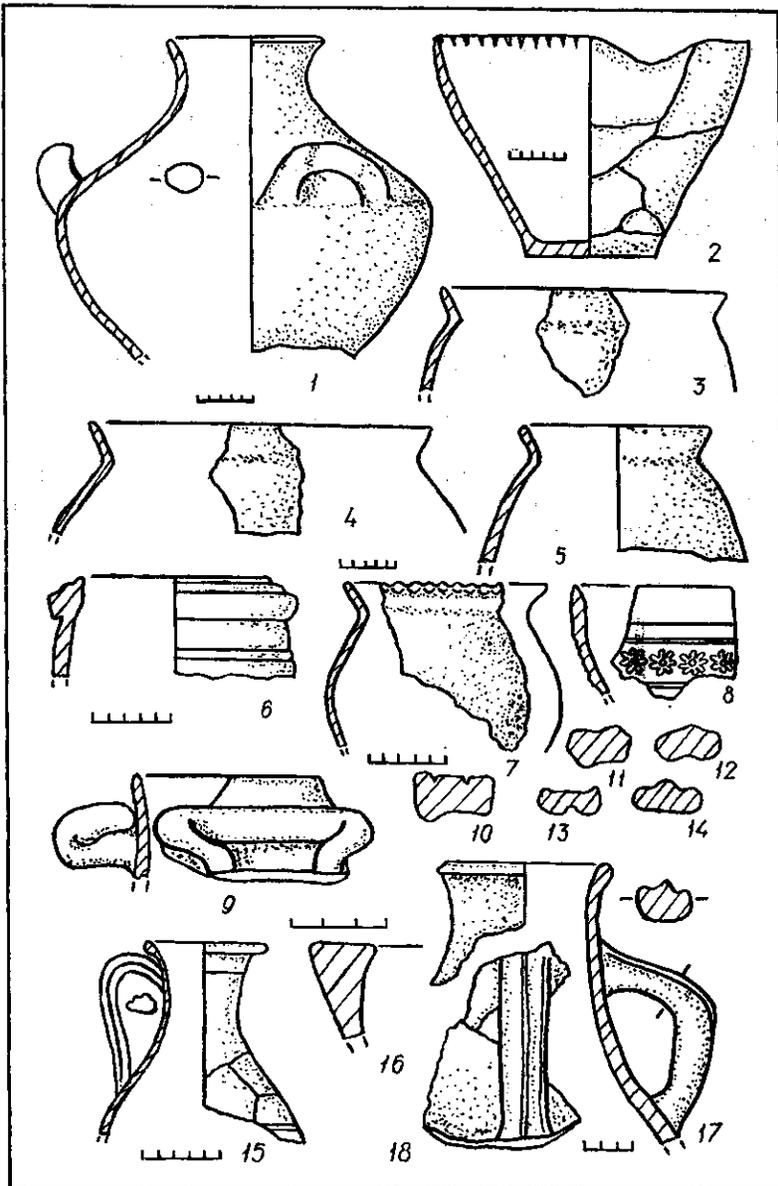

Рис. 5. Кераміка, виявлена на городищі та селищах: 1—7 — яма № 7; 8 — яма № 21; 9 — напівземлянка № 1; 10 — яма № 8; 11—15 — підомний матеріал; 16 — заповнення піфоса (городище); 17—18 — з віддалу траншеї біля ями № 2.

За міцністю своїх фортифікаційних ліній, площею і розташуванням у середній частині півострова Кермен-Кир може бути ототожнений з однією з двох «царських фортець», згаданих у херсонському декреті на честь Діофанта: Хабсями або Неаполем. Необхідність подальшого вивчення цієї пам'ятки очевидна, а нові епіграфічні знахідки допоможуть вирішити спірне питання про локалізацію пізньоскіфських фортець¹².

¹² Дашевская О. Д. К вопросу о локализации трех скифских крепостей, упоминаемых Страбонам // ВДИ.— 1958.— № 2.— С. 143—150; Раевский Д. С. Неаполь или Палакий? // ВДИ.— 1976.— № 1.— С. 102—107; Высотская Т. Н. К вопросу о локализации Палакия // ВДИ.— 1983.— № 1.— С. 111—116.

А. Е. Пуздровский

ОХРАННЫЕ РАБОТЫ НА СКИФСКОМ ГОРОДИЩЕ КЕРМЕН-КЫР

Городище Кермен-Кыр является одним из важнейших памятников позднескифского государства в Крыму. Охранные работы, проведенные в 1985 г., позволили выяснить характер, толщину культурных напластований, этапы жизни городища и неукрепленных поселений в округе. Важным результатом явилось уточнение конструктивных особенностей внешней линии обороны.

A. E. Puzdrovsky

DEFENSIVE WORKS ON THE SCYTHIAN SETTLEMENT KERMEN-KYR

Ancient settlement Kermen-Kyr is one of the most important monuments of the Late Scythian State in the Crimea. Defensive works conducted in 1985 permitted elucidating the character, thickness of cultural stratifications, stages of the settlement life and non-fortified settlements in the surrounding territory. The verification of structural properties of the outer defensive zone was very important.

Одержано 10.05.88.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1989 р. КНИГА

Толочко П. П.

ДРЕВНЕРУССКИЙ ФЕОДАЛЬНЫЙ ГОРОД.

18 арк: — (в пер.): 3 крб. 90 к.

На основі аналізу широкого кола писемних та археологічних джерел розкривається багатогранність життя давньоруського феодального міста. Особливу увагу приділено проблемі походження стародавніх східнослов'янських міст, що зародились разом з державністю і були її природніми структурами, а також виникненню міст в умовах існування Давньоруської держави і зміцнення феодалізму. Досліджуються соціально-топографічна структура міст, система міської економіки, простежено її зв'язок не тільки з ремеслом і торгівлею, але й з сільськогосподарським виробництвом. Визначено характер основних інститутів управління та їх місце в житті давньоруського міста. Розглядаються його соціальна типологія та історична демографія.

Монографія вийде у 1989 році.

Dennell R. W.
European
Economic Prehistory:
A New Approach.—

London: Academic Press, 1985.— 217 p.

Порівняно невелика за обсягом книга співробітника Шеффілдського університету Роберта Деннела охоплює епоху первісного привласнюючого господарства. За змістом вона близька до відомої праці Г. Кларка¹, та в той же час у дечому вона поєднує з ідеями Кларка, про що красномовно свідчить назва рецензованого видання — «новий підхід»*.

Суть цього підходу полягає в тому, що в основу членування всієї первісної історії покладені розбіжності між структурами людської діяльності для забезпечення прожитку (subsistence) — замість загально вживаного членування на палеоліт, мезоліт та неоліт, які виражають, за Деннелом, стадії розвитку первісної технології (technology). Таким чином, Деннел не лише роз'єднує, а й протиставляє «технологію» і «прожиток», і ця позиція потребує пояснень.

У сучасній англосаксонській археології склалася сильна традиція не відокремлювати палеоекономічні дослідження від вивчення людської екосистеми і виділяти «прожиток» і «технологію» як відносно самостійні рівноправні її компоненти. Різниця між цими двома поняттями часом важковловима. «Прожиток» передбачає діяльність, що націлена на освоєння природних їстівних ресурсів; характер ресурсів визначає форму організації діяльності — «стратегію прожитку» (subsistence strategy). Завдання експлуатації природного середовища вирішується за допомогою технологічних засобів, знарядь праці і технічного приладдя, тому технологія часто розглядається разом з прожитком. Та з точки зору діяльності, технологія обмежується сферою виробництва засобів діяльності. Інакше кажучи, поняття «прожиток» актуалізує зв'язок по лінії «людина — природне середовище» і виражає організаційний аспект виробничої діяльності, тоді як в «технології» центр ваги переноситься на технічно-технологічний аспект виробництва і виражає зв'язок «людина — артефакт».

У книзі Деннела акценти розставлені таким чином, що різниця між технологією і прожитком стає головною. Пояснюється це досить просто: висунання на перший план дослідження прожитку (с. 5) повинно, за думкою автора, підкреслити значення переходу від вивчення зречевлених наслідків економічної діяльності — артефактів — до власне економічної діяльності, що є, як відомо, головною вимогою методу «процесуальної» («нової») археології. Центральні теоретико-методологічні настанови «нового підходу», що формулюються Деннелом у I розділі його праці («До нової структури»), повністю відповідають вимогам «нової археології».

Технологія розглядається Деннелом як один з аспектів «культури», що виглядає справедливим, якщо виходити з критерію діяльності. Очевидно також, що прожиток слід вивчати в контексті соціальної системи, в якій діяльність присутня як необхідний момент, тому автор об'єктом дослідження встановлює «суспільство».

Відштовхуючись від протиставлення «культури» і «суспільства», Деннел розвиває критику концепції археологічної культури (АК), та при цьому практично не виходить на рівень теорії і обмежується, по суті, емпіричними аргументами. Найбільш вразли-

¹ Кларк Дж. Доисторическая Европа: экономический очерк.— М., 1953.

* Потреба у новій узагальнюючій праці, яка б змогла замінити застарілу працю Кларка, була великою. Достатньо відзначити, що друге (стереотипне) видання рецензованої книги з'явилося лише за два роки після першого.

вим у концепції АК Деннел вважає її орієнтованість, головним чином, на висвітлення «типових» ознак археологічних об'єктів; всі відзначені відмінності трактуються як «нетипові винятки», і всі зусилля направлені, щоб територіально відокремити одну культуру регіону від іншої (с. 11). У цьому питанні Деннел солідаризується з позицією прихильників «нової археології»; він стверджує, що саме «нетипові» комплекси містять найбільш масову інформацію про минулі суспільні процеси, оскільки свідчать про різноманітність форм діяльності (в т. ч. і діяльності по забезпеченню прожитку: різні цикли виробничих операцій, сезонні зміни і т. ін.).

Своє завдання Деннел бачає в тому, щоб виділити такі неодмінні компоненти суспільної структури, які були б однаково пристосованими до всієї епохи привласнюючого господарства. Таких компонентів він знаходить лише два: «група забезпечення засобами прожитку» і «репродуктивна група», під якою розуміє регіональну шлюбну популяцію, що містить кілька «груп прожитку» і забезпечує відтворення населення, що складає ці групи (с. 12—15).

Введення «репродуктивної групи», як головної структурної одиниці археологічного дослідження, Деннел вважає новим словом у археології і безумовним досягненням у межах «нового підходу». Використаний термін, можливо, не новий, та й сам факт існування таких груп у суспільстві мисливців-збирачів був засвідчений етнографічно не менш як два десятиліття тому, у бушменів кунг і ескімосів Аляски.

Поклавши в основу поділу первісної історії розбіжності у «стратегіях прожитку», Деннел був змушений шукати нові способи об'єднань археологічного матеріалу. Основним (та не єдиним) способом упорядкування даних вважається методика просторового аналізу, що має вікову традицію в британській археології². Вихідним об'єктом археологічного дослідження у контексті просторового підходу є система розселення (settlement pattern); розбіжності у структурі цієї системи повинні відбивати різні типи організації господарської діяльності і соціальної поведінки. Слідом за Л. Бінфордом Деннел виділяє два головних типи систем господарювання: «збирання» (collecting) та «фуражування» (foraging) (с. 11, 13, 148). Переважання у суспільстві того чи іншого типу господарювання пов'язане з мобільністю систем розселення і різним ступенем освоєності території проживання. Чим вища мобільність суспільства, тим гірше освоюється його господарський регіон і тим ближчим є тип господарювання до фуражування. Навпаки, стратегія збирання пов'язана з більш планомірним і раціональним освоєнням прилеглої території; для неї характерна практика виведення віддалених стоянок і тимчасових таборів для виконання спеціальних господарських завдань³.

Відповідно до характеристик двох головних компонентів суспільної системи — репродуктивної групи і групи прожитку — Деннел виділяє три категорії процесів, що повинні розглядатися:

1. «Людина — природне середовище». Фактори середовища визначаються переважно доступністю істивних ресурсів і впливають на розселення, сезонні міграції, розмір і структуру господарських і репродуктивних груп (с. 6).

2. «Людина — соціальне середовище». Цей блок містить зовнішні зв'язки різних груп прожитку, що в сукупності складають репродуктивні групи. Надмірна віддаленість між собою груп прожитку, як і непередбачуваність сезонних переміщень сусідніх груп, повинна ставити під загрозу цілісність шлюбної структури. Надтісне сусідство, навпаки, обмежувало доступ до господарських ресурсів і вело до небажаної конкуренції (с. 15). Звідси випливає, що середні відстані між групами прожитку повинні бути якоюсь постійною величиною, що залежить від продуктивності природного середовища проживання.

3. «Людина — конкуренти». Під «конкурентами» розуміється вся різноманітність навколишньої фауни, яка існує за рахунок спільних з людиною ресурсів, — «від великих хижаків до незначних бактерій» (с. 7). Наведені Деннелом підстави для виділення цієї категорії процесів мають частковий, але актуальний характер. Майже всі палеоекономічні дослідження в межах екологічного підходу зводяться до підрахунку повного обсягу біомаси і доступних природних ресурсів, що є необхідним для підтримання і відтворення певних видів господарської діяльності. Однак всі розрахунки

² *Klark D. Spatial Information in Archaeology // Spatial Archaeology.— London, 1977.— P. 1—32.*

³ *Binford L. Willow smoke and dog's tails: huntergatherer settlement systems and archaeological site formation // American Antiquity.— 1980.— 45.— P. 4—20.*

обмежуються людиною і майже не враховують їстівний раціон хижаків та трав'яних тварин. Одержані таким чином оцінки ресурсного потенціалу господарських теорій є дуже завищеними. Так, важко припустити, що на обсяг дичини первісного мисливця не впливала конкуренція хижаків. Достатньо порівняти промислову діяльність мисливця — нунам'юта (10—12 оленів на рік) з промислом вовка (30 і понад карібу на рік) (с. 7).

Далі Деннел аналізує та оцінює другий основний компонент екосистеми — їстівні природні ресурси. У першу чергу його цікавить питання про критерії доместикації тваринних і рослинних видів у неоліті. Детально автор «нового підходу» показує хиткість і ненадійність засад для розрізнення диких і культурних форм біоти (с. 16—20). За його думкою, ми можемо з необхідною певністю стверджувати лише одне: з початку голоценоу у Європі одержали широке розповсюдження нові види рослинних (еммер, однозернівка, ячмінь, бобові) і тваринних (вівця) ресурсів. З іншого боку, ми не можемо твердити, що способи господарювання (контроль за відтворенням ресурсів прожитку і заходи культивативації) зазнали різних змін на стадії переходу віх плейстоцену до голоценоу, швидше можна говорити про спадкоємність у розвитку традиційних форм господарства. Тому Деннел пропонує вважати критерієм розрізнення двох форм економіки стосовно до Європи не наявність «диких» і «свійських» видів, а відмінності між «традиційними» і «новими» їстівними ресурсами (с. 20). Цей поворот у міркуваннях автора є цікавим тим, що тут крізь призму конкретного матеріалу відбилась одна з головних методологічних настанов «процесуальної археології»: орієнтованість на вивчення, головним чином, внутрішніх механізмів суспільних змін і елімінування пояснень, що посиляються на міграції чи культурні дифузії, коли пояснення, по суті, відсилається до джерела культурного впливу, що лише припускається. Така постановка питання дозволила Деннелу обминути кілька підводних каменів проблеми поширення в Європі близькосхідних форм відтворюючого господарства (див. нижче про розд. 8 і 9).

У другому і третьому розділах книги Деннел розглядає умови розселення людини у Європі у початковій і середніх фазах плейстоцену. Бідність залишків ранніх гомінід на території Європи, що датуються часом раніше 500 тис. р., свідчить, що аж до цього часу, і, можливо, ще 250 тис. р. тому мало місце лише епізодичне, «імпульсивне», заселення континенту (с. 39). Головний фактор, що перешкоджає постійному заселенню, Деннел вбачає в сезонних контрастах помірної зони, що ставило перед ранніми гомінідами надскладне завдання — вміти створювати їстівні запаси і організувати групи прожитку при збереженні достатньо стійких репродуктивних груп (с. 37—38).

Початок періоду постійного заселення Європи не був ознаменований ні значним потеплінням, ні суттєвими змінами у технології; таким чином, причиною сталого заселення визнається розвиток розумових здібностей, що дозволив якомусь з видів ранніх європейських гомінід здійснити ефективний контроль за розпорощеними і мобільними ресурсами тваринного і рослинного світу (с. 55—57).

Четвертий розділ, що присвячений мустьєрській спосі, являє собою своєрідне зведення невирішених проблем, які ще більше ускладнюються глибокими прогалинами у хронології. Автор приходить до висновку, що ми вже не можемо беззастережно пов'язувати мустьєрську техніку з неандертальцем, а верхньопалеолітичну — з Homo sapiens. Основні зміни, що виникли не раніше 30 тис. р. тому стосувались лише структур діяльності по забезпеченню ресурсами прожитку: збільшення проміжку часу між виготовленням знарядь і їх використанням, між добуванням продукту і його споживанням (в т. ч. і утворення запасів), зростання кількості проміжних стадій у виготовленні знарядь і розширення діапазону використовуваної сировини (с. 81—85).

Про ускладнення міжгрупових зв'язків і про більшу організованість репродуктивних груп свідчить, за Деннелом, те, що з'являються «церемоніальні місця» двох чітко виражених типів: 1) місцезнаходження ритуального характеру, що пов'язані з існуванням окремих господарських груп — до них автор зараховує пам'ятки типу Мезинської і Межиріцької стоянки; 2) печери з наскальними зображеннями, що символізують єдність кількох господарсько-організаційних одиниць у межах репродуктивної групи (с. 93—94). В основі такого трактування місцезнаходження лежить припущення про суто комунікативну функцію палеолітичного мистецтва. Відштовхуючись від цієї гіпотези, Деннел пояснює занепад мистецтва в епоху мезоліту переходом до освоєння водних ресурсів, що підвищили густоту населення і зменшили рухомість і непередбачуваність локалізації окремих груп прожитку (с. 128).

У 6 і 7 розділах розглядаються фази останнього дегляціала і його наслідки у господарській діяльності людини у Північній і Південній Європі. Нижню межу післяльодовикового періоду Деннел опускає до 18 тис. р. тому — часу, на який припадає пік останнього зледеніння (залишаючи поза увагою тимчасове похолодання у Європі 11,5—10 тис. р. тому). Наступні зміни у економічному житті він розглядає як адаптивну реакцію людини на порушення біологічної рівноваги; створення нових екологічних ніш і зміна динаміки міграції фауни внаслідок відступу льодовика (с. 104—113). Такий підхід, за думкою Деннела, є більш обгрунтованим, ніж аналіз господарських змін у контексті переходу від верхнього палеоліту до мезоліту, тим більше, що на великому просторі Південної Європи — від Греції до Іспанії — простежується виразна спадкоємність традицій у технології виготовлення крем'яних знарядь, у використанні печерного житла і виборі головних об'єктів мисливства (с. 124). Такі «типові риси мезоліту, як мікролітична техніка, купи черепашок та приручення собаки широко розповсюджені у багатьох регіонах Європи як у неоліті, так і у верхньому палеоліті» (с. 130) і навряд чи можуть бути підставою для виділення цілої епохи первісної історії.

Взагалі, відзначає Деннел, еволюція значення терміну «мезоліт» досить показова для оцінки змін у поглядах на традиційну археологічну періодизацію. Спочатку, з часів утвердження концепції «трьох віків» Х. Томсена, археологічні періоди покликані були відображати стадії прогресивного розвитку технології. «Поступово на цих періодах почали з'являтися соціально-економічні візерунки» (с. 1): на початок останньої чверті XIX ст. епохи палеоліту та мезоліту почали міцно пов'язувати з мисливством та збиральництвом, з періодом «дикості», а неоліт — з періодом «варварства», відтворюючою економікою, сільським господарством і осілістю. Згодом, з нагромадженням економічного і соціального змісту початкової схеми, назви археологічних епох набували все більше характеру «етикеток», що лише умовно відповідають певним історичним формам соціально-економічної поведінки (с. 16). Так, знахідки кераміки трактувалися як ознака відтворюючої економіки, а існування мікролітичної техніки свідчило про господарство, що було засноване на індивідуальному лісовому мисливстві і ускладненому збиральництві у початковій стадії голоцену. При цьому знахідки мезолітичної кераміки або явні елементи відтворюючого господарства у фіналі верхнього палеоліту розглядалися як цікаві винятки. Та ці «винятки» з часом нагромаджувались і почали серйозно розхитувати традиційну схему: явищем, що вінчає цей процес, Деннел вважає відкриття на Близькому Сході «некерамічного неоліту» (с. 16) *.

Таким чином, терміни, що позначають глобальні стадії археологічної періодизації, все більше віддалялись від хронології і свого соціально-економічного змісту.

Стосовно Європи кінця плейстоцену — початку голоцену краще говорити про «повторну колонізацію північних регіонів» в умовах екологічних змін післяльодовикового періоду (с. 130). Змістом цього процесу було поетапне освоєння водяних ресурсів, що поступово збільшувалися, і пов'язане з цим зменшення ареалів проживання при зростанні густоти населення (с. 126—128).

Деннел досить скептично приймає старі трактовки мезоліту як епохи величезних природних «катастроф», в ході яких «суспільства, що були повністю забезпечені всім необхідним за рахунок величезних табунів північних оленів, які мешкали на широких безлісних просторах, раптом знайшли себе у густих лісах, де зрідка у зарослях промайне червоний олень, або були викинуті на узбережжя, де доводилося зводити кінці з кінцями, збираючи молюсків» (с. 130). Посилання на «катастрофу» знадобилося лише для того, щоб заповнити штучну прогалину між мисливцями-збирачами, які «винищували все, що можна було з'їсти, у радіусі двох годин ходи від табору або поселення» (с. 111), і аграріями неоліту, які сумлінно підвищували потенціал продуктивності оточуючого природного середовища (с. 149). У цьому зв'язку Деннел підкреслює думку, яка вперше була висловлена, мабуть, Е. Хіггсом і М. Джарменом⁴ і стала зараз визаною у літературі про неоліт: «сільське господарство і відтворююче господарство — не синоніми» (с. 149). Такі суто господарські форми діяльності, як рибальські загати, пересадка їстівних рослин, випалювання рослинності з метою покращення пасовищ мисливської дичини, підгодовування тієї ж дичини у голодні сезони — все це засвідчено етнографічно у сучасних мисливців-збирачів. Автор «нового

* Хоч саме кераміка спочатку була головним критерієм виділення неоліту.

⁴ Higgs E., Jarman M. The Origins of Agriculture: a Reconsideration // Antiquity.— 1969.— V. 43.— N 169.— P. 31—41.

підходу» посиляється на археологічні дані про подібні види господарської діяльності в мезоліті на території Західної Європи (с. 150). Мета цих операцій полягала не лише в тому, щоб збільшити продуктивність середовища, але, головним чином, в тому, щоб підвищити її надійність як джерела прожитку; у помірних широтах, де тривалість зимового дня не досягає й восьми годин, пошук здобичі ставав проблемою, і в цих умовах зручніше і простіше було створювати постійні годівниці — «штучні пасовиська» — ніж ганятися розкиданими перелісками за дичиною. У наступну епоху, що традиційно визначається межами неоліту, ці форми господарської діяльності склали основу для поширення відтворюючої економіки на всю територію Європи.

Детальний аналіз цього процесу автор дає у 8 і 9 розділах — найбільш змістовній і найбільш суперечливій частині книги. Ці розділи мають виразно критичний характер, а вістря критики спрямоване, головним чином, проти «колонізаційної моделі» розповсюдження землеробства у Європі з «первісних вогнищ» близькосхідного регіону. В основі цієї моделі лежить уявлення про незбориму прірву між мезолітичними мисливцями-збирачами і землеробами неоліту і — як наслідок цього — ідеї дифузійнізму та культуртрегерства, що зросли на ґрунті політики європейського колоніалізму. Подібно до того, як європейці, виконуючи місію «старших братів», несуть культуру і цивілізацію відсталим народам, так і землероби Близького Сходу принесли у Європу навик культувації і традиції осілого життя. Крах колоніалізму вибив ґрунт з-під ніг цієї теорії, та не зруйнував її саму, і багато спеціалістів з європейської доісторії «як і раніше дивляться на Схід у пошуках пояснення виникненню відтворюючих форм господарства замість того, щоб досліджувати місцеві донеолітичні корені землеробства і тваринництва» (с. 153—155). Головний аргумент прихильників «колонізаційної моделі» полягає в тому, що найважливіші рослини і тваринні види, з появою яких пов'язується початок відтворюючої економіки в Європі, близькосхідного походження, а їх поширення могло здійснитися лише за допомогою людини (с. 156). Деннел бере під сумнів цей аргумент, наводячи дані, що вказують на природний характер поширення в Європі диких форм «нових» тварин і рослин з Близького Сходу не пізніше як 7 тис. р. тому внаслідок глобальних екологічних змін, пов'язаних з дегляціалом (с. 158—163). За його думкою, досліді по культувації рослин і одомашненню диких тварин, що практикувались у мезоліті на «традиційних ресурсах» (овес, червоний олень, і т. ін.), були перенесені на «нові ресурси» (пшениця, ячмінь, бобові, коза і вівця).

Перевага нової моделі полягає в тому, що вона розглядає виникнення землеробства на Близькому Сході і в Європі як наслідок дії одного процесу, а не двох (с. 167). В основі переходу до відтворюючого господарства як на Сході, так і на Заході лежали, мабуть, схожі механізми; у всякому разі дані розкопок натуфійських поселень демонструють таку ж раптову, як і в Європі, зміну «традиційних» ресурсів на «нові»⁶, хоча в цьому випадку, безумовно, виключається будь-яке пояснення, що посиляється на дифузю чи міграцію колоністів з більш розвинутих центрів. Очевидно, також, що питання про причини раптового переходу від «традиційних» ресурсів до «нових», яке залишається відкритим у моделі Деннела, повинно вирішуватися з залученням якомога ширшого матеріалу, який не був би обмежений територіально Європою.

Завершує працю Деннела схема, що відображає основні періоди європейської доісторії: 1) спорадичне заселення Європи найдавнішими гомінідами (? — 500/250 тис. р.); 2) постійне (стале) заселення Європи (500/250 тис. р.— 30 тис. р.); 3) складання сучасних форм поведінки і поява елементів відтворюючого господарства (з 30 тис. р.); 4) поширення «нових ресурсів» (зернові, бобові, вівця) (з 10 тис. р.) (див. с. 191, рис. 29 цит. пр.).

М. І. КОЛЕСНИКОВ

⁶ Legge A. The origins of agriculture in the Near East // Hunters, oatherers and farmers beyond Europe. An archaeological survey.— Leicester, 1980.— P. 51—67.

Нещодавно у видавництві «Наукова думка» вийшла з друку книга В. Ю. Франчук про мову Київського літопису, а нині з'явилася нова її праця «Літописні оповіді про похід князя Ігоря».

Монографія В. Ю. Франчук присвячена дослідженню відомостей про невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича в половецькі степи в 1185 р., вміщених у Київському та Лаврентіївському літописах. Книга складається з трьох частин: текстологічного дослідження, публікації текстів оповідей, їх переклад на сучасну українську мову. Вона добре ілюстрована кольоровими та чорно-білими малюнками.

Дослідники давно помітили, що оповідь про похід 1185 р., вміщена в Київському літописі, має стилістичну подібність до видатної пам'ятки давньоруської літератури «Слова о полку Ігоревім». І дійсно, деякі вирази, як, наприклад, у «Слові»: «Игорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ...» та в оповіді: «Игорь же възрѣвъ на небо и видѣ солнце...» та багато інших являють собою прямі текстуальні збіги. Думки вчених відносно цієї подібності розділилися. Одні з них вважали (А. І. Лященко), що автор «Слова» знав літописне повідомлення, інші (В. М. Перетц), навпаки, відзначали вплив на літописний текст «Слова», ще інші (М. К. Грунський) взагалі заперечували як вплив оповіді на поему, так і поеми на оповідь.

Таким чином, основними питаннями у вивченні літописних оповідей про похід 1185 р. стали взаємозв'язки списків, їх джерела, автори, стилістичні та лінгвістичні особливості, відношення до слова.

У свій час про ці повідомлення літопису писали М. М. Карамзін, К. М. Бестужев-Рюмін, О. О. Шахматов, А. І. Лященко, Б. О. Рибаків та інші. Однак стилістичний та лінгвістичний аспекти літописних оповідей не були предметом спеціального дослідження. Пояснюється це тим, що дослідники, переважно історики, не розглядали оповіді як літературну та мовну пам'ятку.

В. Ю. Франчук у питанні взаємозв'язку «Слова» та літописних оповідей про похід у половецькі степи схиляється до думки Б. О. Рибаківа, який вважає, що в початковому літописному запису про похід 1185 р. жодних стилістичних збігів із «Словом» не було¹. Вони з'явилися в результаті редагування літописного тексту в той час, коли вже існувало «Слово», а його художня мова була використана укладачем, щоб прикрасити сухе літописне повідомлення. В. Ю. Франчук далі розвиває ці положення Б. О. Рибаківа. Вона детально в історіографічному плані розглядає думки своїх попередників, наводить численні текстологічні порівняння виразів «Слова» з Іпатіївським та Лаврентіївським списками. До своїх досліджень В. Ю. Франчук залучає також Хлебніковський та Єрмолаєвський списки Іпатіївського літопису XVI—XVII ст., в яких розповідається про похід, Густинський літопис XVII ст., «Кройніку» Сафоновича 1672 р., «Історію Російську» В. М. Татищева за обома редакціями та працю М. М. Карамзіна.

На підставі ретельного аналізу матеріалів дослідниця прийшла до висновку, що редактор оповіді (якого Б. О. Рибаків називає Галичанином) користувався багатьма джерелами, зокрема, і текстом «Повісті временних літ». Саме тому в оповіді з'явилися такі слова як «побѣда» в значенні «поразка», «голѣ» в значенні «час» тощо. Ці слова, які попереднім дослідникам видавалися діалектними особливостями мови її укладача, як виявилось, є залозиченнями з «Повісті временних літ» (с. 48—54). Укладач звертався до цього твору у тих випадках, коли йому потрібно було об'єднати різні фрагменти тексту або створити промови діючих осіб (с. 50). В. Ю. Франчук, цілком слушно, вважає, що укладач оповіді за основу взяв повідомлення сучасних йому літописів і доповнив їх різними фрагментами з «Повісті временних літ» і, можливо, з «Слова». Пізніше деякі подробиці походження Ігоря було скорочено. У повному обсязі, що наближається до початкового, вони збереглися лише в «Історії Російській» В. М. Татищева (с. 56).

¹ Рибаків Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники.— М., 1971.— С. 194.

Друга частина книги В. Ю. Франчук присвячена публікації текстів оповідей про Ігорів похід, що збереглися в різних джерелах. Цінність її для дослідників безспірна, оскільки в одному виданні зібрано всі відомі оповіді про події 1185 р. У праці вміщено тексти: Київського та Лаврентіївського літописів, Хлєбніковського та Ермолаєвського списків літопису, переказ Степенної книги XVI ст., Густинського літопису 1670 р., «Кройніки» Сафоновича 1672 р., «Історії Російської» В. М. Татіщева (за двома редакціями) та «Історії держави Російської» М. М. Карамзіна.

У кінці книги у вигляді додатку подано переклади оповідей Київського та Лаврентіївського літописів на сучасну українську мову. Вони матимуть важливе значення для популяризації серед широких верств населення літописних подій вітчизняної історії, які лягли в основу літературної пам'ятки давньої Русі «Слова о полку Ігоревім». Привертають увагу вони і в плані ознайомлення з подробицями походу режисерів, письменників та інших діячів культури, які займатимуться проблемами, пов'язаними зі «Словом».

Книга оздоблена численними мініатюрами. Серед них 22 кольорових та 9 чорно-білих малюнків. Мініатюри, що зображають похід Ігоря, збереглися в Радзивілівському літописі та в Лицевому літописному зведенні XVI ст. Дослідження мініатюр Радзивілівського літопису показало, що вони не досить послідовно відображають події, про які йдеться в тексті. В. Ю. Франчук наводить приклад з оповіді Київського літопису, де розповідається, що Всеволод бився з половцями пішим, врукопашну, а на мініатюрі він верхи на коні стріляє з лука. Таке зображення князя не підтверджується й розповіддю Радзивілівського літопису, і тільки в «Слові о полку Ігоревім» образ Всеволода поєднується з стрілами, які він «прище» на ворогів. З цього та інших подібних зіставлень дослідниками зроблено висновок про знайомство художника-мініатюриста з «Словом». В. Ю. Франчук поділяє цю думку. Але не зовсім зрозуміло, як вона узгоджується з попереднім, не досить певним, висновком авторки про те, що укладач оповіді тільки «можливо» спирається в своїй праці на цей твір (с. 56). Невже художники, які прикрашали мініатюрами літопис, краще знали «Слово», ніж укладач літописної оповіді про похід Ігоря? Це, мабуть, можна пояснити тільки тим, що вони працювали в різні часи.

У книзі вміщено 22 кольорові мініатюри з Лицевого зведення XVI ст. Це слід вважати великою заслугою авторки, оскільки мініатюри, присвячені походу Ігоря маловідомі, а їх видання в кольорі зроблено, як здається, вперше. Що стосується сюжетів мініатюр, то вони цілком відповідають тексту і послідовно ілюструють його.

Чорно-білі ілюстрації — це кілька мініатюр із Радзивілівського тексту літопису та фото окремих сторінок текстів різних списків оповіді.

Книга В. Ю. Франчук є дальшим поглибленим текстологічним дослідженням тієї частини Київського літопису, де вміщено оповідь про похід Ігоря, а також інших творів, у яких розповідається про події 1185 року. До роботи залучено численні джерела, які ретельно вивчено і проаналізовано. Нові висновки щодо джерел, якими користувався укладач оповіді, вміщеної в Київському літописі, з'ясування зв'язків різних її списків між собою та «Словом» є вагомим внеском у справу вивчення пам'яток, що мають відношення до «Слова о полку Ігоревім».

Цінна в науковому плані, добре ілюстрована та вдало художньо оформлена, книга В. Ю. Франчук заслуговує високої оцінки і, безперечно, сподобається читачам.

С. О. ВИСОЦЬКИЙ

Про завдання та перспективи роботи сектору джерелознавства ІА АН УРСР

С. О. Беляєва, Н. О. Сон

Археологічні матеріали є важливими джерелами, що зберігають інформацію про історичний розвиток давніх суспільств. Повноцінне введення їх до наукового обігу можливе при розробці науково-методичних основ для їх вивчення з використанням автоматизованої системи їх обробки, нових підходів для їх систематизації.

Для розв'язання цих завдань було створено сектор джерелознавства в ІА АН УРСР, до складу якого ввійшли: група автоматизованої обробки джерел, фонди археологічних матеріалів, робоча група польового комітету. Робота сектору здійснюється за двома напрямками: розробка науково-дослідної тематики та практична діяльність. На першому з них досліджуються методичні питання систематизації джерел з метою створення інформаційної комп'ютерної системи. Вперше в СРСР розроблені модель інформаційно-пошукової системи «Археолог», первісна структура опису деяких груп джерел, сформовано масив даних обсягом 2 тис. одиниць, яку й було введено до ЕОМ СМ 1420.

Створення інформаційної системи на підставі автоматизованої обробки джерел передбачає складання банку даних, розробку програмного забезпечення, подальший розвиток кількісних методів, виконання чисельних експериментальних досліджень та широке використання ЕОМ і вимагає розв'язання цілого ряду організаційно-фінансових питань: цільового фінансування на пряму Президією АН УРСР, зміцнення кадрами програмістів, а в майбутньому і належного технічного забезпечення — придбання стаціонарної ЕОМ та персональних комп'ютерів.

Інформаційну систему нового рівня неможливо створити без відповідних науково-методичних розробок по систематизації,

реалізації заходів по збереженню, обліку та опису матеріалів.

Першим кроком до вирішення цих питань була розробка та впровадження нової структури наукових фондів, реорганізація їх практичної діяльності, постановка завдань, які відповідають сучасному стану наукового пошуку і тому реальному значенню, яке повинне набути це найбільше сховище археологічних матеріалів на Україні. Археологічні колекції були згруповані за розділами, основаними на історико-археологічній періодизації: пам'ятки первісної археології (розділ II), раннього залізного віку та античної археології (розділ III), слов'яно-руської та середньовічної археології (розділ IV). Крім того, враховується специфіка зберігання та опису знахідок з дорогоцінних металів, нумізматики (розділ I). Окремо зберігаються також матеріали новобудовних експедицій та археологічних розвідок (розділ V). Це зумовлено тим, що для останніх є характерним мікрорегіональне вивчення пам'яток великого хронологічного діапазону, що складає добру основу для поглиблених регіональних досліджень і так званої «вертикальної» тематики. Матеріали першого та п'ятого розділів знайдуть відображення і у тематичних каталогах та інших інформаційних покажчиках для відповідних культурно-хронологічних періодів, що допоможе скласти повне уявлення про наявність джерел. У кожному з розділів колекції розміщені за дрібною хронологічною послідовністю, культурною належністю, за пам'ятками, комплексами, з урахуванням років розкопок, регіонального місцезнаходження пам'ятки, персоналії. На нашу думку, така структура забезпечить ефективне використання наукових фондів, більш повне задоволення інформаційних потреб

дослідників, полегшить їм роботу з археологічними матеріалами. З метою створення оптимальних умов опрацювання колекцій вченими найближчим завданням є також систематизація фонду вцілому і кожної колекції окремо з урахуванням таких критеріїв як комплекси, об'єкти, категорії матеріалів, що дозволить підійти з іншого боку до розробки інформаційного опису кожної колекції як складової частини банку даних. Розроблений та втілений у практику новий підхід до формування опису знахідок, який передбачає розподіл за специфікою інформаційного внеску, історико-культурним значенням. Це індивідуальні, масові так звані лабораторні матеріали, тобто матеріали трьох категорій. До першої з них відносяться знахідки, що вміщують цінну інформацію, важливе наукове значення. Опис цих матеріалів потребує особливо уважного ставлення при формуванні системи ознак. Другу категорію складають масові матеріали, які за своїми інформаційними особливостями, як правило, мають значення для різних статистичних, порівняльно-статистичних та якісно-кількісних викладок і тому повинні орієнтувати опис саме на ці інформаційні ознаки. Слід додати, що і матеріали першої категорії не виключають застосування статистичних та інших вищенаведених методів аналізу, але кожна одиниця має більш різноманітний та особливий склад ознак. І, нарешті, лабораторні матеріали, які можуть використовуватись для різних приrodничо-наукових аналізів, в тому числі і тих, що передбачають втрату зразків, але це не нанесе збитків колекціям (маленькі уламки керамічних виробів, шлаків, дрібні фрагменти кісток, кременю та інші малоцінні матеріали).

Таким чином, кожна колекція буде мати інформаційну картку, що характеризує її склад. Але робота в цьому напрямку лише розпочалась і буде поглиблюватись далі. Найбагатшим сховищем матеріалів історії археологічної науки на Україні, найціннішою збіркою первісних джерел про дослідження археологічних пам'яток у республіці є науковий архів Інституту. Але аналіз стану архівного фонду показав, що його теж необхідно систематизувати та опрацювати, скласти тематичний інформаційний фонд, більш розвинутий довідковий апарат. Залишається гострим і питання організації, обробки, обліку та збереження матеріалів, їх реставрації, повноцінного використання для формування банку даних. Тому найближчим часом передбачається вдосконалення роботи цього підрозділу.

Певну допомогу по стандартизації звітної документації, що надходить до наукового архіву, повинен надати Польовий комітет, робоча група якого вже здійснила деякі заходи по вдосконаленню звітності, контролю за обліком археологічних знахідок та їх передачу у фонди Інституту та інші установи. Це сприятиме зосередженню інформації про археологічні джерела на території республіки.

Науково-дослідні завдання сектору нерозривно пов'язані з практикою джерелознавства. Незважаючи на існування у країні законодавства про охорону пам'яток історії і культури, в тому числі і пам'яток археології, залишається багато нерозв'язаних питань про зберігання, облік, використання археологічних матеріалів, експертної оцінки знахідок, які є шедеврами художнього мистецтва, духовної культури, історії науки і техніки. Потребує вдосконалення і система збереження, яка зараз не враховує специфіку наукової роботи з матеріалами, не відрегульовані відносини міжвідомчого характеру, в тому числі господарні розрахунки за виконання розробок науково-методичного плану на прохання інших установ, тимчасове використання фондових колекцій в експозиціях музеїв, виставках та ін. Існує також широке коло нерозв'язаних питань, пов'язаних з практикою використання та публікацією джерел. Розроблено проєкт положення про діяльність Інституту по збереженню, обліку, використанню матеріалів, їх публікації, введення госпрозрахункових елементів у виставочну популяризаційну роботу. Вперше поставлене питання про єдиний фонд матеріальних залишків стародавніх суспільств, що складається з археологічних, антропологічних, палеоботанічних та палеозоологічних матеріалів. При створенні єдиної інформаційної системи необхідно подолати труднощі при користуванні джерельною базою, ліквідувати наявні пробіли, що ускладнюють розробку проблематики, а інколи і значно затримують дослідження тих чи інших питань, сприяють депаспортизації колекцій або їх частин, які втрачають наукову цінність. З метою прискорення публікації археологічних матеріалів вважаємо доцільним поступове видання джерел за перспективним планом у різноманітних формах: це можуть бути зводи археологічних джерел, видання серії «Археологічні пам'ятки УРСР», що передбачає публікацію найбільш визначних пам'яток, науково-довідкової інформації, каталоги та науково-популярні праці, в тому числі багато ілюстровані видання пам'яток художнього мистецтва.

Одним з напрямків пропаганди наукових знань може бути проведення та участь у виставках. Треба активніше знайомити широкі кола громадськості зі скарбницями давніх культур, що знаходяться у фондах, цікавими документами з особистих фондів діячів науки, впроваджувати госпдоговірні методи роботи, кооперацію з іншими установами, подбати про видання буклетів, виготовлення сувенірів та ін. Перший такий досвід набутий при створенні виставки «Археологічні скарби України», організованої Інститутом археології АН УРСР разом з Українським відділенням фонду культури.

Важливим завданням у справі зберігання археологічних колекцій є подальший розвиток реставрації, консервації та музеефікації знахідок, вдосконалення їх методів, постійного контролю за станом фондів та архівних матеріалів. Зараз вже здійснена вибіркова перевірка документів

архіву та матеріалів фондів, з метою визначення тих, що потребують реставрації та консервації. Необхідно ввести регулярні профілактичні огляди у практику роботи, вирішити питання про формування кваліфікованих кадрів реставраторів, яких не вистачає зараз. Багато проблем пов'язано також з розробкою ефективних методів консервації, що не завдадуть шкоди знахідкам, надійних методів реставрації.

Залишається відкритим і питання міжвідомчої координації в галузі створення інформаційної системи з археологічних джерел у республіці, яке треба вирішувати на базі міжвідомчої Ради з проблемами «Археологія та давня історія УРСР».

Таким чином, перед сектором джерелознавства стоїть багато питань, що потребують виконання науково-дослідних розробок, перебудови практичної діяльності, нових підходів до вивчення археологічних джерел.

Керченський науково-методичний семінар

Е. В. Яковенко

Старожитності Боспору Кімерійського відомі далеко за межами нашої країни. Античні пам'ятки Східного Криму стали своєрідним «полігоном» радянського антикознавства і сприяли формуванню кількох поколінь науковців-істориків, археологів, епіграфістів, нумізматів. Проте останнім часом значно скоротилися масштаби досліджень боспорських міст і некрополів, скоротився і потік наукової інформації з цього регіону.

Під тиском руйнівного антропогенного впливу поступово зникають відомі архітектурні комплекси Пантікапею, Німфею, Мірмекію, відкриті в минулому експедиціями фундаторів радянського боспорознавства В. Д. Блаватського і В. Ф. Гайдукевича.

Саме тому великою подією стало створення в березні 1988 р. Керченського державного історико-культурного заповідника (за постановою Ради Міністрів УРСР від 16 березня 1987 р.). Першою науковою акцією щойно створеного заповідника стало проведення науково-методичного семінару «Проблеми дослідження і охорони археологічних пам'яток Криму», що з 4 по 7 квітня 1988 р. проходив у Керчі. Організаторами семінару стали: Інститут археології

АН УРСР, Міністерство культури УРСР, Управління культури Кримоблвиконкому. У роботі семінару взяли участь провідні спеціалісти наукових закладів Москви, Ленінграда, Києва, Сімферополя, Харкова, Білгорода та інших міст країни. Тема семінару привернула увагу вчителів історії, краєзнавців, архітекторів, журналістів.

Семінар розпочав роботу ранком 4 квітня в залі клубу Керченського судноремонтного заводу, де присутніх від імені громадськості міста привітала і побажала плідної роботи секретар міськкому Компартії України Е. Г. Мамонтова. Мета та завдання семінару були визначені у доповіді зам. директора Інституту археології АН УРСР, доктора архітектури С. Д. Крижицького, якою розпочалися наукові засідання. Особливий наголос доповідач зробив на важливості створення Керченського заповідника для дальшого дослідження і охорони пам'яток Боспору. Заповідник, відзначив С. Д. Крижицький, є найбільшим у країні археологічним музеєм, тому методика дослідження його пам'яток повинна відповідати цілям і завданням їх подальшої музеефікації, експонуванню архітектурно-будівельних об'єктів. Проте саме на

прикладі керченських старожитностей ми маємо можливість спостерігати порушення основних принципів створення охоронних зон, що проголошені законодавством УРСР і СРСР.

Сучасні вимоги до ведення польових досліджень і виконання інструкцій «Відкритого листа» окремими дослідниками висвітлив у своїй доповіді завідуючий відділом польових досліджень Інституту археології АН УРСР, кандидат історичних наук Р. В. Терпиловський. Про сучасний стан охорони пам'яток Криму повідомив завідуючий відділом охорони пам'яток Кримської області К. К. Орлов. Ним наведені приклади грубого порушення Закону УРСР і СРСР про охорону пам'яток, як з боку місцевої влади, так і самих археологів в окремих місцевостях Криму.

Директор Керченського історико-культурного заповідника, доктор історичних наук Е. В. Яковенко розповіла присутнім про стан археологічних пам'яток Керчі, які увійшли в «золотий фонд» світового антикознавства. Проте їх сучасний стан, здебільшого, викликає глибоке занепокоєння, особливо таких відомих, як склеп Деметри, Царський курган. Руйнуються рештки архітектурних споруд Пантікапею та інших міст Боспору.

Учасники семінару мали можливість безпосередньо впевнитися у достовірності цієї інформації під час виїзних засідань семінару на розкопах античних городищ — Пантікапею, Німфею, Мірмекію та ін.

На вершині Мітрідату, де збереглися рештки акрополю Пантікапею, проводить багаторічні дослідження Боспорська експедиція ДМОМ ім. О. С. Пушкіна під керівництвом кандидата історичних наук В. П. Толстікова. Автор розкопок продемонстрував присутнім результати відкриттів останніх років: рештки монументальної споруди (палацу?), що займає площу близько 500 м²; її стіни складені з рустованих квадратів, а в центральній частині розкопано басейн глибиною до 3-х метрів. Експедиція В. П. Толстікова вперше у Керчі запровадила часткову реконструкцію у матеріалі оборонних споруд II ст. н. е. на акрополі Пантікапею.

Учасники семінару відзначили, що «Центральний розкоп» в цілому відзначається від інших мітрідатських розкопів кращим станом залишків будівельних споруд, чому сприяла, насамперед, запроваджена дослідниками реконструкція. Тому експеримент Боспорської експедиції можна визнати вдалим, ним були розв'язані такі питання: 1) часткове відтворення попередньої композиції; 2) консервація і збереження від-

критих розкопками архітектурних решток; 3) благоустрій розкопу з метою музефікації.

Проте загальний стан мітрідатських пам'яток (як розкопаних, так і не досліджених) викликає велике занепокоєння і вимагає термінового втручання громадськості і обласних охоронних установ.

З результатами досліджень Німфейської експедиції Ермітажу познайомила учасників семінару нач. експедиції Н. Л. Грач. Особливу увагу присутнім на німфейських розкопах привернув величезний храмовий комплекс V—III ст. до н. е., що протягом останнього десятиріччя розкривається в південно-східній частині городища. Саме тут було знайдено широко відомий тепер графічний рисунок на уламках тиньку — корабель «Ісіда». Місцями стіни храмової споруди, що розташована на схилах амфітеатру, збереглися на висоту 6 м. Це викликає необхідність термінової консервації окремих ділянок будівельних конструкцій, що і виконує експедиція своїми силами і засобами. Але ці тимчасові заходи не можуть вирішити питання охорони і збереження унікального німфейського комплексу в цілому. Як і на Мітрідаті, тут необхідно розробити систему консерваційно-реставраційних робіт на рівні сучасних вимог.

У наступні дні учасники семінару мали змогу побувати на городищах Тірітака, Мірмекій і Порфмій, а також на Царському кургані. Всюди особлива увага надавалася стану збереження пам'яток, методичі їх розкопок і можливості музефікації для екскурсійно-пропагандистських цілей заповідника. Було відзначено, що загальний стан всіх пам'яток Керченського регіону може бути визначений як незадовільний, а стан таких об'єктів як склеп Деметри, Царський курган — як аварійний.

Дискусії, що розгорілися прямо на розкопах античних городищ, були пізніше продовжені в залі засідань. Найзапекліші дебати викликали два питання — збереження Мітрідату, як ландшафтно-історичної пам'ятки союзного значення, і питання про реставрацію Царського кургану за проектом Е. І. Лопушинської.

По першому питанню в дискусії виступили: нач. Боспорської експедиції В. П. Толстіков, зам. головного архітектора Керчі А. О. Сальников, директор заповідника Е. В. Яковенко, інспектор обл. організації товариства охорони пам'яток О. І. Домбровський та ін. Червоною ниткою виступів усіх спеціалістів-археологів була одностайна думка про те, що Мітрідат — неповторна архітектурна домінанта міста, де зосереджені відбитки всіх історичних епох.

Треба прикласти всі можливості, щоб зберегти неповторні обриси мітрідатських вулиць, його надра, де ще чекають на своїх дослідників численні боспорські склепи. Дисонансом цим виступам пролунала промова архітектора А. О. Сальнікова, який відстоював ідею «немиучого» знесення старих кварталів і необхідності забудови схилів Мітрідату сучасними будинками.

Загострено проходило обговорення проекту Е. І. Лопушинської по реставрації Царського кургану. За замовленням Керченського заповідника проект був попередньо прорецензований докт. архітектури С. Д. Крижицьким, який визнав його повну невідповідність, як з боку збереження естетичного та історичного змісту пам'ятки в цілому, так і з урахуванням якості запропонованих заходів реставрації. Автор проекту відстоювала свої позиції, посиляючись на позитивні відгуки Вченої Ради Інституту «Укрпроскрестравація», що не тільки затвердила проект, а й включила його у виробничий план на IV квартал 1988 р. Це нечуване порушення основних положень законів УРСР і СРСР про охорону пам'яток, де підкреслено, що пам'ятки союзного значення, якою є Царський курган, знаходяться під безпосереднім контролем Міністерства культури СРСР і їх реставрація обов'язково узгоджується з цим державним органом. Через це учасники семінару відхилили проект реставрації, запропонований Е. І. Лопушинською.

В останній день група керченських архітекторів (керівник групи В. Д. Фролов) представила учасникам семінару на обговорення проект лапідарію, який за рішенням Міністерства культури УРСР буде споруджено для Керченської лапідарної колекції, що налічує зараз понад 1800 експонатів. Проектанти представили цікаві об'ємні та графічні проекти, які враховують своєрідність колекції і сучасні вимоги музейного дизайну — експозиція за типом відкритих фондів, широке застосування технічних засобів, робота з відвідувачами в кіно-лекційних залах, реставраційний комплекс тощо. Присутні активно обговорювали проекти.

Результати плідної роботи семінару знайшли відбиток у відповідному рішенні, основні положення якого торкнулися охоронних зон Керченського заповідника — визначення їх меж, широкої популяризації античних пам'яток Боспору, створення при заповіднику спеціальної ділянки по консервації і реставрації відкритих архітектурних комплексів, перегляду генплану розвитку м. Керчі з урахуванням створення заповідних зон.

Були також подані пропозиції щодо створення об'єднаної Боспорської експедиції, для комплексного дослідження античних пам'яток Керченського регіону. Визначено доцільним скликати аналогічні семінари з питань археології окремих регіонів Криму раз на 3 роки.

«Кімерійці та скіфи», семінар, присвячений пам'яті О. І. Тереножкіна

Б. М. Мозолевський, Н. М. Бокій

1—4 грудня 1987 р. в м. Кіровограді працював Всесоюзний семінар з проблеми «Кімерійці та скіфи», скликаний з ініціативи Інституту археології АН УРСР, Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна, Кіровоградської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і Кіровоградського обласного краєзнавчого музею на відзначення 80-ї роковини від дня народження видатного дослідника історії та археології стародавнього населення Української РСР, Заслуженого діяча науки Української РСР, доктора історичних наук, професора О. І. Тереножкіна. В роботі семінару взяли участь 66 фахівців із провідних наукових центрів

України, Російської Федерації, Грузії та Білорусії.

Вступним словом семінар відкрив директор Інституту археології АН УРСР П. П. Толочко, який охарактеризував життєвий і науковий шлях О. І. Тереножкіна. Вшановуючи пам'ять свого старшого колеги і вчителя, учасники конференції провели екскурсію до Чорного Лісу, де 1949 р. О. І. Тереножкіним за розкопками Чорноліського городища було виділено одноіменну культуру, що стала ключовою для розуміння історії стародавнього населення республіки в період доби бронзи-раннього заліза.

На засіданнях семінару прочитано і обговорено 46 наукових доповідей, що відби-

ли об'єктивний стан сучасного вивчення передскіфського та скіфського часу на території УРСР і в суміжних областях. Ще 42 доповіді було представлено тезами.

Тематично прочитані доповіді розподілилися на кілька груп. Першу з них становили доповіді, присвячені аналізу наукової спадщини О. І. Тереножкіна (С. С. Березанська; Б. М. Мозолевський, В. Ю. Мурзін, Є. В. Черненко, Е. В. Яковенко).

У вивченні проблем археології та історії передскіфського часу центральне місце посіла доповідь Г. І. Смирнової, присвячена історичній інтерпретації пам'яток Середнього Подністров'я у світлі поглядів О. І. Тереножкіна. Дослідниця підтримала обгрунтовану ним хронологію пам'яток передскіфського часу. Що ж до історичних процесів у цей період на Дніпровському Правобережжі, то Г. І. Смирнова схильна завбачати рух впливів не із сходу на захід, як гадав О. І. Тереножкін, а в зворотному напрямі. Цієї ж думки дотримувалася і С. С. Березанська, яка вважає можливим пов'язувати утворення чорноліської культури з просуненням в Середнє Подніпров'я фракійських племен. Проте Л. І. Крушельницька у своєму виступі застерегла проти перебільшення значення фракійських елементів у чорноліській культурі. Вона ж познайомила учасників конференції з дослідженням солеварних центрів передскіфського часу на Прикарпатті. Н. П. Шевченко доповіла про відкриття нових чорноліських пам'яток на Дніпровському Лівобережжі.

Решта доповідей, пов'язаних з передскіфським періодом на Україні, присвячена проблемі кімерійців. У них піднімалися питання локалізації кімерійських племен (В. В. Отрощенко), хронології пам'яток новочеркаської групи (В. І. Ключко, С. В. Махортних), економічних зв'язків кочовиків Нижнього Дону в VIII—VII ст. до н. е. (С. І. Лук'яшко), виділення поховань кімерійського часу в Нижньому Поволжі (В. І. Мамонтов, Є. П. Миськов) тощо.

Суттєві проблеми кімеро-скіфської археології та історії було піднято в доповідях кавказознавців (Ю. М. Воронов; О. М. Давудов; В. Б. Ковалевська, А. Л. Нечитайло). Тематично з ними межували доповіді скіфознавців, присвячені питанням перебування скіфів на Північному Кавказі (Л. К. Галаніна, А. Ю. Алексеев; С. В. Махортних).

Більша частина доповідей, прочитаних на семінарі, була пов'язана з питаннями скіфського часу на території України. Нові пам'ятки цього періоду представляли І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, А. Г.

Плешивенко, Н. М. Бокій, В. П. Григор'єв, А. В. Андросов та С. Є. Мухопад. Найбільшу увагу серед цих повідомлень привернули матеріали білогрудівсько-скіфського ґрунтового могильника поблизу с. Заломі на Кіровоградщині, дослідженого Н. М. Бокій.

Значно більша кількість доповідей стосувалася теоретичних питань історії Скіфії. Проблему періодизації історії Північного Причорномор'я у скіфській час порушено Ю. О. Виноградовим та К. К. Марченком. У доповідях А. Ю. Алексеева, С. І. Андрух, І. В. Бруяко, С. В. Поліна, О. В. Симоненка, Є. В. Черненка та ін. розглянуто значне коло питань політичної історії скіфів. Проблеми етнічної та соціальної історії населення скіфського часу на території України порушувалися в доповідях А. О. Моруженко, К. П. Бунятян та С. С. Бессонової, С. Є. Рассадіна, С. А. Скорого, Ю. Н. Бойка, І. С. Винокура і А. Ф. Гуцала, Б. М. Мозолевського. Ряд доповідей стосувався питань матеріальної культури і виробництва (С. Я. Ольговський, В. О. Косіков), мистецтва (О. В. Переводчикова, О. О. Попова), ідеологічних уявлень (В. П. Білозор) скіфської спільності. Цікаві спостереження з питань палеозоології скіфського часу зроблено у доповіді О. П. Секерської. Велику увагу викликала доповідь С. І. Круц про формування фізичного типу скіфів.

У резолюції, прийнятій на заключному засіданні семінару, підкреслювався високий його організаційний та науковий рівень. Зокрема в ній відзначалося, що вивчення основних проблем кімеро- та скіфознавства за останні роки просунулося вперед. Разом з тим, «необхідно відзначити, що багато з них продовжують залишатися дискусійними і потребують поглибленого подальшого дослідження. Серед найбільш актуальних питань, на які в найближчий час слід спрямувати увагу дослідників,— археологічна атрибуція кімерійців, походження та рання історія скіфів, етнічна географія Скіфії, соціальна історія та економічні засади скіфського суспільства, уточнення хронології пам'яток раннього залізного віку, визначення ролі фракійських елементів у складанні чорноліської культури тощо».

Враховуючи велике значення роботи семінару для вивчення питань історії та археології раннього залізного віку на території УРСР, визнано за доцільне скликати його регулярно раз на п'ятирічку. За матеріалами доповідей, прочитаних на семінарі, готується видання збірника наукових статей.

НАШІ АВТОРИ

ЗБЕНОВИЧ Володимир Гецельович — ведучий науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, доктор історичних наук. Автор монографій: «Позднетрипольские племена Северного Причерноморья» — 1974; «Поселение Бернашевка на Днестре» — 1980.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Основні праці: «Мезолит Юго-Восточного Полесья» — 1984; «Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья» — 1986.

ОТРОЦЕНКО Віталій Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Спеціалізується в галузі первісної археології.

ПЕТРАШЕНКО Валентина Олексіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Автор монографії — «Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре» (в співавторстві з Є. В. Максимовим) — 1988.

ГЕНІНГ Володимир Федорович — професор, доктор історичних наук, заввідділом теорії та методики археології АН УРСР. Спеціаліст в галузі методології та історії археології, етнічної історії, теорії первісного суспільства. Основні праці: «Этнический процесс в первобытности» — 1970; «Очерки по теории археологии» — 1972; «Объект и предмет науки в археологии» — 1988; «Проблемная ситуация и научные революции в археологии» — 1988; «Структура археологического познания (проблемы социально-исторического исследования)» — 1989; «Этническая теория Западного Приуралья на рубеже н. э.» — 1988.

ІВАНОВА Світлана Володимирівна — співробітник відділу охорони пам'яток історії і культури управління культури Кримського облвиконкому.

ВЕТЧИННИКОВА Наталія Євгенівна — співробітник відділу охорони пам'яток історії і культури управління культури Кримського облвиконкому.

ОРЛОВ Костянтин Костянтинович — зав. відділом обліку і охорони пам'яток історії і культури управління культури Кримського облвиконкому.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Спеціаліст у галузі археології раннього залізного віку Східної і Центральної Європи.

ЗУБАР Віталій Михайлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Спеціаліст у галузі античної археології. Автор монографії — «Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.» — 1982.

САВЕЛЯ Олег Якович — зав. відділом Херсонеського історико-архітектурного заповідника.

СОН Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Спеціаліст з античної археології.

СКИБА Любов Єгорівна — зав. сектором Музею історії м. Києва. Вивчає пам'ятки зарубинської культури.

КУЧІНКО Михайло Михайлович — кандидат історичних наук, доцент Луцького педагогічного інституту. Спеціаліст у галузі давньоруської археології.

ОРЛОВ Руслан Сергійович — молодший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Спеціаліст у галузі давньоруської археології та мистецтва.

КУБИШЕВ Анатолій Іванович — науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Спеціалізується в галузі первісної археології.

ПУЦКО Василь Григорович — старший науковий співробітник Калужського обласного художнього музею. Спеціалізується в галузі культури середньовіччя (Візантія, слов'яни, Русь, Західна Європа).

КОЛЕСНИКОВ Михайло Іванович — аспірант Інституту археології АН УРСР. Досліджує проблеми економіки методами археології.

ВИСОЦЬКИЙ Сергій Олександрович — науковий консультант Інституту археології АН УРСР, доктор історичних наук. Автор багатьох праць з історії культури Київської Русі, серед яких «Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV ст.» — 1966; «Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв.» — К., 1976.

ЛЕЙПУНСЬКА Ніна Олександрівна — старший науковий співробітник археологічного музею ЦНПІМ. Спеціаліст у галузі античної археології. Автор монографії: «Керамическая тара из Ольвии» — 1984.

ТЕЛЕГІН Дмитро Якович — професор, доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Автор монографій: «Дніпро-донецька культура» — 1968; «Середньостогівська культура епохи міді» — 1973 та ін.

ТІТОВА Олена Миколаївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Спеціалізується в галузі археології первісного суспільства.

ЯКОВЕНКО Елеонора Вікторівна — доктор історичних наук, директор Керченського державного історико-культурного заповідника. Спеціаліст із скіфо-античної археології, музеєзнавства. Автор монографії — «Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е.» — 1974.

МОЗОЛЕВСЬКИЙ Борис Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, автор монографій «Товста Могила» — 1979 р.; «Мелітопольський курган» — 1988.

БОКІЙ Нінель Михайлівна — кандидат історичних наук, викладач Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна. Спеціаліст з скіфської археології.

БЕЛЯЄВА Світлана Олександрівна — кандидат історичних наук, зав. сектором джерелознавства Інституту археології АН УРСР. Спеціалізується в галузі давньоруської археології. Автор монографії — «Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в.» — 1982.

КАЛЮК Олександр Павлович — ст. лаборант Інституту археології АН УРСР. Вивчає проблеми ремісничого виробництва стародавнього Києва.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1989 Р. КНИГА

СЕЛЬСКАЯ ОКРУГА ОЛЬВИИ

(С. Д. Крыжицкий, С. Б. Буйских, А. В. Бураков, В. М. Отрешко).

24 арк.: (в пер.): 4 крб. 90 к.

Вперше у вітчизняній і зарубіжній історіографії всебічно досліджена хора Ольвії в її діалектичному розвитку від заснування в VI ст. до н. е. перших архаїчних поселень до припинення життя сільської округи в середині III ст. н. е. у пізньоантичний час. Дослідження хори проведено комплексно — в територіальному, структурному, хронологічному, етнокультурному, соціальному і політичному аспектах. Визначені типи і структура поселень різних періодів, розкриті основні напрямки розвитку домобудівництва, сільського господарства, ремесла, торгівлі, простежується еволюція духовної культури і етнічного складу населення, розроблена дрібна періодизація основних етапів формування і розвитку ольвійської хори. Пропоноване дослідження суттєво доповнює уяву про сільську округу північнопричорноморських і східносередземноморських держав у цілому.

Монографія вийде у 1989 році.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДСП	— Античные древности Северного Причерноморья
АДУ	— Археологічні дослідження на Україні
АИСЗП	— Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья
АИУ	— Археологические исследования на Украине
АИЮВЕ	— Археологические исследования на юге Восточной Европы
АМЦНПМ	— Археологічний музей Центрального науково-природознавчого музею АН УРСР
АКСП	— Античная культура Северного Причерноморья
АО	— Археологические открытия
АПСЗП	— Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АС	— Археологический съезд
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БАН	— Българска Академия на науките
ВДИ	— Вестник древней истории
ВИ	— Вопросы истории
ВССА	— Вопросы скифо-сарматской археологии
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН	— Всеукраїнська Академія наук
ДВК	— Древности Восточного Крыма
ДСП	— Древности степного Поднепровья
ГИМ	— Государственный исторический музей
ГМИИ	— Государственный музей изобразительных искусств
ГЭ	— Государственный Эрмитаж
ЗООА	— Записки Одесского археологического общества
ЗРАО	— Записки Русского археологического общества
ІА АН УРСР	— Институт археології АН УРСР
ІААСП	— Исследования по античной археологии Северного Причерноморья
ІАІ	— Известия на Археологическом институте при БАН
ІГАІМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры
ІАДК	— История и археология древнего Крыма
ІАСЗП	— Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья
ІМК	— Институт истории материальной культуры
ІКЕАД	— История и культура Евразии по археологическим данным
ІТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии
КСІА АН ССРС	— Краткие сообщения Института археологии АН ССРС
КСІА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСІІМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН ССРС
ЛВІА АН СРСР	— Ленинградське відділення Інституту археології АН СРСР
МАР	— Материалы по археологии России
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МГУ	— Московский государственный университет
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МІА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МХАПУ	— Материалы по хронологии археологических памятников Украины
НА ІА АН УРСР	— Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НА ОАМ АН УРСР	— Науковий архів Одеського археологічного музею АН УРСР
НЗ ІМК	— Наукові записки Інституту історії матеріальної культури
НЗ ІСН АН УРСР	— Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР
НЗ ОДПІ	— Наукові записки Одеського педагогічного інституту
НО	— Надписи Ольвии
ОАК	— Отчеты археологической комиссии
ОАМ АН УССР	— Одесский археологический музей АН УССР
ПВЛ	— Повесть временных лет
ПИДО	— Проблемы истории докапиталистических обществ
ПСА	— Проблемы советской археологии
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СІМК	— Співка Інституцій матеріальної культури
СЭ	— Советская этнография
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
ТОГУ	— Труды Одесского государственного университета
ТОІПК	— Труды отдела истории первобытной культуры
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
УАН	— Українська Академія наук

ХГУ	— Харьковський державний університет
ЦНПМ	— Центральний науково-природничий музей АН УРСР
AA ASH	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.— 1955.— T. VI.— Tab. XXXV, 3
Ath. Mitt.	— Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
BSA	— The Annual of British School at Athen
IGB	— Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae
IPE	— Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini, Graecae et Latinae
ISM	— Inscriptiile din Scythia Minor
MSA	— Materiale si cercetări arheologice
PZ	— Prähistorische Zeichnung
REG	— Revue des études grecques
WA	— Wiadomości archeologiczne

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1989 Р. КНИГА

Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н.

ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ АНЕТОВКА II.

16 арк.: іл.— (в обл.): 3 крб. 30 к.

У монографії на основі найновіших даних археології та природничих наук пропонується нова схема періодизації і культурно-історичної інтерпретації пізнього палеоліту Північного Причорномор'я, визначена специфіка палеоекологічної ситуації в степовій зоні наприкінці плейстоцену, обґрунтована історіографія проблеми.

Вперше вводяться до наукового обігу матеріали унікального пізньопалеолітичного поселення Анетівка II. Проведено стилістичну обробку і класифікацію матеріалів, визначено місце пам'ятки в системі палеоліту Північного Причорномор'я, розглянуті питання геоморфології та стратиграфії пізнього палеоліту Середнього Побужжя.

Монографія вийде у 1989 році.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ЗБЕНОВИЧ В. Г. Памяти учителя	4
БИБИКОВ С. Н. Терiomорфные изображения в орнаментике Триполья (трипольский «звериный стиль»)	6
ЗАЛИЗНЯК Л. Л. Закономерности в размещении стоянок каменного века	11
ОТРОЩЕНКО В. В., МОЦЯ А. П. Обряд кремации у древнего населения территории Украины (V тыс. до н. э.— I тыс. н. э.)	20
ПЕТРАШЕНКО В. А. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье (по материалам Ходосовского поселения)	32
ГЕНИНГ В. Ф. Проблемы формационной структуры первобытности	44

Публикации археологических материалов

ИВАНОВА С. В., ВЕТЧИНИКОВА Н. Е. Поселения эпохи бронзы и железа в Одесской области	56
ОРЛОВ К. К., СКОРЫЙ С. А. Комплекс с бронзовой посудой римского времени из погребения в Центральном Крыму	63
ЗУБАРЬ В. М., САВЕЛЯ О. Я. Сарматский могильник второй половины I — начала II вв. н. э. в Юго-Западном Крыму	74
КУБЫШЕВ А. И., СКИБА Л. Е. Пироговский могильник	83
КУЧИНКО М. М., ОРЛОВ Р. С. Городищенский клад с Волыни	96

Дискуссии

ЛЕИПУНСКАЯ Н. А. К вопросу о хронологии некоторых античных материалов в скифских памятниках	107
БРАЙЧЕВСКИЙ М. Ю. О черняховской культуре	115

Память археологии

БЕЛЯЕВА С. А., КАЛЮК А. П. Ф. Н. Молчановский. Страницы научной биографии (к 90-летию со дня рождения)	125
--	-----

Охрана памятников археологии

СУПРУНЕНКО А. Б., ТЕЛЕГИН Д. Я., ТИТОВА Е. М. Из работ экспедиции «Славутич» на Среднем Днепре	131
ПУЗДРОВСКИЙ А. Е. Охранные работы на скифском городище Кермен-Кыр	136

Рецензии

КОЛЕСНИКОВ М. И. Dettel R. W. European Economic Prehistory: A New Approach.— London: Academic Press, 1985.—217 p.	143
ВЫСОЦКИЙ С. А. ФРАНЧУК В. Ю. Літописні оповіді про похід князя Ігоря.— К., 1988.—190 с.	148

Хроника

БЕЛЯЕВА С. А., СОН Н. А. О задачах и перспективах работы сектора источниковедения ИА АН УССР	150
ЯКОВЕНКО Э. В. Керченский научно-методический семинар	152
МОЗОЛЕВСКИЙ Б. Н., БОКИЙ Н. М. «Киммерийцы и скифы», семинар, посвященный памяти А. И. Тереножкина	154

1 крб, 20 к.

ИНДЕКС 74.006

Наукова думка

ISSN 0235-3490. Археологія. 1989. № 1. 1 - 160